

Лайло Шарипова

Ўзбек шеърлятида фольклоризм

**Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта
махсус таълим вазирлиги**

БУХОРО ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

Лайло Шарипова

Ўзбек шеъриятида фольклоризм
(XX асрнинг 70-80-йиллари ўзбек шеърияти асосида)

Тошкент

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси

“Фан” нашриёти

2011

КИРИШ

Мустақиллик йилларида миллий қадриятлар ва халқ анъаналарининг тикланиши, фольклор асарларига нисбатан илмий қизиқишнинг ортиши туфайли адабиётшунослигимизда фольклор таъсири бўлган асарларга хос хусусиятларни текширишга қизиқиш кучайди. Фольклор ва ёзма адабиёт муносабати кўлами бениҳоя кенг бўлиб, бу муаммо миллий адабиётнинг шаклланиши ва ривожланишида халқ оғзаки ижодининг роли, унга хос тасвирий воситалар, бадиий шакллардан фойдаланишнинг муҳим томонлари, фольклорлашув, фольклоризмларининг юзага келиши каби масалаларини қамраб олади. Фольклордан фойдаланиш бадиий адабиёт тараққиётининг турли давларида турлича кечганки, уларнинг тадрижини босқичма-босқич ўрганиш, ижодкорларнинг фольклоризмлардан фойдаланишдаги услуб ва маҳоратини махсус тадқиқ қилиш муҳим илмий аҳамият касб этади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов таъкидича, “Тарихнинг мураккаб ва ҳал қилувчи бурилиш палласида ҳар қандай миллат ва элат ўз аҳиллиги ва бирдамлигини сақлаб, ўз миллий манфаатлари йўлида қатъият билан турмаса, масъулият ва ҳушёрлигини йўқотадиган бўлса, охиروқибатда ўзининг энг катта, тенгсиз бойлиги бўлмиш мустақиллиги ва озодлигидан жудо бўлиши шубҳасиз”¹. Халқни миллий мустақилликка даъватлантирган 70-80-йиллар ўзбек шеърияти “тарихнинг мураккаб ва ҳал қилувчи палласи”ни тўғри англаб, ўз вазифасини бажарар экан, фольклоризмлардан ўринли фойдаланди. Истиқлолимиз учун муҳим маънавий-маърифий омиллардан бири бўлиб хизмат қилган бу давр шеъриятидаги фольклоризмларни монографик жиҳатдан алоҳида ўрганиш адабиётшунослигимиз эҳтиёжидир. Ушбу тадқиқот давр поэзиясининг ўзига хослигини белгилашда, ижодкорларнинг бадиий маҳоратини баҳолашда,

¹ Каримов И. Юксак маънавият – енгилмас куч. Тошкент: Маънавият, 2008. – Б. 51.

уларнинг фольклордан фойдаланиш санъатини тадқиқ этишда алоҳида аҳамият касб этади.

XX асрнинг 70-80-йиллари ўзбек шеъриятида фольклоризмлардан бадиий матнни қуриш, унинг ритмини шакллантириш, ғоявийлигини оширишда, халқчиллиги ва таъсирчанлигини кучайтиришда энг муҳим восита сифатида кенг фойдаланилганлиги кўзга ёрқин ташланиб туради. Давр шеъриятида фольклор ва ёзма адабиёт муносабатлари кенгайиб, фольклоризмнинг кўлами ва кўринишлари бошқа даврлардагидан кўра бойроқ тус олган. Аниқроғи, танланган давр ўзбек шеъриятининг бадиий-тадрижий тақомилида халқ оғзаки ижоди алоҳида аҳамият касб этиб, унинг фольклордан ижодий фойдаланишнинг ўзига хос мезонлари шаклланган. Бу мезонлар неча асрлар давомида бадиий анъанага айланиб улгурган фольклор ва ёзма адабиётнинг ўзаро ижодий алоқаларига хос эстетик қонуниятларга баъзан ҳамоҳанг келиши, баъзан эса янги, айна дамда, бетакрорлиги билан эътиборни тортади. Ана шу масалаларнинг муайян бир тадқиқот доирасида яхлит ўрганилаётганлиги диссертациямиз мавзуйининг долзарблигини кўрсатади.

Ўзбек адабиётшунослигида ёзма адабиёт ва фольклор муносабатини монографик тарзда ўрганишга нисбатан қизиқиш XX асрнинг 60-70-йилларида бирмунча кучайди. Яратилган тадқиқотларда фольклор анъаналари ва мотивларидан фойдаланишнинг ўзига хос хусусиятлари, у ёки бу ижодкорнинг фольклордан таъсирланиши ва ундан ижодий фойдаланишдаги маҳорати, фольклорнинг адабий жараёнга, янги оралиқ шаклларнинг яратилишига таъсири, бадиий асарда сюжетнинг фольклорий асослари сингари қатор илмий муаммолар текширилди. Жумладан, Н.Маллаевнинг “Алишер Навоий ва халқ ижодиёти”, “Навоий ижодиётининг халқчил негизи”², Ғ.Жалоловнинг “Ҳамза драматургияси ва фольклор”³, Н.Каримовнинг “Ҳамид Олимжон поэзиясида

³ Жалолов Ғ. Ҳамза драматургияси ва фольклор. Т.: Фан, 1988.

фольклор традициялари”¹, Ғ.Мўминовнинг “Ҳамза ва халқ оғзаки ижоди”², О.Носиров ва О.Собировнинг “Халқ ижоди хазинаси”, О.Собировнинг “Фольклор анъаналари ҳақида мулоҳазалар”⁶, “Ўзбек совет адабиётида фольклор ва фольклор анъаналари”⁷, “Ойбек ижодида фольклор”, “Сарчашма адиб ижодида”, М.Амилованинг “Ўзбек совет адабиётида фольклор анъаналари”, С.Асқаровнинг “Майсаранинг иши” комедиясида халқ оғзаки ижоди”⁵ каби тадқиқотлари бунга мисол бўла олади. Аммо бу тадқиқотлардаги айрим таҳлил ва талқинларда шўро мафкурасига мувофиқ бирёқлама фикр юритилганлиги кўзга ташланади.

70-йилларда фольклор ва ёзма адабиёт муносабати ҳақида яратилган бу монографик тадқиқотлар қаторида яна О.Сафаровнинг “Қуддус Муҳаммадийнинг фолькордан фойдаланишига доир”³, Р.Каримбоеванинг “Қуддус Муҳаммадийнинг шеърӣ эртаклари”⁴, С.Асқаровнинг “Қодирий ижодида фольклорнинг баъзи масалалари”⁵, М.Омилованинг “Асқад Мухторнинг “Чинор” романи ва фольклор”⁶, Т.Абдиқуловнинг “Болалар поэмачилиги ва халқ оғзаки ижоди”⁷, Р.Каримбоеванинг “Шукур Саъдулла ижодида фольклор традициялари”⁸ каби мақолалари ҳам мавжуд. Бироқ бу тадқиқот ва илмӣ мақолаларда фольклоризм ҳодисасининг моҳияти “фолькор анъаналари”, “фольклор мотивлари”, “фольклор таъсири” тушунчалари билан қориштирилиб изоҳланади. Уларда фольклоризм ҳақида, унинг табиати, таснифи, бадий-эстетик қиммати, вазифалари хусусида аниқ фикр юритилмайди.

¹ Ўзбек совет адабиёти масалалари. – Тошкент, 1959.

² Ҳамза ҳақида мақолалар. – Тошкент, 1960.

⁶ Ўзбек тили ва адабиёти, 1968, 6-сон, –бет.

⁷ Ўзбек совет фольклори масалалари. Тадқиқотлар. 1-китоб. – Т., 1970, 125-143-бетлар.

⁵ Ўзбек халқ оғзаки ижоди. Тўплам. –Т., 1967, ----бет.

³ Ўзбек совет фольклори масалалари.-Т.: Фан, 1970, 207-211-бетлар.

⁴ ЎТА, 1972, 3-сон, 52-54-бетлар.

⁵ ЎТА, 1973, 1-сон, 19-22-бет

⁶ ЎТА, 1974, 2-сон, .7-12-бет.

⁷ ЎТА, 1975, 5-сон, –бет.

⁸ ЎТА, 1976, 1-сон, 74-76-бет

Ўзбек адабиётшунослигида фольклоризм ҳодисаси 80-йилларга келибгина алоҳида эътироф этилиб, унга илмий муносабат билдирила бошланди. Бироқ бунда кўпроқ оддий фольклоризмлар, яъни асарда халқ мақолларидан фойдаланишнинг мақсади ва аҳамияти хусусидагина фикр юритилади. Жумладан, Р.Муқимовнинг “Муҳаммад Шариф Гулханий ва унинг “Зарбулмасал” асари”, А.Шомақсудовнинг “Муқимий сатирасининг тили ва стили”¹, Х.Дониёров ва С.Мирзаевларнинг “Қўшчинор чироқлари” романининг тили ва стилига доир баъзи мулоҳазалар”², Н.Маллаевнинг “Бадий тасвир ва тилда фольклор анъаналари”³, М.Ҳақимовнинг «Ёзувчи ва халқ тили»⁴, О.Сафаровнинг “Болалик куйчиси”⁴ сингари тадқиқотларида шундай ҳолатни кузатиш мумкин.

Ўзбек адабиётшунослигида фольклоризм ҳодисасини тадқиқ қилиш аслида рус адабиётшунослиги таъсирида юз берди. Бинобарин, рус адабиётшунослигида М.К.Азадовский⁸, П.С.Виходцев⁹, Л.И.Емельянов¹⁰, А.А.Горелев¹¹, Г.А.Левинтон¹², В.Б.Агрба¹, У.Б.Далгат² каби тадқиқотчилар фольклоризм ҳодисаси табиатини маълум даражада илмий изоҳлаб бердилар.

XX асрнинг 80-йилларда ўзбек адабиётшунослигида фольклоризмни назарий асослаш бошланди. Б.Саримсоқов П.С.Виходцев таснифига таянган ҳолда ўзбек адабиёти хусусиятларидан келиб чиқиб, фольклоризмнинг дастлабки таснифини яратди. Унгача О.Собиров, У.Норматовлар фольклоризм таснифи деб эмас, “фольклор таъсири” муаммосини гуруҳлаштирдилар. Уларнинг бу таснифи Б.Саримсоқовга фольклоризмнинг тўғри таснифини

¹ Ўзбек адабиёти масалалари. – Т.: ЎзССР Давлат Бадий адабиёт нашриёти, 1959, 292-325; 326-357-бетлар.

² Дониёров Х., Мирзаев С. Сўз санъати. – Т.: ЎзССР Давлат Бадий адабиёт нашриёти, 1982. –Б.

³ Китобда: Алишер Навоий ва халқ ижодиёти. – Т.: ФАН, 1974, 208-228-бетлар.

⁴ Ҳақимов М. Ёзувчи ва халқ тили. – Т.: Фан, 1971.

⁴ Сафаров О. Болалик куйчиси. – Т.: “Фан”, 1978.

⁸ Азадовский М.К. История русской фольклористики. – М.: Госпедизд., 1958.

⁹ Выходцев П.С. Русская советская поэзия и народное творчество. – Л., 1963.

¹⁰ Емельянов Л.И. К вопросу о фольклоризме древней русской литературы // Русской фольклор. Т. 7., М. -Л., 1962; Методологические вопросы фольклористики. – Л.: Наука, 1978.

¹¹ Горелев А.А. Введение в книгу: Русская литература и фольклор. – Л.: Наука, 1982.

¹² Левинтон Г.А. Заметки о фольклоризме Блока // Миф-Фольклор-Литература. Л.: Наука, 1978.

¹ Агрба В.Б. Абхазский поэзия и устное творчество. – Л., 1963.

² Далгат Б. Литература и фольклор. – М.: Наука, 1981.

яратишида йўл очди. Шундан сўнг фольклоризмнинг у ёки бу кўриниши ҳақидаги илмий мақолалар пайдо бўла бошлади. Жумладан, И.Ёрматовнинг “Стилизация характеридаги фольклоризмлар”, “Ҳозирги ўзбек лирикасидаги синтезлашган фольклоризмлар хусусида”, О.Сафаровнинг “Фольклор ва болалар адабиёти”, “Ҳ.Олимжон шеърӣ адабий эртаклари”, “Турғунбой Ғойибов-эртакнавис адиб”, Д.Ҳолиқованинг «Ҳозирги ўзбек шеърӣтида фольклоризмлар» номли мақолалари бунга мисол бўла олади.⁵ Д.Ҳолиқованинг мақоласида фақат оддий фольклоризмлар ҳақидагина фикр юритилган.

Умуман айтганда, ўзбек адабиётшунослигида Ғ.Мўминовнинг «Ҳозирги ўзбек адабиётида фольклоризм» мавзусидаги докторлик ҳамда И.Ёрматовнинг “Ҳозирги ўзбек адабиётида фольклоризмлар типологияси (60- ва 80-йилларнинг бошлари)”, Т.Абдурахмоновнинг “Ўзбек драматургиясининг шаклланиши ва тараққиётида фольклорнинг ўрни”, Т.Хўжаевнинг “ХҲ аср 1-ярми ўзбек адабиёти ва фольклор”, Д.Қувватованинг “Ўзбек илмий-бадий фантастикасида фольклор мотивлари” ва Ш.Сулаймоновнинг ўзбек детектив насрида фольклор анъаналари роли”, М.Нарзиқулованинг “Сабаи сайёр” достонида фольклоризмлар ва ўзбек фольклорида Баҳром сюжетининг талқини” масалаларига бағишланган номзодлик диссертациялари ҳозирги ўзбек адабиётида ижодкорлар қўллаган фольклоризмларнинг у ёки бу бадий тур тараққиётидаги ўрнини тадқиқ қилишга, типларини аниқлашга бағишланган бўлса-да, фольклоризмларни адабий даврларга, у ёки бу тур ва жанрларнинг имкониятларига кўра чуқурроқ ўрганиш долзарблигича қолиб келмоқда. Ҳолбуки, фольклоризм ҳодисаси адабиётнинг турли даврларида турлича намоён бўлиши, ҳар бир тур ва жанр доирасида ўзига хослик касб этиши, ижодкор

⁵ Ёрматов И. Стилизация характеридаги фольклоризмлар // ЎТА, 1984, 3-сон; яна: Ҳозирги ўзбек лирикасидаги синтезлашган фольклоризмлар хусусида // ЎТА, 1985, 2-сон; Сафаров О. Ҳамид Олимжон шеърӣ адабий эртаклари // “Педагогик маҳорат” журнали, 2003, 4-сон, 62-63-бетлар; яна: Фольклор ва болалар адабиёти // ЎТА, 2003, 6-сон, 20-27-бетлар; яна: Турғунбой Ғойибов – эртакнавис адиб // “Педагогик маҳорат” журнали, 2005, 1-сон, 71-75-бетлар; Ҳолиқова Д. Ҳозирги ўзбек шеърӣтида фольклоризмлар // ЎТА, 2004, 4-сон, 58-61-бетлар.

махоратини намоён этиши, айрим бадиий санъатларнинг яратилишига таъсир кўрсатиши нуқтаи назаридан алоҳида тадқиқ қилиниши лозим.

70-80-йиллар ўзбек шеърятининг бадиий-тадрижий такомилида фольклорнинг ролини, ундаги фольклоризмларнинг турларини ва поэтик вазифаларини аниқлаш, бу давр шоирларининг халқ ижодига алоқадор жанр, образ, мотив, оҳангни бадиий қайта ишлашдаги маҳоратини тадқиқ қилиш орқали ёзма адабиёт билан фольклор алоқасига хос эстетик қонуниятларни ўрганишдан иборат.

Тадқиқотнинг вазифалари. 70-80-йиллар шеърятидаги фольклоризмларнинг турларини ва поэтик вазифаларини ўрганиш учун тадқиқот олдига қуйидаги вазифалар қўйилди:

- фольклоризм ҳодисасининг фольклор таъсири ва фольклор анъаналари, фольклорлашув ҳодисаларидан фарқини кўрсатиб бериш орқали унинг ўзига хос хусусиятларини, эстетик моҳиятини очиш;

- фольклоризмларнинг 70-80-йиллар шеъряти бадиий такомилидаги ролини, турларини ва бадиий вазифаларини тадқиқ қилиш;

- 70-80-йиллар шеърятида қўлланилган халқ оғзаки ижодига алоқадор жанр, мотив ва бадиий тасвир воситаларининг хусусиятларни ўрганиш;

- 70-80-йиллар шеърятида стилизация қилинган образларнинг фольклордаги эпик заминини очиб бериш;

- катта авлод шоирларининг фольклордан фойдаланиш борасида орттирган тажрибасининг давр шоирлари томонидан бадиий-тадрижий ривожлантирилишига хос хусусиятларни текшириш;

- оддий фольклоризмнинг шеърятда қўлланиш ўрни, мақсади ва эстетик аҳамиятини баҳолаш;

- аналитик ва синтезлашган фольклоризмларнинг шеърый асарлар сюжетидаги ўрнини, ўзига хослигини, ички кўринишларини ва бадиий қимматини аниқлаш.

Тадқиқотнинг илмий янгилиги. Диссертациянинг илмий янгилиги, **биринчидан**, унда аввалги концепциялардан қисман бўлса-да фарқ қилувчи нуқтаи назар асосида фольклоризм ҳодисасининг табиати, унинг фольклор таъсири, фольклорлашув ва фольклор анъаналари ҳодисаларидан фарқи, бадиий-эстетик моҳияти, шеъриятдаги кўринишлари, хусусан, 70-80-йиллар шеъриятидаги поэтик вазифалари ва ўзига хос бадиий мезонлари алоҳида махсус илмий тадқиқ қилинаётганлиги билан белгиланади. **Иккинчидан**, ишда илк бор 70-80-йиллар шеъриятидаги фольклоризмнинг турлари илмий тасниф қилиниб, унинг ҳар бир турига хос хусусиятлари, табиати, тутган ўрни, қўлланиш мақсади ва бадиий-эстетик аҳамияти илмий жиҳатдан ўрганилди. **Учинчидан**, фольклоризмларнинг 70-80-йиллар шеърияти бадиий тақомилидаги роли белгиланди. **Тўртинчидан**, 70-80-йиллар шеъриятида қўлланилган халқ оғзаки ижодиға алоқадор жанр, мотив ва бадиий тасвир воситалари аниқланиб, уларнинг вазифаси, бадиий санъат даражасига кўтарилиш йўллари аниқланди. **Бешинчидан**, 70-80-йиллар шеъриятида стилизация қилинган образларнинг фольклордаги эпик замини очиб берилди ва бунда мотив, образ ҳамда оҳангни стилизация қилиш жараёнида фольклор анъаналарининг сақланишига хос хусусиятлар алоҳида ўрганилди.

Тадқиқотнинг методологияси ва методи. Президент И.А.Каримовнинг маънавий қадриятлар, миллий мафкура ва миллий ғояга доир асарлари диссертация ишининг методологик асосини ташкил этади.

Ўзбек ва бошқа халқлар адабиётшунослигида 70-80-йиллар шеъриятига алоқадор фольклоризмлар табиатини ва поэтик вазифаларини тадқиқ этишда М.К.Азадовский, П.С.Виходцев, Л.И.Емельянов, А.А.Горелев, Г.А.Левинтон, В.Б.Агрба, У.Б.Далгат, И.М.Шотт, Ҳ.Зарифов, Н.Маллаев, Т.Мирзаев, О.Собиров, Ғ.Жалолов, Б.Саримсоқов, О.Носиров, Ғ.Мўминов, О.Сафаров, М.Ҳакимов, И.Ёрматов, М.Жўраев, Ж.Эшонкул каби филолог олимларнинг илмий ишларига таянилди.

Ишда қиёсий-тарихий, типологик ва таҳлилий методлардан фойдаланилди.

Тадқиқотнинг манбалари. Диссертацияни ёзишда, асосан, XX асрнинг 70-80-йилларида ижод қилган шоирлар (Абдулла Орипов, Эркин Воҳидов, Ойдин Ҳожиева, Ҳалима Худойбердиева, Тўра Сулаймон, Азим Суюн, Муҳаммад Юсуф, Усмон Қўчқор ва бошқалар)нинг шеърий асарларидан, шунингдек, фольклор материаллари асосида нашр этилган тўпламлардан манба сифатида фойдаланилди.

Тадқиқотнинг илмий ва амалий аҳамияти. Диссертациянинг асосий таҳлилий хулосалари ва умумлашмалари фольклоризм ҳодисасининг бадиий-тадрижий такомилени ҳамда унинг кейинги даврлар шеъриятидаги ва бошқа ижодий турлардаги ўрнини, поэтик вазифаларини қиёсий ўрганишда, шеърий асарларнинг бадиий-композицион ва лингвопоэтик хусусиятларини тўла илмий таҳлил қилишда ўзига хос назарий аҳамият касб этади.

Ишда келтирилган далиллар, назарий фикр-мулоҳазалардан олий ўқув юртларида, академик лицей ва коллежларда, ўрта мактабларда адабиёт ва фольклор фанлари бўйича махсус курслар ўтишда ёки дарс машғулотлари олиб боришда, шунингдек, бу фанлар бўйича ўқув қўлланмалари, дарслик, мажмуалар, атамалар луғати яратишда фойдаланиш мумкин.

Тадқиқотнинг жорийланиши. Иш Бухоро давлат университетининг Тил ва адабиёт кафедрасида муҳокама этилиб, тугалланган тадқиқот сифатида маъқулланган ва ҳимояга тавсия этилган.

Тадқиқот натижаларининг эълон қилинганлиги. Ишнинг асосий мазмуни Бухоро давлат университети профессор-ўқитувчиларининг 1995 -2008 йиллардаги анъанавий илмий-назарий анжуманларида қилинган маърузаларда ва тадқиқот юзасидан эълон қилинган 7 та илмий мақолада ўз ифодасини топган.

Тадқиқотнинг тузилиши ва ҳажми. Диссертация кириш, уч боб, хулоса ва фойдаланилган адабиётлар рўйхатидан иборат бўлиб, ҳажман 149 бетни ташкил этади.

I БОБ

ФОЛЬКЛОРИЗМ ХОДИСАСИНИНГ ЭСТЕТИК МОҲИЯТИ

I.1. Фольклоризм атамасининг қўлланилиши ва моҳияти

Фольклоризм ёзма адабиёт пайдо бўлиши билан юзага келган қадимий ҳодисадир. Бироқ унинг эстетик табиати махсус ўрганилмагани боис илмда уни узоқ замонлардан бери “фольклордан фойдаланиш”, «фольклор анъаналари», «фольклор таъсири» каби иборалар орқали аралаш-қуралаш ҳолда ифодалаб келинаётир. Аслида бу иборалар алоҳида-алоҳида моҳиятга эга. Ҳозиргача “фольклордан фойдаланиш”, «фольклор анъаналари», «фольклор таъсири» деб ўрганилиб келинган ҳодисалар моҳиятан фольклоризм бўлиб, аслида фольклордан фойдаланиб, фольклор таъсирида юзага келгани тўғридир. Аммо “фольклордан фойдаланиш”, «фольклор таъсири» атамалари ўта умумий бўлиб, ҳодиса моҳиятини очишни қийинлаштиради.

Фольклордан фойдаланиш деганда, ижодкорнинг ўз мақсади ва ифода услубидан келиб чиқиб, ихтиёрий равишда фольклор материални ёки фольклорга хос оҳанг, бадий шакл типи ва ифода воситаларини ўз асарида қўллаши, фольклор материалга мурожаат қилиши, ундан ижодий ўрганиши тушунилади. Бунда ижодкор хоҳласа фольклор материалга қайта ишлов беради, хоҳламаса бермайди. Қолаверса, фольклордан фойдаланиш заруриятини ҳам ҳар бир ижодкор ўз ижоди учун ўзи белгилайди. Фольклордан ижодий озиқланиш бадий ижоднинг муҳим хусусиятларидан бири бўлиб келган. Шоир ва адиблар фольклордан, унинг мавзу ва ғояларидан, сюжет ва образларидан,

бадий тил воситаларидан, содда ифода услубидан ижодий фойдаланиб, ўз асарларининг халқчил бўлишига интилади.

Фольклор таъсири деганда, ижодкорларнинг халқ оғзаки ижодига хос сюжет мотивларидан, эпик образлардан, оҳанг ва бадий шакл типларидан илҳомланиб, халқона услубда асар яратиши тушунилади. Бундан кўринадики, фольклор таъсири адабий жараённинг ривожланишида асосий омиллардан бири ҳисобланади.

Халқ оғзаки ижоди билан ёзма адабиёт муносабати ва бир-бирига таъсири анъанавийдир. Зеро, барча улуғ шоирларнинг энг сара асарлари халқ асарларидан илҳомланиб яратилганлиги маълум. Жумладан, Абдулқосим Фирдавсийнинг “Шоҳнома”, Алишер Навоийнинг «Хамса», Муҳаммадшариф Гулханийнинг «Зарбулмасал» каби асарлари фольклордан бевосита ижодий илҳомланишнинг кўркем намуналари саналади. Жаҳон адабиётида эса Де-Костернинг «Тиль Уленшпигель», И.В.Гётеннинг «Фауст», Шеллининг «Озод қилинган Прометей» асари, А.С.Пушкиннинг бетакрор жозига эга қатор адабий эртаклари шундай ўлмас тажрибанинг самаралари ҳисобланади.

Умуман айтганда, фольклор намуналари барча даврларда ижодкорларнинг эстетик идеалини бойитишга таъсир кўрсатиб келган. Халқ оғзаки ижодида йиғилган ижодий тажрибалар ёзма адабиёт шаклланишида муҳим замин бўлиб хизмат қилиб келган.

Фольклор анъаналари деганда, халқ оғзаки ижодига хос ифода услубининг, бадий шакл типлари ва тасвир воситаларининг, эпик мотив ва образларнинг, маросим ҳамда урф-одатларга хос тушунча ва қарашларнинг фақат фольклор асарларида сақланиб қолиши, уларни поэтик ифодалашнинг давом эттирилиши англашилади. Бироқ С.Мирзаеванинг “Ўзбек реалистик адабиётида фольклор анъаналари” қўлланмасида “фольклор анъаналари” атамаси ёзма реалистик адабиёт намуналарида фольклорга хос юксак ғояларни, типларни ва бадий шаклларни давом эттириш ҳолатига нисбатан истифода

этилган.⁶ Ҳолбуки, бу ҳолат фольклоризм табиатини ўзида намоён этади. Чунки ёзма адабиётда фольклор анъаналари давом этмайди, балки фольклор материали айнан ўзлаштирилиши ёки ғоявий-бадий, композицион жиҳатдан бироз ўзгартирилиб, унга ижодий ишлов берилиши мумкин. Демак, фольклор таъсирида ёзма адабиёт намунасига фольклор анъаналарига хос ҳодисаларнинг бадий маҳорат билан сингдирилишидан, қайта талқин этилишидан **фольклоризмлар** юзага келади. Фольклоризм ҳодисасининг бу тарзда истифода қилиниши эса, унинг ёзма адабиёт ҳосиласи эканлигини билдиради. Шунинг учун у ёзма бадий ижоднинг таркибий қисми ҳисобланади. Негаки, фольклоризмда фольклор материали ёзма адабиёт қонуниятларига мувофиқ индивидуал ижодкорнинг бадий маҳорати, ҳиссий кечинмалари, қарашлари ҳисобига янада бойитилади. Энг муҳими, унинг кўмагида реалистик талқин билан романтик талқин ўзаро бирлашиб кетади. Бу эса, хусусан, шеърятда ўзига хос жозиба ҳосил қилади.

Кўпинча ижодкорлар фольклор материалидан ўз даврининг долзарб муаммоларини очиб беришда, замонавий руҳни ёритишда, таъсирчанликни ва халқчилликни оширишда кенг фойдаланадилар. Шу мақсадда фольклор материалининг бадий асар таркибига маҳорат билан сингдирилишидан фольклоризм ўзига хос бадий санъат даражасига кўтарилади. Бунда фольклор материали (халқ оғзаки бадий ижодидаги у ёки бу мотив, образ, жанр) кўпинча қайта ишланади. Фольклоризм учун фольклор материални танлаш ва уни қайта ижодий ишлаш натижасида фольклоризмларнинг мавзуи, табиати кенг қамров касб этади. Фольклоризмлар орқали фольклор материали ижодий қайта ишланаркан, кўпинча у янги замон, мавжуд ижтимоий тузум воқеа-ҳодисалари ва мафкурасига оид маълумоту тушунчалар билан бойитилади. Унинг мазмуни давр шароитига мувофиқлаштирилади.

⁶ Мирзаева С. Ўзбек реалистик адабиётида фольклор анъаналари. (Фольклоршуносликдан ўқув-услубий қўлланма). – Т.: “Истиқлол”, 2005.

Фольклор асарлари умуминсоний муаммоларга ҳозиржавоблиги билан шоирлар эътиборини тортади. Улар ҳар доим заҳматкаш халқнинг манфаатини ҳимоя қилиб, унинг юксак орзу-интилишларини, ўй-ташвишларини ифода этиши боис ўта миллийлик ва халқчиллик касб этади. Шунинг учун фольклор асарларига хос бадиий шакл типлари ва воситалари, халқона оҳанг ва услубда яратилган ёзма адабиёт намуналарида ҳам ана шу хусусият бўртиб туради. Бу эса фольклоризмларнинг табиатига хос энг муҳим жиҳатлардан биридир.

Фольклоризмлар ҳам наср, ҳам назм, ҳам драматургияда учрайди. Бироқ ҳар бир ижодий турда у ўзига хос специфик хусусиятларини намоён этади.

Фольклоризмнинг яна бир муҳим томони шундаки, у фольклор ва ёзма адабиёт муносабатининг давомийлигини таъминлайди. Шунинг учун таниқли фольклоршунос Б.Саримсоқов фольклоризмлар табиатини тадқиқ қилар экан: “фольклор ва ёзма адабиёт муносабати ўз ичига ижодкор ижодидаги оддий фольклоризмларни аниқлашдан тортиб, ижодий метод муносабати, халқчиллик, миллийлик ва байналмилаллик, ижодкорнинг фольклордан ижодий фойдаланиш йўллари ва усуллари, у ёки бу санъаткор маҳоратининг йўналиши ва унда фольклор анъаналарининг таъсири муаммоларигача қамраб олади”, - деган ҳақли фикрни илгари суради.⁴ Чунки оғзаки ва ёзма адабиёт муносабати кенг қамровлидир. Аммо бу муносабат ўзагида икки масала: фольклорлашув ва фольклоризм ҳодисаси туради. Бошқа масалалар шу икки тушунча атрофида бирлашади. Ёзма адабиётнинг таъсири туфайли адабий сюжет, мотив, образ, оҳанг кабиларнинг халқ оғзаки ижодига кўчиб ўтиши **фольклорлашув ҳодисасидир**. Бу ҳақда фольклоршунос Т.Мирзаев⁵ ва адабиётшунос Н.Маллаев⁶ қимматли мулоҳазаларни билдиришган. Фольклорнинг ёзма адабиётга таъсири туфайли эса фольклоризм ҳодисаси юзага келади. У ҳақда Б.Саримсоқов, Ғ.Мўминов, О.Сафаров, И.Ёрматов, М.Амиловалар ўз илмий мулоҳазаларини билдириб ўтишган. Билдирилган мулоҳазалардан

⁴ Саримсоқов Б. Фольклор ва ёзма адабиёт муносабатларига доир изланишлар // ЎТА, 1976, 5-сон, 85-бет.

⁵ Т. Мирзаев. Ўзбек халқ дostonчилиги ижодига ёзма адабиётнинг таъсири // ЎТА, 1970, 4-сон, 51-55-бет.

⁶ Н. Маллаев. Алишер Навоий ва халқ ижодиёти - Т.: FACH, 1974, 229-299-бетлар.

фольклорлашув ҳодисаси фольклоршуносликнинг тадқиқот объекти, фольклоризм ҳодисаси адабиётшуносликка дахлдорлиги англашилади.

Т.Мирзаев халқ достонларига ёзма адабиёт таъсирини тадқиқ қилар экан, фольклорлашув ҳодисаси фольклорнинг бойиш йўлларида бири эканлигини аниқлайди. Бундай фикрни Навоий достонларининг халқ вариантлари ҳақида ҳамда Навоий асарлари таъсирида яратилган халқ эртак, афсона, достонлари хусусида тўхталган Н.Маллаев ҳам тасдиқлайди.

Ғ.Мўминов тадқиқотида шеърӣ асарларда фольклор мотивларидан, афсона ва ривоятлардан ижодий фойдаланиб юзага келтирилган фольклоризмлар хусусида қимматли мулоҳазалар илгари сурилган.¹

О.Сафаров адабий эртакларнинг юзага келиш йўллари, мавзувӣ ва шаклий турлари орқали юзага келтирилган фольклоризмлар табиатини очиб беради.² Олим фольклор ва ёзма адабиёт орасидаги алоқани генетик (бевосита) ва билвосита алоқа турларига бўлиб, билвосита алоқа фольклоризмларни юзага келтиришини асослайди.⁵ У шу қарашларини Ҳ.Олимжон ва Т.Ғойибовларнинг эртакнависликдаги маҳоратлари таҳлили асносида назарӣ асослайди.

М.Амилова Ғ.Ғулом ва А.Мухтор ижодига фольклор таъсирини ўрганар экан, фольклор мотивлари, оҳанглари, образларининг бу ижодкорлар асарларида стилизацион фольклоризмга айлантирилиш йўлларини, унга алоқадор бадий маҳорат сирларини ва индивидуал услубӣ кирраларини кузатади.³ Ҳодисанинг фольклор ва адабиёт муносабатларига дахлдорлигини алоҳида қайд этади.

Ўзбек адабиётшунослигида фольклоризм моҳиятини очиб берувчи дастлабки тадқиқотни Б.Саримсоқов яратди. Олимнинг фольклоризм типологиясига доир изланишларини кейинчалик адабиётшунос И.Ёрматов давом эттирди.

¹ Мўминов Ғ. Ўзбек совет адабиёти тараққиётида фольклорнинг роли.- Т.: Фан, 1985.

² Сафаров О. Фольклор ва болалар адабиёти // ЎТА, 2003, 6-сон, 20-26-бетлар.

⁵ Сафаров О. Фольклор ва болалар адабиёти // ЎТА, 2003, 6-сон, --бет

³ Амилова М. Ўзбек совет адабиётида фольклор аънаналари. – Т.: Фан, 1990.

Б.Саримсоқов «адабиёт таркибидаги фольклор материали» фольклор эмас, фольклоризм эканини эътироф этади². Фольклор анъаналари фольклорнинг ўзида, жумладан, қўшиқчилик, аскиябозлик ва ҳоказо турларида давом этиши мумкин. Аммо ёзма адабиётда фольклор анъаналари бўлмайди. Фольклордан ёзма адабиётга кўчган жанр, мотив, образ, оҳанг кабилар ўзлаштирилиб ёки айнан қўлланишидан қатъий назар фольклорлигини йўқотиб, адабиётнинг таркибий узвига айланади, яъни фольклоризмни юзага келтиради.

Асардаги фольклоризмни топиш, унинг асарда тутган ўрнини, поэтик вазифаларини аниқлаш учун зарур. Асардаги фольклоризмни топиш деганда: а) унинг типини аниқлаш; б) сюжетдаги ўрнини белгилаш; в) ғоявий-бадий қимматини баҳолаш назарда тутилиши лозим.

XX асрнинг 70-80-йиллари шеъриятида ижодкорлар мавжуд фольклор анъаналарини ё тўлиғича, ё қисман қабул қилиб, уни янги шароитга мослаб оригинал (бетакрор) асарлар яратдилар. Фольклорда ва мумтоз адабиётда эришилган ижодий тажрибалар 70-80-йиллар шеъриятининг тараққиётида ҳам, шубҳасиз, муҳим роль ўйнади.

Фольклор ва ёзма адабиёт муносабатларини ўрганиш узоқ йиллик чуқур тарихга эга бўлса-да, кўпинча бу муаммо халқ мақоллари, фольклор образлари, эртак, афсона каби жанрлар таъсирини текшириш доирасида қолиб келди. Ҳатто «Ўзбек тили ва адабиёти» журналида 1980 йилларда оралиқ жанрлар масаласи соҳасида амалга оширилган баҳс ҳам муаммони ёритишга ожизлик қилди. Юқорида санаб ўтилган тадқиқотлар мисолида айтиш мумкинки, фольклоризм моҳияти, шу кунгача асосан амалий жиҳатдан ёритиб келинди, холос.

“Фольклоризм” сўзи аслида тиббиёт истилоҳи сифатида Гиппократ давридан буён қўлланилиб келинади. Адабиётшунослик истилоҳи сифатида эса у илк бор XIX асрда француз фольклоршуноси Себийо томонидан қўлланган бўлиб, “фольклор билан қизиқиш ва шуғулланиш” маъносини ифодалаган. Рус

² Саримсоқов Б. Фольклоризмлар типологияси масаласига доир // ЎТА, 1980, 4-сон, 40-бет.

адабиётшунослигида XX асрнинг 30-йилларига келиб М.К.Азадовский бадиий адабиётда, публицистикада фольклордан фойдаланиш ҳодисасини «фольклоризм» деб атади. Шу асрнинг 60-йилларида фольклоризм истилоҳини қўллаш халқаро тус олди ва кенг ёйилди¹.

Профессор Б.Саримсоқов “Бирор ижодкор асарига бирор мақсад билан киритилган фольклорга хос барча материални фольклор деб эмас, балки фольклоризм атамаси билан юритиш лозим, чунки унга ижодкор томонидан муайян бир ишлов берилган бўлади”,- деганида ҳақ эди². Аммо ёзма адабиёт фольклорнинг турли жиҳатларига мурожаат қилади. Ижодкор фольклор материалга ишлов бериши жараёнида ранг-баранг шакллар юзага келади. Услуб хилма-хиллиги келиб чиқади. Шу асосда стилизацион фольклоризмнинг ички кўринишлари шаклланади. “Стилизация” - услубга монандлик”, “унга ўхшатиб асар яратиш” деган маъноларни ифодалайди. Ёзма адабиётда фольклорнинг турли жиҳатлари алоҳида-алоҳида стилизация қилиниб, бир неча турдаги фольклоризмлар яратилган. Айтайлик, фольклор жанрлари ёзма адабиёт томонидан ўзлаштирилиб, жанр стилизацияси ҳосил қилинган. Ёки фольклор мотиви ижодкор томонидан ўзлаштирилиб, мотив стилизациясига айлантирилади. Бунда мавжуд фольклор мотивига ишлов берилар экан, унга ижодкор ғояси, мақсади қўшилиши аниқ. Шунинг учун энди у фольклор мотиви ҳисобланмайди. Фольклор образи ёзма адабиётга кўчирилар экан, ижодкор уни ўз мақсади йўлидаги бир воситага айлантиради. Ёки халқона оҳанг шоир томонидан ўзлаштирилиб, ёзма шеърятга кўчирилганда халқона оҳанг ижодкор қалби оҳанглари билан қоришади.

И.Ёрматов стилизация ҳодисасини тадқиқ қилар экан, уни икки: а) ўзини оқлаган модификацион стилизация ёки ғоявий-бадиий модификация; б) сохта модификацион стилизация ёки сохта модификация кўринишига ажратади ва буни қисқача қилиб “модификация-стилизация” ёки оддийгина модификация

¹ Краткая литературная энциклопедия, с.....

² Ўша жой, 39-бет.

дейиш мумкин, деб ҳисоблайди.¹ Маълумки, “модификация” сўзи “турланиш”, “кўринишини ўзгартириш”, “ўзгарган шакли” маъноларини билдиради.² Айни чоқда “трансформация” сўзи ҳам шундай маънога эга ва адабиётшуносликда ҳам бу истилоҳлар баъзан фольклоризм ҳодисасига нисбатан қўлланган ҳоллар учрайди.³ Бизнингча, “модификация” истилоҳи “фольклоризм” каби умумийлик касб этади-ю, унинг турларидан бирини англатмайди. Чунки асл оддий фольклоризм билан асл аналитик фольклоризмдан бошқа турдаги фольклоризмларда фольклор материали ўз шаклини ўзгартирган бўлади. Фольклор материалнинг ёзма адабиётда ўзлашуви трансформация эмас, балки фольклоризм дейилгани маъқулроқдир.

1934 йилда ўтказилган Бутуниттифок ёзувчиларининг I съездида фольклор ва ёзма адабиёт муносабатларига алоҳида эътибор берилиб, фольклоризм муаммоси ижодий методларни ўрганиш муаммоси билан бир қаторда туриши таъкидланди.² Шу зайлда М.К.Азадовскийнинг бу йўналишдаги тадқиқотларидан сўнг мазкур масалага муносабат яна суствлашди. XX асрнинг 60-йилларига келиб тагин бирмунча жонланди. Кўзга кўринган рус ижодкорлари ижодидаги фольклоризмлар тадқиқ этила бошланди. Рус адабиётшунослигидаги бу жараён украин, грузин, озар ва ниҳоят, ўзбек адабиётшунослигига ҳам кўчди.

Фольклор ва мумтоз адабиётда достонлар таркибида бошқа жанрларнинг учраши ҳолати азалдан бор. Айтайлик, “Алмопиш”да қарғиш, олқиш, ёр-ёрлар, “Қутадғу билиг” таркибида-да туюқ, қасида каби жанрларнинг намуналари мавжуд. Лекин бу ҳол фольклоризм саналмайди.

Фольклор асарининг таркибида фольклор намунаси ёки ёзма адабиёт намунаси таркибида ёзма адабиёт жанрлари учраса, бундай ҳолат адабиётшуносликда жанр ичида жанрнинг келиши ҳодисаси сифатида

¹ Ёрматов И. Типология фольклоризмов в современной узбекской литературе (60-е начало 80-х годов) КД.- Т., 1985, с.38.

² Русча-ўзбекча луғат. 11 томлик, 1-том. – Т., 1983, 566-бет.

³ Далгат У.Б. Литература и фольклор. -Л.: Наука, 1981.

² Мўминов Ғ. Ўзбек совет адабиёти тараккиётида фольклорнинг роли. – Т.:Фан, 1985, 6-бет.

баҳоланади. Бироқ фольклор намунасининг ёзма адабиётга сингдирилиши ёки унинг таркибида келтирилишига нисбатан бундай қараб бўлмайди. Чунки бу алоҳида ҳодиса бўлиб, у фольклоризм деб юритилади. Ўзбек мумтоз адабиётида фольклоризм яратиш «Қутадғу билиг»дан бошланган.

Хулоса шуки, фольклоризм ўзига хос бадиий ҳодиса сифатида муҳим эстетик аҳамият касб этади. У фольклор таъсирида ёзма адабиёт намунасига фольклор анъаналарига хос ҳодисаларнинг бадиий маҳорат билан сингдирилишидан, қайта талқин этилишидан юзага келади. Фольклоризм ҳодисаси халқ оғзаки ижодиётига мансуб у ёки бу жанр, сюжет, образ, мотив, оҳангнинг индивидуал ижодкорлар томонидан ўзлаштирилиб, айнан ёки қайта ишланган ёхуд уларга монанд ҳолда яратилишидан иборатдир. Шунинг учун у ёзма адабиёт ҳосиласи, бадиий ижоднинг таркибий қисми ҳисобланади. Фольклоризмлар воситасида ижодкорнинг индивидуал бадиий маҳорати, ўзига хос услуби намоён бўлади. Яратилган асарнинг ғоявий-бадиий таъсирчанлиги ортади.

1.2. Фольклоризмларнинг таснифи масаласи

Фольклоризмнинг ўрганилиши, хусусан, унинг типологияси масаласи қизғин баҳсларни келтириб чиқарди. Рус адабиётшунослигида М.К.Азадовский фольклоризм табиати ва таснифи муаммосини XX асрнинг 30-йилларидаёқ ўргана бошлаган эди. У XVIII аср рус адабиётига фольклорнинг таъсирини ойдинлаштириш мақсадида декабристлар ва А.С.Пушкин, М.Ю.Лермонтов, В.Г.Белинский, Н.Г.Чернишевский, Н.Л.Добролюбов ва бошқалар ижодидаги фольклоризмларни кенг ўрганди³. Олим фольклоризм хусусиятларини қайд қилар экан, ҳар бир халқнинг ва ҳар бир ижодкорнинг ўз фольклоризми бўлишини алоҳида таъкидлайди⁴. Унинг фикрича, немис фольклоризми

³ Азадовский К. История русской фольклористики. – М.: Угпедгиз, 1958, ст.14.

⁴ Азадовский. Шу манба, 222-223-бетлар.

И.В.Гёте, француз фольклоризми Фориэл, рус фольклоризми А.С.Пушкин ижодида намоён бўлди. А.С.Пушкин рус адабиётини фольклоризм ёрдамида жўнликдан, диний анъаналар қобидан ва романтизмдан қутқариб, халқнинг курашчан ва ҳаққоний, ёрқин фикрлари билан бойитди.⁵

Агар М.К.Азадовский фикрига таяниб, ҳар бир халқнинг ўз фольклоризми бўлиши ҳақидаги мулоҳазаси инобатга олинса, ўзбек фольклоризмининг ҳам табиатини очиб беришга тўғри келади. Ўзбек фольклоризмининг табиатини эса, аввало, халқимиз оғзаки поэтик ижодида, шунингдек, мумтоз ва замонавий ёзма адабиётимизнинг фольклор билан муносабати соҳасида эришилган ижодий тажрибалар йиғиндиси белгилайди. Аниқроғи, халқ оғзаки ижодида мавжуд бўлган сюжет ва мотивлар, бадиий шакл типлари билан бирга фольклорга хос ғоявий йўналиш ва характерлардан, миллатимизнинг орзу-интилишлари, ҳис-туйғулари, эътиқодий қарашлари, ўзига хос урф-одатларини ифодаловчи бадиий воситалардан, тушунчалардан, айниқса, халқ асарларининг тил бойлигидан, мақол ва ҳикматли сўзлардан янги замон, мавжуд ижтимоий тузум воқеа-ҳодисалари ва мафкураси мазмунига мувофиқ танлаб фойдаланиш ҳамда шу асосда янги яратилган асарнинг миллийлиги ва халқчиллигини таъминлаш ўзбек фольклоризмининг табиатини намоён этади.

М.К.Азадовский фольклоризмни яна илмий фольклоризм ва бадиий фольклоризм тарзида икки гуруҳга ажратди⁷. Бу эса фольклоризм ҳодисасини ўрганиш жараёнидаги илк илмий тасниф эди. Олим мифологияни илмий ва бадиий фольклоризмларни келтириб чиқарувчи унсурлардан бири деб қарайди. У В.Г.Белинский, Н.Л.Добролюбов, Н.Г.Чернишевскийларнинг илмий-оммабоп, публицистик асарларида илмий фольклоризм учрашини эътироф этади. Шунингдек, А.С.Пушкин ва М.Ю.Лермонтовларнинг поэтик асарлари мисолида «бадиий фольклоризм»ларни кўрсатиб беради. Кўринаётирки, М.К.Азадовский бу ўринда фольклоризмни табиатига қараб эмас, қўлланиш

⁵ М.Азадовский. Шу манба, 252-253- бетлар.

⁷ Ўша манба, 128-бет.

ўрнига қараб тасниф қилмоқда. Демак, фольклоризм қайси йўналишдаги ва қайси турдаги бадиий ижод намунасига нима мақсадда кўчирилишига қараб, турлича бўлади. Шунга кўра уни турли аниқловчилар билан қўллаш ўзига хос илмий тамойилга айланиб улгурган. Жумладан, бадиий фольклоризм, илмий фольклоризм, этнографик фольклоризм, оддий фольклоризм, мураккаб фольклоризм, аналитик фольклоризм, синтезлашган фольклоризм, стилизацион фольклоризм каби атамаларнинг қўлланиши орқали ушбу ҳодисанинг нечоғлик серкирра ва мураккаб, кенг қамровли эканлигини илғаш мумкин.

Кузатишлар шуни кўрсатадики, фольклоризм нафақат бадиий асарлар, балки публицистик асарлар таркибида-да учрайди. Жумладан, А.Ф.Некрилова «Очеркисты - шести десятичники», «Г.И.Успенский» каби тадқиқотларида айнан очеркларда қўлланган фольклоризмлар хусусида тўхталган.⁸ Бундан фольклорнинг нафақат бадиий адабиёт, балки публицистика ривожини учун ҳам муҳим омил бўла олганлигини кўринади.

М.К.Азадовский тадқиқоти ҳозирги замон адабиётшунослигини учун ўта муҳим бўлишига қарамай, ҳанузгача эътибордан четда қолиб келаётган уч жиҳатни эсга солади. Биринчиси, ҳар бир миллатнинг ўз фольклори, ўз фольклоризми, яъни миллий фольклоризми борлигини ва у шу миллатнинг етакчи ижодкорлари юзага келтирган фольклоризмлар йиғиндисидан иборатлигини билдиради. Иккинчидан, ижодкорлар фольклордан ўз имкониятларига қараб турлича фойдаланишлари боис фольклоризмнинг ранг-баранг турлари мавжудлигини эслатади. Учинчидан, фольклоризм нафақат бадиий адабиётда, балки адабий-илмий тадқиқотчилик, публицистика таркибида ҳам учрашидан огоҳ этади.

М.К.Азадовский фольклоризмни фақат бадиий адабиётдан эмас, публицистикадан ҳам излаб, уларни илмий фольклоризм деб атаганини юқорида эслаб ўтдик. Ўзбек адабиётшунослигини эса фольклоризмни, асосан, бадиий адабиёт бағридан излаш билан чегараланмоқда. Ҳолбуки, ўзбек

⁸Русская литература и фольклор (Вторая половина XIX века). – Л.: Наука, 1982, с. 131-177.

публицистикаси кузатилса, унда ҳам фольклоризмлардан ўзига хос услубда фойдаланганлиги кўзга ташланади. Бундай фольклоризмларни публицистиканинг очерк, портрет, фельетон каби жанрларида нисбатан кўпроқ учратиш мумкин. Негаки, бу жанрларда кўпинча қаҳрамоннинг характер-хусусиятини очиб бериш ёки индивидуаллаштириш учун халқона услубда муболағалаштириб, кучайтириб тасвирлаш ҳолати кузатилади. Масалан, маҳоратли адиб Абдулла Қаҳҳор “Пора” фельетонида эртак жанрига хос ифода услубидан фойдаланиб, порахўр амалдорнинг кирдикорларини очиб ташласа,⁷ “Дунё қачон эркин нафас олади” фельетони таркибида қадимги бир афсонани келтириб, ундаги малъун дев образини ёвуз Гитлер образи билан тенглаштиради.⁸ Бироқ бу ўринда М.К.Азадовскийнинг илмий-оммабоп, публицистик асарларда учрайдиган фольклоризмларни илмий фольклоризм деб гуруҳлаш ҳақидаги фикрига қўшилиш қийин. Чунки публицистик асарларда ҳам фольклоризм бадиий маҳорат самараси сифатида юзага чиқади ва асарнинг таъсирчанлигини оширишга хизмат қилади. У ҳеч қандай илмий мақсадга хизмат қилмайди. Эҳтимол, фольклоризмнинг ҳам публицистик асарда, ҳам бадиий асарда қўлланишини эътиборга олиб, уларни қўлланиш ўрнига кўра фарқлаш мақсадида публицистик ва бадиий фольклоризм кўринишида иккига ажратиш мақбулдир.

Рус адабиётшунослигида М.К.Азадовский анъаналари давом эттирилди. В.Е.Ветловскаянинг «Ф.М.Достоевский», В.В.Прозоровнинг “М.Е.Салтиков-Шчедрин”, Ф.Я.Прийманинг «Н.А.Некрасов», Л.В.Чернихнинг «А.Н.Островский» каби тадқиқотлари¹ яратилгач, уларда «Пушкин фольклоризми», «Достоевский фольклоризми», «Толстой фольклоризми» каби истилоҳлар пайдо бўлди. Бундай тадқиқотларнинг яратилиши умумжаҳон адабиётшунослигида ҳар бир давр ижодкорларининг фольклордан ижодий

⁷ Қаҳҳор А. Пора // Асарлар. 5-жилдлик. 4-жилд. Пьесалар, портретлар, фельетонлар. Т.: ФАН, 1988, 296-297-б.

⁸ Ўша китоб, 280-б.

¹ Русская литература и фольклор, с.19.

озикланиш усуллари, уларнинг фольклор сюжетлари ва мавзуларини қайта ишлашдаги индивидуал бадиий маҳоратини, шу ижодкор яшаган адабий муҳитнинг бадиий мезонлари ва фольклорнинг бу давр ёзма адабиёти тараққиётига қанчалик таъсир кўрсатганлигини билиб олишга кенг йўл очди.

В.В.Прозоров “М.Е.Салтиков-Шчедрин” мақоласида бу ёзувчининг фольклорга, фольклор жанрига, мавзусига ва образларига тез-тез мурожаат қилганини, халқ сатирасидан усталик билан фойдаланганини, хусусан, мақолларни тарнсформация қилиб, уларни кинояли, ғамгин ёки кулгили ҳолатларни очиб беришда қўллаганини таъкидлаб туриб, халқ мақоли орқали бир вақтнинг ўзида ҳам истехзо, ҳам маъюслик, ҳам комиклик ҳосил қилиш учун Салтиков-Шчедрин бўлиш лозимлигини уқтиради.²

А.С.Бушминнинг қуйидаги мулоҳазаси В.Прозоровнинг ана шу фикрини тасдиқлайди: “Салтиков-Шчедрин фольклор образларидан нусха кўчирмади, балки улар руҳидаги образларни эркин суръатда яратди... образларни халқдан олди ва уларни ғоявий-бадиий жиҳатдан бойитган ҳолда халққа қайтарди”. Кўриняптики, бу таърифлар Салтиков-Шчедрин фольклоризмининг ўзига хослигини характерлайди.

Ф.Я.Прийма “Н.А.Некрасов” тадқиқотида фольклор руҳида ижод қилиш некрасовча фольклоризм асосини ташкил қилишини, шоир шеъриятида стилизация учрашини кўрсатиб беради. Адабиётшуноснинг фикрича, “халқ тили, тафаккури, фольклорига хос рамзийлик, бадиият Некрасов шеъриятига қоришиб кетганки, ана шу ҳол некрасовча фольклоризмни ўзида намоён этади”. Шоирнинг адабий тил билан умумхалқ тилини яқинлаштириш йўлидаги кураши ҳам некрасовча фольклоризмнинг ўзига хос жиҳатидир.

Алишер Навоий, Комил Яшин, Ойбек, Абдулла Қодирий, Ҳамид Олимжон, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий, Абдулла Қаҳҳорнинг халқ оғзаки ижодидан фойдаланиш маҳорати тадқиқ қилинган илмий асарлар мисолида уларнинг ўз фольклоризми шаклланганлиги англашилади. Жумладан,

² Прозоров В.В. М.Е.Салтыков-Щедрин // Русская литература и фольклор. - Л.:Наука, 1982,с.91.

М.Шайхзода ва Н.Маллаев Алишер Навоийнинг, О.Собиров эса Комил Яшин, Ойбек, Абдулла Қодирийнинг, Н.Каримов Ҳамид Олимжоннинг, С.Мирзаев ва А.Файзиевлар Абдулла Қаҳҳорнинг, С.Асқаров, Ғ.Жалолов ҳамда Ғ.Мўминовлар Ҳамзанинг ижодида қўлланилган фольклорга хос юксак ғоя, образ, мотив, оҳанг ва бадиий шакл типларини чуқур ўргана туриб, уларнинг бу борада эришган ютуқларини, ўзига хос индивидуал услубий маҳоратини таҳлил қилдилар. Фақат бу ҳодиса рус адабиётшунослигидаги каби ҳар бир ижодкорнинг индивидуал фольклоризми сифатида махсус эътироф этилмади. Бироқ халқона шакл ва услубда асар яратган ижодкорларнинг фольклоризмига хос белгилар маълум даражада чегаралаб кўрсатилди. Алишер Навоий фольклоризми кўпроқ оғзаки эпик асарларнинг сюжет мотивлари ва образларини қўллаш асосида юзага келганлиги; Ҳамид Олимжон халқ эртакларидан, Абдулла Қаҳҳор мақоллардан бадиий усталик билан фойдаланиб бетакрор ўз фольклоризмини яратишга эришганлиги тўғри қайд этилди.

Шу мантикдан келиб чиқиб қаралса, XX асрнинг 70-80-йилларидаги ўзбек шеърляти фольклоризми Абдулла Орипов, Эркин Воҳидов, Ойдин Ҳожиёва, Ҳалима Худойбердиева, Тўра Сулаймон, Азим Суюн, Муҳаммад Юсуф, Усмон Қўчқор ва бошқа маҳоратли шоирларнинг фольклоризми йиғиндисидан ташкил топганлигини кузатиш мумкин. Улар, асосан, фольклор руҳида ижод қилганлари боис, асарлари тез ва кенг оммалашди.

Ўзбек адабиётшунослигида фольклоризм ҳодисасини ўрганиб, тасниф қилиш ҳаракати XX асрнинг 70-йиллари охири ва 80-йилларнинг бошларига тўғри келади. «Фольклоризм» истилоҳи ҳали қабул қилинмай, қўлланмай туриб, фольклор ва адабиёт муносабатларини ўрганишга анча илгарироқ киришилган эди. Жумладан, М.Шайхзода Алишер Навоий ижодига оид тадқиқотида шундай ёзади: «Навоий сюжет тўқималаридан бошқа фольклорнинг деярли ҳамма приём, восита, жанр, шакл, шеърларидан ҳам кенг фойдаланган». У яна фикрини давом эттириб, «Сабаъи сайёр» достонида эртак бошланмасидан,

бошқа асарларида мақол-матал жанрларидан фойдаланилган”, -дея ёзади⁴. Кўринадик, олим оддий ва мураккаб фольклоризмларни тадқиқ қилган, аммо бунда у фольклоризм истилоҳини қўлламаган.

О.Собиров фольклор намуналари ва тажрибаларини ўзлаштириш, фольклор анъаналарини давом эттиришнинг беш хил шаклини кўрсатиб ўтади:

1) фольклор анъаналари ёзувчи яратган асарнинг ғоявий-бадий руҳига сингиб кетиши;

2) фольклор сюжетларини қайта ижодий ишлаш орқали замонавий асар яратиш;

3) фольклор сюжетлари ва мотивларини ўзлаштирган ҳолда асар яратиш;

4) халқ поэзияси стили, формаси ва приёмлари йўлида замонавий қўшиқлар яратиш;

5) халқ достонлари йўлида замонавий достон яратиш.

Бироқ бу таснифга Б.Саримсоқов эътироз билдириб, шундай ёзади: «О.Собиров келтирган фольклор ва фольклор анъаналаридан фойдаланишнинг беш хил шакли фольклоризм моҳиятидан келтириб чиқарилмаган»⁵. Дарҳақиқат, бунда фольклоризмлар таснифи умумий тарзда ҳал этилган. Б.Саримсоқовнинг мулоҳазасини давом эттириб айтиш мумкинки, аслида О.Собировнинг таснифи ўзбек фольклоризмининг илмий тасниф этишни бошлаб берди. Айтайлик, унинг “фольклор анъаналари ёзувчи яратган асарнинг ғоявий-бадий руҳига сингиб кетган ҳолда кўриниши”⁵ ҳақидаги фикри синтезлашган фольклоризм таърифига жуда яқин. Аммо қолган фикрлари фольклоризм турлари таърифига монанд эмас. Бу ҳақда Б.Саримсоқов етарлича тўхталган.

Адабиётшунос У.Норматов фольклорнинг адабиётга таъсирини уч йўналишда ифода этади: «1) айрим асарларда фольклорнинг ифода воситалари ёрдамчи деталь сифатида қўлланади». Гарчи бу таъриф фольклоризм табиатини

⁴ Шайхзода М. Навоий ижодида фольклор мотивлари. 4-том. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти., 1972, 23-29-бетлар.

⁵Саримсоқов Б. Фольклоризмлар типологиясига доир // ЎТА, 1980, 4-сон, 40-бет.

⁵ Собиров О. Ўзбек совет адабиётида фольклор ва фольклор анъаналари // Ўзбек совет фольклори масалалари.- Т., 1970, 125-143-бетлар.

ифодаламаган эса-да, аммо оддий фольклоризм ва аналитик фольклоризм ёзма адабиёт таркибида ёрдамчи деталь сифатида қўлланишини инобатга олсак, унда илмий мулоҳаза ҳосиласи кўзга ташланади. 2) “Яна бир тур ҳикоя ва қиссаларда, афсона ва реаллик ёндош келади». Бу фикр аналитик фольклоризм таърифи бўлолмаса-да, аммо ёзма адабиётда афсона сюжетга сингдирилмай келтирилса, аналитик фольклоризм юзага келади ҳамда бундай ҳолларда афсона ва реаллик ёндош келиши аниқ. Кўринадики, фольклоризм моҳияти нуқтаи назаридан қаралса, олим таснифнинг биринчи ва иккинчи қисми бир ҳодисанинг таърифига ўхшаб қолади «3) Шундай асарлар борки, улар бутунлай фольклор сюжети асосига қурилади»¹. Бу таъриф синтезлашган фольклоризм моҳиятини қисман акс эттиради. Шуниси борки, олим фольклоризмни эмас, фольклор таъсирини гуруҳлаган. Бундай гуруҳлаш фольклоризм ички таснифга эга эканлигини, тасниф эса ёзма адабиётнинг тадқиқидан келиб чиқишини англашга ёрдам беради.

Бадий асар таркибига сингдирилаётган фольклор материали ё асл ҳолида, ё қайта ишланган ҳолда олинishi мумкин. Шунга қараб фольклоризмларни дастлаб иккига бўлиш мумкин: а) қайта ишланган фольклоризмлар; б) асл фольклоризмлар.

XX асрнинг 70-80-йиллари ўзбек шеъриятида қайта ишланган фольклоризмлар кенг қўлланади. Қайта ишланган фольклоризмлар кўпинча фольклор материалнинг шаклини ўзгартириб, маъносини сақлаш усулида ҳосил қилинади:

«Кимга тишлатиб қўйсанг,

Унда тил – забон бўлмас».⁶

Шоир Эркин Воҳидов бу мисрада «Еган оғиз уялар» маталини ўзлаштириш билан манфаат фалсафасининг бир жиҳатини ёритиб берганки, ушбу фикр асрлар давомида ўз кучини йўқотмаган.

¹ Норматов У. Насримиз анъаналари. –Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1978, 76-бет.

⁶ Воҳидов Э. Садоқатнома, 74-бет.

Энди осмон йироқ,

Энди ер юмшоқ².

Бу сатрларда эса асл фольклоризм бор. Эътиборлиси шундаки, ушбу мақолни турли даврларда ўнлаб шоирлар ишлатишган. Масалан, Ҳалима Худойбердиева уни:

Ер қаттиғу, осмон кўп йироқ³, -тарзида қўллайди. Аслида бу мақол икки қисмдан иборат:

Осмон йироқ, ер қаттиқ,

Ўлай десам, жон қаттиқ.¹

Ўтган асрнинг 70-80-йилларидаги ижодкорлар замон йўриғидан нолиб, Ватан дардига даво топишда ночор ва иложсизлигини баён этиш учун шу мақолнинг мазмунидан фойдаланишга уринишган. Мақолнинг иккинчи қисми шоир мақсадига бошқачароқ тус беради. Гўё шоир жонини аяётгандай кўринади. Ҳолбуки, шоир жонини берганда ҳам элнинг дардига дармон бўлолмайди. Давр шунчалар қаттолки, осмонга етиб бўлмайди, ерда ётиб бўлмайди. Қизиғи шундаки, бу мақолни кўп асрлар илгари Алишер Навоий ҳам қўллаган:

Ердин деса қозиб чиқарай, ер эрур қаттиқ,

Кўк қонидан десаки олай, кўк йироқ эрур.

Алишер Навоий сатрларида ҳам иложсизлик ифодаси бор, аммо ҳазратнинг лирик қаҳрамони ёр учун ганж топиб бериш ниятида ерни қазий деса, ер қаттиқ, излаганини осмондан-да ололмайди, чунки осмон йироқ, инсон кўли калта.

Икки давр қаҳрамони ҳолатидаги умумийлик шуки, иккови ҳам иложсиз. Фарқли жиҳати шундаки, Алишер Навоий руҳий ва жисмоний олам тафовутлари аро иложсиз бўлса, 70-80-йиллар ижодкори эркисизлик ичра чорасиз эди.

² Юсуф М. Сайланма, 264-бет.

³ Худойбердиева Ҳ. Тўмариснинг айтгани. -Т.: «Чўлпон», 1996, 40-бет.

¹ Ҳикматнома, 305-бет.

Мисоллар фольклоризмларнинг қўлланиш даврига кўра икки хил бўлишини аёнлаштираётир: а) мумтоз фольклоризмлар; б) замонавий фольклоризмлар.

Мумтоз шоирлар ижодида учрайдиган ва кейинги давр шоирлари томонидан анъанавий тарзда қўлланиб келаётган фольклоризмларни шартли равишда мумтоз фольклоризмлар деб аташ мумкин. Бунга юқорида улугъ шоир Алишер Навоий ижодидан келтирилган мисол далил бўла олади.

Замонавий фольклоризм атамасини биринчи марта У.Б.Далгат қўллаган.⁹ Бу атамани мумтоз шоирлар ижодида учрайдиган фольклоризмни кейинги давр шоирлари анъанавий кўринишда эмас, аксинча мавжуд ижтимоий воқеликлар мазмунига мослаб қайта ижодий яратиш асосида қўллашига нисбатан ишлатиш мумкин.

Фольклоризм даврлар ўтиши билан хилма-хил ҳолатга кириб туради, тур ва жанрлар муносабати билан боғлиқ ҳолда ранг-баранглашиб боради. Бу фольклоризм типологияси ҳар доим ҳам бир хиллигича қолавермаслигини кўрсатади. Фақат унинг моҳиятидаги бир жиҳат ўзгармасдир: ёзма адабиётда фольклор материалларидан фойдаланиш оқибатида юзага келган ҳодиса фольклоризмдир.

Хуллас, ўзбек ижодкорлари қўллаган ва қўллаб келаётган фольклоризмларнинг умумий ва хусусий томонлари бор. Бу хусусиятлар даврларга, тур ва жанрлар имкониятларига ҳам боғлиқ. Бундан аёнлашадики, фольклоризмлар бадиий адабиёт тараққиёти даврлари, тур ва жанрлар доирасида алоҳида-алоҳида тараққиётни кечирган ва шунга қараб турланган.

Ижодкор фольклор материалидан ғоявий нияти ва мақсадига, қайси турда ишлатишига қараб, турлича фойдаланиши мумкин. У хоҳласа, фольклор материалини шаклан ўзгартирмай айнан қўллаши ёки қайта ишлаб, ўз асарининг руҳига сингдириб келтириши мумкин. Бу ҳам фольклоризмларнинг турланишини кўрсатувчи омиллардан биридир.

⁹ Далгат У.Б. Литература и фольклор. - М.: Наука, 1981, с. 68.

Шу кунгача ўзбек адабиёти намуналарида учрайдиган фольклоризмларни уч жиҳатига кўра тасниф қилиш мумкин:

1) қўлланиш *даврига* кўра: а) мумтоз фольклоризм; б) замонавий фольклоризм;

2) қўлланиш *ўрнига* кўра: а) бадий фольклоризм; б) публицистик фольклоризм кўринишида иккига ажратилади;

3) фольклоризмларнинг *сифати*га кўра: а) оддий фольклоризм; б) мураккаб фольклоризм кўринишида бўлади. (Бу ҳақда ишнинг II ва III бобларида махсус тўхталамиз);

4) қўлланилиш *йўналиши ва вазифасига* кўра: а) услубий – нутқий фольклоризм; б) композицион фольклоризм; в) ижтимоий – этнографик фольклоризм.

Охирги тўртинчи тасниф А.А.Горелов таснифига асосланган. А.А.Горелов фольклоризмни: 1. Услубий – нутқий фольклоризм. 2. Бадий асар поэтик қурилиши билан боғлиқ фольклоризм. 3. Ижтимоий – этнографик фольклоризм каби уч турга бўлади.¹ Аммо олим бу тасниф қандай тамойилга асосланиши масаласини очиқ қолдирган. У ўз таснифидаги ҳар бир турга алоҳида изоҳ бермаган, фикрини мисоллар ёрдамида исботламаган. Шунга қарамай, А.А.Горелов таснифини фольклор ва адабиёт муносабатлари доирасида ўрганиб, бошқа таснифлар билан чоғиштириш зарур. Зеро, халқ мақолларининг ёзма адабиётга кўчуви, унинг қўлланиш мақсади, аҳамияти **услубий-нутқий фольклоризмни** ўрганишга асос бўлади. Фольклорга хос образ, оҳанг, мотив, сюжет кабиларнинг ўзлашуви бадий асар поэтик қурилиши билан боғлиқ **композицион фольклоризмни** юзага келтирса, мавсум ва маросим кўшиқлари, удумлар билан боғлиқ оғзаки адабиёт намуналарининг ёзма адабиётга таъсири **ижтимоий-этнографик фольклоризм** ҳисобланиши мумкин.

¹ Горелов А.А. Введение // Русская литература и фольклор. -Л.:Наука, 1982, с.9.

Ижтимоий -этнографик фольклоризмлар шеърий асарда у ёки бу миллий урф-одатга, эътиқодий қарашга эътиборни қаратиш учун қўлланади. Ҳалима Худойбердиеванинг ўртоғи Ҳалима Ҳасанова хотирасига бағишлаб яратган “Йўқлов” марсиясида айрим эпик мотивлар таъсирида мотам маросимида бажариладиган урф-одатлар тилга олинади. Жумладан, шоира мотамсаро она тилидан сўзлар экан:

Кўйлак кийдим, тутунлардан қорайди,

Қора бўлди гулдай болам ёзуғи,¹⁰ - дея унинг ички дардларини ифодалаб кўрсатади. Маълумки, ўзбек аёллари яқин кишисидан жудо бўлган вазиятда қора, кўк, оқ матолардан кийим кийиб, марҳумга аза очадилар. Айниқса, ёшлар ўлганда қоп-қора кийилади. Бунда қора ранг ўлим, ғам, мусибат рамзини ифодалаб келади. Сабаби, ибтидоий кишилар ўлимни, жон олувчи фаришта – Азроилни қора либосда тасаввур қилганлар. Бу тасаввур-тушунчалар мотам маросими кўшиқларида ҳам куйланган:

Қора отли, қора тўнли,

Мени кўрмоққа келдингми, алла-ё, алла.

Очилган лолазоримни

Хазон қилмоққа келдингми, алла-ё, алла.¹¹

Кўшиқда мурожаат қилинаётган “қора отли, қора тўнли” тимсол ўлимнинг, жон олувчи фариштанинг бадий образидир.

Эътиборли жиҳати шундаки, 70-80-йиллар шеъриятида замонавий фольклоризм, бадий фольклоризм, оддий ва мураккаб фольклоризм, услубий – нутқий фольклоризм, композицион фольклоризм, ижтимоий – этнографик фольклоризм, айниқса, ёрқин кузатилади. Шунинчунки олиб, тадқиқотимизда 70-80-йиллар шеъриятида учрайдиган фольклоризмларнинг бу каби турларининг ҳар бирига хос поэтик вазифаларни махсус ўрганиш мақсад қилиб белгиланди.

¹⁰ Худойбердиева Ҳ.Йўқлов // Сайланма. Шеърлар, туркумлардан. – Т.: “Шарқ”, 2000, 178-179-бетлар.

¹¹ Алла-ё, алла. Тўплаб, нашрга тайёрловчи О.Сафаров. Т.: «Ўқитувчи», 1999, 145-бет.

XX асрнинг 70-80-йиллари ўзбек шеърияти халқдаги миллий уйғониш кайфияти, тил эрки учун кураш, тарихга қайтиш орқали ўзликни англаш ҳаракати авж олган паллада яралгандир. Шу боис унда мумтоз адабиёт анъаналарини яна бир бор кўздан кечириб, даврга уйғунларини тиклаш, жаҳон адабиёти ютуқларидан фойдаланиш, айти чокда халққа янада яқинлик истаги боис фольклор материалларидан фойдаланиш кенг тус олди.

70-80-йиллар шеъриятининг мазмун-мундарижаси, унда бош қаҳрамон ва давр муаммолари талқини, образлар олами, бадиий-композицион хусусиятлари масаласи адабиётшунослигимизда кўп ўрганилган². Аммо ундаги фольклоризмлар табиати ва бадиияти, турлари, эстетик вазифалари билан боғлиқ масалалар ҳалигача етарли тадқиқ қилинмаган. Бинобарин, Ғ.Мўминов, И. Ёрматов тадқиқотларида фольклоризм ҳодисаси яқунланган асрнинг 60-80-йилларидаги шеърият материали асосида ўрганилган, холос. 70-80-йиллар ўзбек шеъриятидаги фольклоризмлар эса ҳалигача махсус илмий тадқиқ қилинмаган. Ҳолбуки, бу давр шеърияти фольклоризмларга бойлиги, унда фольклоризмнинг ранг-баранг турлари учраб, ижтимоий-эстетик моҳияти чуқурлашгани, бадиий вазифалари ва роли ортгани кузатилади. Шунинг учун бу давр шеъриятидаги фольклоризмларни махсус тадқиқ қилиш эҳтиёж ва заруриятга айланганлиги сезилади.

Хуллас, 70-80-йиллар фольклоризмининг таснифи фольклор ва адабиёт муносабатларининг бадиий тадрижини ўзида намоён қилади ва бу давр шеърияти учун хос хоссаларни билиб олишда муҳим аҳамият касб этади.

Ишнинг биринчи бобида кўриб чиқилган масалалар асосида қуйидаги хулосани илгари суриш мумкин:

² Тулаков И. Поэтические традиции и характер героя в узбекской советской поэме (60-70-е годы) АКД.- Т.: 1981; Жанровые особенности современной узбекской поэмы (на материалы поэм 70-х годов) канд. дисс.- Т.: 1984; Тулаков И. Ҳозирги ўзбек лирикасида давр ва қаҳрамон талқини. АКД. - Т., 1994; Раҳимжонов Н. Тенденция развития современной узбекской поэзии (70-80-годы) АКД.- Т. 19 ; Шарипов Р. Стилевые особенности современной узбекской поэзии (80-е годы) АКД. – Т., 19..

1. Фольклоризм ёзма адабиёт пайдо бўлиши билан юзага келган қадимий ҳодисадир. Жумладан, ўзбек фольклоризми «Қутадғу билиг» бағридаёқ пайдо бўлган эди.

2. Ҳозиргача “фольклордан фойдаланиш”, «фольклор анъаналари», «фольклор таъсири» деб ўрганилиб келинган ҳодисалар асли фольклоризм ҳодисаси моҳиятини белгилайди.

3. Фольклор таъсирида ёзма адабиётга фольклор намуналарига хос ҳодисаларнинг бадиий маҳорат билан сингдирилишидан, қайта талқин этилишидан **фольклоризмлар** юзага келади. Унга кўра фольклор материали ёзма адабиёт қонуниятларига мувофиқ индивидуал ижодкорнинг бадиий маҳорати, ҳиссий кечинмалари, қарашлари ҳисобига янада бойитилади. Шунинг учун у ёзма бадиий ижоднинг таркибий қисми ҳисобланади.

4. Ҳар бир давр ижодкори фольклор материалдан ўз даврининг долзарб муаммоларини очиб беришда, замонавий руҳни ёритишда, таъсирчанликни ва халқчилликни оширишда кенг фойдаланади.

5. Ўзбек адабиёти намуналарида фольклоризмнинг мумтоз ва замонавий фольклоризм, бадиий фольклоризм, публицистик фольклоризм, оддий фольклоризм ва мураккаб фольклоризм, услубий – нутқий фольклоризм, композицион фольклоризм, ижтимоий – этнографик фольклоризм каби турлари кенг учрайди ва уларнинг ҳар бири ўзига хос эстетик-бадиий вазифаларга эга бўлиб, ўзида фольклор ва адабиёт муносабатларининг бадиий тадрижини ҳамда ҳар бир давр шеърляти учун хос хоссаларни акс эттиради.

II БОБ

70 – 80 - ЙИЛЛАР ЎЗБЕК ШЕЪРИЯТИДА ОДДИЙ ВА МУРАККАБ ФОЛЬКЛОРИЗМЛАРНИНГ БАДИЙ ВАЗИФАЛАРИ

II.1. Оддий фольклоризмлар табиати

Б.Саримсоқов фольклоризмларни ўрганганда, уларни тузилиши ва бадий асар тўқимасида тутган ўрнига кўра дастлаб оддий фольклоризм ҳамда мураккаб фольклоризм тарзида икки типга ажратган эди.¹ Олим «халқ мақоллари, маталлари, юмуқ иборалар, оғзаки нутқ учун хос ифода ҳамда оборотларнинг қўлланишини оддий фольклоризм, деб ҳисоблайди. Унинг фикрича, фольклоризм сўзи олдида «оддий» аниқловчисининг қўлланиши, биринчидан, уларни асар таркибидан топишни осонлаштиради. Иккинчидан, мақол ёки матални ёзма адабиёт таркибига киритиш осон ва оддий бўлиб, мураккаблик туғдирмайди. Бунга унинг ихчамлиги, ҳаётийлиги ва ранг-баранглиги кўмак беради. Бироқ оддий фольклоризмга берилган бу таъриф тўла-тўқислигича асосланмаган. Бу таърифда эътирозли ўрин бор. Зеро, оғзаки нутққа хос ифода ҳамда оборотлар оддий фольклоризм бўлолмайди. Чунки улар тилга, нутққа хос ҳодиса бўлиб, бадий ижод маҳсули саналмайди. Улар тилда ҳамиша тайёр ҳолда учрайди. Мақол ва матал фольклор жанри бўлгани учун оддий фольклоризмни юзага келтиради. Шу маънода мақол ва матал ўзлашувига алоҳида эътибор бериш лозим. Халқ мақол ва маталларигина ёзма адабиёт томонидан ўзлаштирилишидан оддий фольклоризм юзага келишини таъкидлаш зарур. Шу нуқтаи назардан келиб чиқиб ёндашилса, оддий фольклоризмни бадий асар таркибидан топиш анча осон кечади.

¹ Саримсоқов Б. Ўша манба, 1980 йил, 4-сон, 40-41-бетлар.?

Илмий адабиётларда мақолнинг ёзма адабиётга кўчуви кенг тадқиқ қилинган. Рус адабиётшунослигида мақол ва афоризмлар муносабати¹, мақолнинг ижодкорлар маҳоратидаги ўрни² ҳамда фольклоризмни юзага келтириши³ каби масалалар атрофлича ёритилган. Ўзбек адабиётшунослари ҳам мақолнинг бадиий адабиёт тараққиётидаги роли ҳақида тадқиқотлар олиб бордилар. Бироқ уларда, асосан, мақолларнинг ёзма адабиётга кўчуви ижодкор маҳорати доирасида текширилди. Ҳ.Абдусаматовнинг «Ўзбек совет сатирасининг баъзи масалалари», Х.Дониёров ва С.Мирзаевларнинг «Сўз санъати (Маҳорат ва тил ҳақида мулоҳазалар)», Ҳ.Ёқубовнинг «Адибнинг маҳорати (Ойбекнинг поэмалари ва прозаси бўйича)», Ғ.Жалоловнинг «Ҳамза ва халқ оғзаки ижоди», Қ.Самадовнинг «Ойбек–сўз санъаткори» каби тадқиқотлари бу жиҳатдан фикримизни тасдиқлайди.

Ўзбек адабиётшунослигида мақолни шеърий асарларда ўзлаштириб, ирсоли масал санъатини ҳосил қилиш маҳоратига хос йўллар бир қадар жиддий ўрганилган. Жумладан, Атоулло Ҳусайнийнинг «Бадойиъус-санойиъ», Қайс Розийнинг «Ал-мўъжам», Ё.Исҳоқовнинг «Навоий поэтикаси», А.Рустамовнинг «Навоийнинг бадиий маҳорати», В.Раҳмоновнинг «Шеърий санъатлар», А.Ҳожиаҳмедовнинг «Шеърий санъатлар ва мумтоз қофия», Н.Афоқованинг «А.Орипов лирикасида бадиий санъатлар» каби тадқиқотларида ирсоли масал бадиий санъатнинг бир кўриниши сифатида назарий ва амалий жиҳатдан атрофлича ёритилган. Лекин бу тадқиқотларда ушбу ҳодисанинг оддий фольклоризм эканлиги айтилмаган.

Б.Саримсоқов халқ мақоли ёзма адабиётга ўтгач, фольклоризмни юзага келтиришини алоҳида таъкидлайди.¹ И.Ёрматов эса Б.Саримсоқов оддий

¹ Федоренко Н.Т., Сокольская Л.И. Афористика.- М.: Наука, 1990, с.30-36; Гудок В.С. Афоризм и пословица Вопросы русской литературы.- Львов, 1967, с.96.

² Благий Д. Мастерство Пушкина. -М.: Советский писатель, 1955; Введенский А.А. Пословицы и поговорки в публицистике советских писателей. Изд-во Ростовского университета, 1960; Виноградов В.В. Сюжет и стиль.- М.: Издательство АН СССР, 1963; Ефимов А.И. Язык сатиры Сальтиков Шедрина.- М.: Изд-во МГУ, 1953.

³ Азадовский М.К. Статьи о литературе и фольклоре.- М.-Л., Емельянов Л.И. Методологические вопросы фольклористики.- Л.: Наука, 1978; Выходцев П.С. Русская советская поэзия и народное творчество.- М.-Л., 1963.

¹ Саримсоқов Б. Фольклоризмлар типологиясига доир // ЎТА, 1980, 4-сон, -б.

фольклоризм деб ҳисоблаган бу ҳодисани ички кўринишларга бўлади². У оддий фольклоризмларни қўлланишига кўра икки гуруҳга: а) асл оддий фольклоризмлар; б) қайта ишланган оддий фольклоризмларга ажратиб³, Б.Саримсоқов таснифини бирмунча тўлдиради. Бундай ички гуруҳлаш мавжуд материал матнига мос келади.

Мақол ёки матал айнан қўлланса, асл оддий фольклоризмни юзага келтиради. Мақол ёки матал маълум сабабга кўра ўзлаштириб, қайсидир жиҳатдан ўзгартириб қўлланса, қайта ишланган оддий фольклоризм ҳосил бўлади.

Бошқа бир қатор тадқиқотларда ҳам мақолнинг ёзма адабиётда қўлланиши ҳақида фикр юритилса-да, унга оддий фольклоризм сифатида деярли ёндашилмади. Айтайлик, О. Носиров ва О.Собировлар «Халқ ижоди хазинаси» китобида мақоллар ўзлашуви ҳақида бирмунча кенг фикр юритишган. Бироқ китобнинг О.Собиров томонидан ёзилган «А.Қодирий реализми ва фольклор», «Ойбек романларида фольклор анъаналари» қисмида яна оддий талқин йўлидан борилиб, фольклоризмларни фольклор анъаналари деб тадқиқ қилиш давом эттирилгани кузатилади. Аммо «Абдулла Қодирий реализми ва фольклор» қисмида «Характерлар моҳиятини, уларнинг руҳий олами ва хатти-ҳаракатини тўлдириш, тасдиқлаш мақсадида ёзувчи улар нутқида оддий фольклоризмларни – халқ мақол ва маталларини ўринли қўллайди»³, - дейиладики, бу ўтган асрнинг 80-йиллари ўрталарига келиб адабиётшунослар томонидан фольклоризм ҳодисаси қайд этила бошланганини, айниқса, **оддий фольклоризм** тадқиқига киришилганлигини кўрсатади.

Т.Хўжаев “ХҲ аср 1-ярмида ўзбек адабиёти ва фольклор” мавзuidaги номзодлик ишида XV аср лирикасидаги оддий фольклоризмларга тўхталиб, бир давр шеърятини мисолида унинг тадрижий хусусиятларини умумлаштиришга ҳаракат қилган.

² Ёрматов И. Фольклоризмларнинг типологик хусусиятлари // ЎТА, - сон, 55-6.

³ Ёрматов И. Фольклоризмларнинг типологик хусусиятлари // ЎТА, 1982, -сон, 55-бет.

³ Носиров О., Собиров О. Халқ ижоди хазинаси. - Т.: ЁАҲН, 1986, 138-б.

М.Ҳакимов ўз тадқиқотида биринчилардан бўлиб мақол ва матални фарқлаб берди⁴. Унинг фикрича, «матал» сўзи «масал» сўзининг ўзгаришидан келиб чиққан. Ҳатто адабиётимизда ҳам мақол ва маталнинг бошқа-бошқа ҳодисалар сифатида ўзаро фарқланиши сезилади. Бу фарқни ифодаловчи далиллар ҳам топилади:

Чун масал бўлди сочинг зулм ичра ёшурмоқ не суд,
«Мушк исин ёшурса бўлмас», бу масал машхур эрур⁵.

Ушбу мисралардаги «Мушк исини яшириб бўлмайди» ифодаси **маталдир**. Аммо Навоий ҳазратлари уни **масал** деб кўрсатмоқда. Бу ўринда М.Ҳакимов хулосаси тўғрилиги кўзга ташланади.

Навоий яна бир шеърида халқ мақолини келтираркан, уни на масал деб, на бошқача ном билан таъкидлаб кўрсатмайди:

Ким куяр улу курук чун найситонга тушти ўқ.

Ҳазрат Навоий бу мисрада «Қамишзорга ўт кетса, ҳўлу курук баробар ёнади» мақолини қўллаган.

Мавлоно Лутфий ғазалида «Масалдурким чароғ туби қоронғу», яъни «Чироқ ўз тубини ёритмайди» матали, «Оққан ариққа оқар сув» мақоли қўлланган. Бунда мақол айнан қўлланмагани учун қайта ишланган фольклоризм юзага келган.

Мумтоз адабиёт намуналарида қўлланган мақолларни ўрганиш шуни кўрсатадики, айрим ижодкорларгина мақол ва матал, мақол ва масал ҳодисаларини бир-биридан фарқлай олганлар. Кўпинча улар мақол ўрнида «масал» атамасини қўллаганлар. Бизнингча, бу ҳол ижодкор эътиборсизлигидан кўра мақол ва матал жанрининг бир-биридан ажралиб, тафовутланиб бориши узоқ вақт давом этган жараёнлиги билан белгиланади. Шу боис ҳанузгача мақол ва матал жанридаги асарлар қўшиб юборилади, айтиш мумкин, ҳатто улар ўзаро жуда ўхшаш, ораларидаги фарқ оз. Мақолда параллел воқеликни келтириш,

⁴ Ҳакимов М. Ёзувчи ва халқ тили. -Т.: Фан, 1971, 16-19-бетлар.

⁵ Ҳожиаҳмедов А. Шеърий санъатлар ва мумтоз кофия.Т.: «Шарк» нашриёт-матбаа канцери, 1998, 59-бет.

тазоднинг мавжудлиги, содда гапдан кўра кўпроқ қўшма гапнинг келтирилиши, хулоса билан бирга қатъий ҳукм, қофия ёки сажъ борлиги унга хос муҳим жиҳатлардир. Матал, асосан, содда гапдан тузилади ва фақат биргина воқелик хулосасидан иборат бўлади. Унда қофия ёки сажъ учрамайди. Мақолда насихат, бирор ишни қилиш ёки қилмасликка ундаш етакчилик қилса, маталда воқелик ифодаси мажозийликка асосланади. Бу фикримиз М.Ҳакимов хулосаларига таянилган ҳолда айтилди. Лекин олимнинг «ўзбек халқ афористик ижодиёти» деган сўз бирикмасини қўллаши бироз эътирозлидир. Чунки у: «Ўзбек халқининг афористик ижодиёт намуналари – мақол, матал, афоризм ва идиомаларни тўплаш ва нашр қилиш ишлари, асосан, XIX аср охирларидан бошланди»¹, -деб ёзар экан, афоризмни фольклор намунаси қаторига қўшади.

Адабиётшунослик луғатларида афоризмга шундай таъриф берилади: «Афоризм (грекча *aphorismos*) - автори маълум бўлган, чуқур мазмунли, аниқ ва ихчам шаклли ҳикматли сўздир»². Демак, афоризмнинг муаллифи аниқлиги боис у фольклорга тегишли ҳисобланмайди. Афоризм мақол услубида ва шаклида яратилади, холос. Ижодкорлар мақол ва маталдан бадиий асар яратиш чоғида фойдалансалар, афоризмни ўзлари ижод қиладилар. Бошқа жанрлардан фарқли ўлароқ, афоризм исталган бир адабий жанр таркибида учрайверади. Бу хусусият аслида мақолда ҳам бор. Хуллас, улуғ мутафаккирлар томонидан ёзилган ва халқ орасида ёд бўлиб кетган ихчам бадиий шаклли, пурҳикмат фикр баёни афоризм саналади. У ёзма ижод маҳсули бўлганлиги учун фольклор жанрлари қаторидан ўрин эгаллай олмайди.

Мақол ва матал ёзма адабиёт томонидан ўзлаштирилиб, ёзма адабиётнинг узвий қисмига, оддий фольклоризмга айлантирилмоқда. Афоризм, аксинча, ёзма адабиёт бағрида туғилиб, айрим ҳолларда фольклорлашуви мумкин. Навоийнинг «Оз-оз ўрганиб доно бўлур» афоризми халқ томонидан ўзлаштирилиб, мақол қаторига қўшилиб кетгани фикримизни далиллайди.

¹ Ҳакимов М. Ёзувчи ва халқ тили, 8-бет.

² Ҳотамов Н., Саримсоқов Б. Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луғати.-Т.: Ўқитувчи, 1979, 37-бет.

70-80-йиллар ўзбек шеърляти бағрида оддий фольклоризм барча даврлар шеърлятидаги каби кўпдир. Фақат қўллаш мақсади, ўрнига кўра ўзига хосликларга эга. Асл ҳолида қўлланган оддий фольклоризмлар ҳам кенг тарқалган:

Куйма, ёрим, куйдирмагин, куйма, ёр,

Бир яхшига бир ёмон ҳар жойда бор,

Икки яхши яшнаган жой қайда бор?

Кетар бўлдим юзингни бир кўролмай!.

Муҳаммад Юсуф «Иккимиз ҳам яхши бўлганимиз учун бирга яшаш насиб қилмади» тарзидаги армонини ифодалаш учун:

«Бир яхшига бир ёмон ҳар қайда бор»,

Икки ёмон бир бўлса кун қайда бор»¹, - тарзидаги халқ мақолининг биринчи қисмини айнан, иккинчи қисмини эса ўзининг мақсадига мослаб қўллаган. Муҳими, мақол вазни ва қофияси сақланган.

Асл оддий фольклоризмлар уч хил ҳолатда юзага келади: а) мақол ёки матал тўлиғича қўлланади; б) мақол ўзгартирилмаса-да, ярми тушириб қолдирилади. Матал аксарият ҳолларда бир узви бўлгани учун бунга ҳожат йўқ; в) мақол айнан келтирилар экан, баъзан ижодкор хоҳишига қараб таркибидаги бирор сўз ўзгартирилиши мумкин:

Биродар, бунчалар гердайднинг наҳот,

«Ўзгани шер билган» нақлин билмасанг.²

Кўринадики, «Ўзингни эр билсанг, ўзгани шер бил!» мақолининг биринчи қисми келтирилган, иккинчи қисми эса барчага кундай равшан. Бу мисраларда «нақл» сўзининг қўлланаётгани этиборни тортади:

Нақл бордир: эрни эр,

Ер қилар ҳам хотиндир.³

¹ Шомаксудов Ш., Шораҳмедов Ш. Ҳикматнома. Т.: Ўзбек совет энциклопедияси бош редакцияси, 1990, 46-бет.

² Юсуф М. Сайланма 251-бет.

³ Тўра Сулаймон. Гулшан. -Т.: ЁААН, 1988, 97-бет

Гап шундаки, нақл халқ сўзлашувида мақолга синоним тарзида ишлатилса-да, аслида фольклорнинг мустақил жанри бўлиб, унинг қиссадан ҳисса сифатидаги хулосасигина мақол тарзида ифодаланади. Шу сабабли нақл ва мақол сўзи синонимик қатор ташкил этолмайди.

Бир майизни беш ўғил

Тенг бўлишиб ер эдик.²

Халқда «Бир майизни қирқ киши бўлиб ебди»³ деган мақол бор. Худди шу мақолни кўп шоирлар қўллашган:

Бир майизни қирққа бўлган бир тану-жон –

Кунларингга қайтай десанг – халқ бўл элим.⁴

Ўзбек халқи ҳамиша ўз бошидан кечган қийинчилик ва талафотларни ўзаро ҳамжихатлик, қўлни-қўлга бериш, бир ёқадан бош чиқариш билан енгиб ўтган. Миллатимиз тарихидаги айрим фожиалар эса айнан бирлашолмаган кезларимиз мевасидир. Ўтган аср бошида Туркистон заминидаги учта хонлик ўртасида юз берган ноаҳиллик, худбинлик ўлканинг мустабидлар қўлига қарам бўлиб қолишига олиб келгани ҳеч кимга сир эмас. Шунинг учун 70-80-йиллар шоирлари халқни миллий мустақилликка чорлаш, йўл қўйилган ана шу кечирилмас хатони тузатишга даъват этиш мақсадида юқоридаги мақолга қайта-қайта мурожаат қилиб, ўз ғоявий ниятини бадий тарзда ифодалашга интиланлар. Демак, 70-80-йиллар ўзбек шеъриятида фольклоризмлар шоирларга ўз фикрини лўнда, рамзий бўёқдор қилиб, яширин маънода ифодалаш имконини берган. Чунки бу йиллар шеърияти коммунистик мафкура нуқтаи назаридан баҳолангани сабабли унда миллий ҳурлик ғояларини ошкор ифодалашга йўл қўйилмаган.

Халқда «Етмиш юлдуз ярим ойга татимас» деган мақол борки, у кўпинча онанинг ўрнини ҳеч ким босолмайди, деган мазмунда қўлланади.

²Юсуф М. Сайланма, 232-бет.

³Ўзбек халқ мақоллари. -Т.: ҒАҲН, 1978, 56-бет.

⁴Юсуф М. Сайланма, 10-бет.

Шоир Муҳаммад Юсуф ушбу мақолни қўллаш билан асл оддий фольклоризмнинг гўзал намунасини келтиради:

Етмиш юлдуз ёғилиб,
Ярим ойча тўлолмас.
Етмиш янга йиғилиб,
Битта она бўлолмас.⁵

70-80-йиллар ўзбек шеъриятида асл оддий фольклоризмлар билан бир қаторда қайта ишланган оддий фольклоризмлар кенг қўлланди:

«Туяни ютганнинг оғзидан агар
Чиқиб турса эди туянинг думи⁷.

Усмон Қўчқор бу сатрларни «Туя кўрдингми, йўқ», «Туяни ютса ҳам сир бермайди» мақолларидан келиб чиқиб ёзган. Шоир бу мақоллар мазмунига таяниб, шеърда туяни ютган маълум бўлганида халқ бунча талон-тарош бўлмасди, деган ўкинчли бадиий ифода этган.

Кўринадик, қайта ишланган оддий фольклоризмлар кўпинча мақолнинг шаклини ўзгартириб, маъносини сақлаш усулида ҳосил қилинади.

70-80-йиллар ўзбек шеъриятида юзага келган оддий фольклоризмларнинг айрича жиҳатларидан бири шуки, у ружуъ санъати билан ёнма-ён келтирилиб, гўё мақол маъноси инкор қилинади ва шу орқали ифодаланаётган мазмун янада бойитилади. Натижада мақолнинг маъносини тўлиқ англаб етмай, уни ақидага айлантираётган ғофил зотларга кесатиш, бундай кимсаларнинг тафаккурини уйғотиш мақсадида киноя ва таъкид кучайтирилади.

Бегона юртларда шох бўлгунча то –
Ўзингнинг юртингда, дейсан, гадо бўл.
Йўқ, ўз юртингда ҳам бўлгин подшо,
Ўзингнинг юртингда ўзинг худо бўл¹.

⁵ Юсуф М. Сайланма, 232-бет.

⁷ Усмон Қўчқор. Оғир қарвон.- Т.: ФАЖН, 1991, 25-бет.

Шеърда ўз юртингда гадо бўлиш ўзга юртда подшо бўлишдан афзал деган мақолнинг мазмуни бежиз келтирилмаяпти. Бу билан шоир ушбу мақолнинг халқимиз онгига ва феълига нақадар сингиб кетганлигини, оқибатда одамлар шоҳ бўлишга интилмай, ўз юртида гадо бўлиб қолаверишини, ҳатто юртини бошқараётган бегоналарга индамай бўйсуниб кетаверишга ўрганиб қолганлигини алам билан куйлайди.

Мисоллардан кўринадики, бундай мақолларнинг сермазмун ифодага эгаллигини унутиш, уни бир томонлама қабул қилиш баъзан халқ тақдирида фожиали ўрин тутган. 70-80-йиллар шоирлари эса ана шу бир ёқламалиликларга қарши исён бошладилар.

Умуман айтганда, 70-80-йиллар ўзбек шеъриятида оддий фольклоризмларни юзага келтириш, яъни халқ мақолларини ёзма адабиётга олиб кириш билан куйидагиларга эришилди: 1. Шеърят тили гўзал, ихчам, пурҳикмат, халқ тажрибасида синалган ифодадар, хулосалар билан бойитилди. 2. Шеърнинг жозибадорлиги, оҳангдорлиги, халққа руҳан яқинлиги кучайтирилди. 3. Мақолларнинг янада боқийлиги таъминланди. 4. Мақолларнинг кўп маъноли эканлиги очиб берилди. Уларни фақат биргина маънода қўллаш ёки қабул қилиш, ноўрин ишлатиш нодонлик экани таъкидланди. 5. Шеърятга фольклорга хос образли фикрларни олиб кириб, уларга янгича ижтимоий-сиёсий маъно юкланди.

70-80-йиллар шеъриятидаги оддий фольклоризмлар мазмунан ва шаклан ранг-баранглиги билан бошқа даврлардаги оддий фольклоризмлардан фарқ қилади. Қолаверса, бу даврга келиб уларни тушунишга бўлган муносабат ўзгарди. Чунончи, адабиётдаги «Сабрнинг таги сариқ олтин», «Ҳар ким экканини ўради», «Ҳа»нинг боши оғримас» каби маталларга мурожаат камайди. Бу маталлар инсон фаолиятининг қайсидир ўрнида жуда зарур бўлса-да, миллат тақдири учун ҳар доим ҳам ҳал қилувчи фикрга айлана олмаслиги ўз

¹ Усмон Қўчқор. Оғир қарвон. 63-б.

исботини топди. Тўғри, мақол эскирмайди, фақат у баъзан ноўрин талқин этилиши, нотўғри қўлланиши мумкин. 70-80-йиллар ўзбек шеърияти бу ҳолатни тўғри пайқади ва фикрий исёнкорликка эришди. Эрк ва мустақиллик курашларида тоблана бошлади.

II.2. Мураккаб фольклоризм

Б.Саримсоқов ҳам, И.Ёрматов ҳам “мураккаб фольклоризм” истилоҳини қўллар эканлар, унинг табиатига изох беришмаган. Бизнингча, бу истилоҳ “оддий фольклоризм” истилоҳига зид тарзда олинган. Бундай фольклоризмлар тузилишининг мураккаблиги, бадиий асар тўқимасида бажарадиган вазифасининг оддий эмаслиги билан алоҳидалик касб этади. Шу сабабли “мураккаб фольклоризм” истилоҳини қўллаш ўзини оқлайди.

Б.Саримсоқов мураккаб фольклоризмларни табиати ва вазифасига қараб: а) аналитик фольклоризм; б) синтезлашган фольклоризм; в) стилизация характеридаги фольклоризмлар⁴ кўринишида уч гуруҳга бўлади. 70-80-йиллар ўзбек шеъриятида оддий фольклоризм билан бир қаторда мураккаб фольклоризмнинг бу уч кўриниши ҳам кенг тарқалдики, бу ҳолат XX аср назми ривожининг бошқа даврларида ушбу даражага етган эмас.

Аналитик фольклоризмлар асарнинг бадиий тўқимаси, унинг етакчи ғояси билан органик бирикиб кета олмаслиги жиҳатидан характерланади. Б.Саримсоқов ҳам аналитик фольклоризмларнинг асар сюжети билан бевосита боғланмаслигини алоҳида таъкидлайди. Бизнингча, аналитик фольклоризм моҳиятан ундалма, кириш сўз каби синтактик муносабат ифодаловчи воситаларга монанддир. Зеро, ундалма, кириш сўз гап таркибида туриб, гап бўлаклари билан синтактик алоқага киришмайди, аммо гап учун жуда зарур унсур ҳисобланади. Аналитик фольклоризм моҳиятан шундай ҳолатга эга бўлиб, одатда, бадиий асарнинг сюжетига сингиб кетмайди ва алоҳида ажралиб

⁴ Саримсоқов Б. Ўша манба // ЎТА, 1980. 4-сон, 42-44-бетлар.

туради. Б.Саримсоқовнинг фикрича: «Аналитик фольклоризмнинг асосий вазифаси асар бош ғоясини қабартириб ифодалаш, унга рамзий, фалсафий рух бағишлашдан иборат»¹. Олим аналитик фольклоризмни икки хил шаклда учрайди, деб ҳисоблайди: а) фольклоризм ўзининг фольклордагидек тўлиқ шаклида; б) фольклоризм мазмунан сақланса-да, бироқ шаклан ўзгартирилган, кўпинча, ишлов берилган ҳолда келтирилади.

Аналитик фольклоризм оддий фольклоризм каби асар сюжетида ажратиб олиниши мумкин. У қўлланишига кўра оддий фольклоризм каби бир хил ички гуруҳланиш касб этади. Шунинг учун Б.Саримсоқов келтирган ички таснифни қуйидагича ихчамлаштириш мумкин: 1) тўлиқ, яъни асл аналитик фольклоризм; б) нотўлиқ, яъни ишлов берилган аналитик фольклоризм.

Бадиий адабиёт таркибидаги аналитик фольклоризмлар тузилишига қараб ҳам тасниф қилишни тақозо қилади. Шу сабабдан Б.Саримсоқовнинг таснифини И.Ёрматов давом эттириб, аналитик фольклоризмни вазифасига кўра тўртга бўлади: 1. Аналитик фольклоризм асарнинг бош ғоя ёки мавзусига рамзий алоқадор бўлган воқеа-ҳодисаларни мужассамлаштирувчи эпизод, бадиий тўқима бўлаги сифатида қўлланади. 2. Аналитик фольклоризм асарнинг бадиий тўқимасида тўлиқ иштирок этса-да, у билан органик бирика олмайди. 3. Аналитик фольклоризм қаҳрамон руҳидаги ички драматик коллизияларни очиб бериш учун муайян эпизодда адабий омил сифатида қўлланиб келади. 4. Аналитик фольклоризм вазият талабига кўра маълум бир эпизоддагина қўлланилиб, қаҳрамон ҳаётида содир бўлаётган воқеаларнинг реаллашувига ёрдам беради».²

Бу ички таснифда аналитик фольклоризмнинг асар сюжетидаги ўрни ва вазифаси қориштириб юборилгани учун, у бироз мунозаралидир. Айни чоқда олим бу мақоласида яна: “Муаллиф фольклорга оид деталларни фантазия билан қоришиқ ҳолда асар тўқимасига сингдириб юборади”, - дея, тагин чалкашликка

¹ Саримсоқов Б. Ўша манба, 41-бет.

² Ёрматов И. Фольклоризмларнинг типологик хусусиятлари // ЎТА, 1982, -сон, 57-58-бетлар.

йўл қўяди. Чунки аналитик фольклоризм асар тўқимасига сингиб кетмаслиги лозим. Бинобарин, И.Ёрматов таснифининг тартиби ва ифодасига қисман ўзгартириш киритиш зарурияти сезилиб турибди. Шундан келиб чиқиб, аналитик фольклоризмнинг асар сюжетидаги ўрнига кўра дастлаб икки кўринишга эга бўлишини таъкидлаш лозим: 1.*Сюжетнинг бошидан охиригача иштирок этадиган аналитик фольклоризм* асосида бирор афсона ёки ривоят воқелиги асарнинг маълум бир ўрнида фольклордагидек тўлиқ шаклида ёки мазмуни сақланиб, шаклига бадий ишлов берилган ҳолда келтирилади-ю, то асар охиригача у эсланиб турилади. Бунга А.Э.Воҳидовнинг “Рухлар исёни” достонидаги “Абадият ҳақида ривоят” қисми мисол бўла олади.

2.*Эпизодик аналитик фольклоризм* асар сюжетининг исталган бир ўрнида келтирилади. У сюжетдаги вазифасига кўра уч кўринишда намоён бўлади:

а) Бадий асар тўқимасидаги бош ғоя ёки мавзуга рамзий алоқадор бўлган аналитик фольклоризм. Бундай фольклоризм бош ғояни бўрттириш ёки асосий мавзунини чуқурроқ очиб бериш учун қўлланади. Масалан, Э.Воҳидовнинг “Рухлар исёни” достонида “Жаҳолат тўғрисида ривоят” бир эпизодда ҳикоя қилинади-ю, асардаги жоҳилият фожиасини теран англаш имконини беради.

б) Қаҳрамон руҳиятидаги ички коллизияни очиб берувчи аналитик фольклоризм. Шукур Қурбон «Ситораи Моҳи Хосада» шеърда Амир Олимхоннинг шу гўшада кечган ҳаётига мансуб ривоятларга ишора қилиб, у ерни “гўзалликнинг поймолхонаси” деб таърифлайди. Шеърда шоир қаҳрамон руҳиятидаги ички коллизияни очиш учун халқ қўшиғидан қуйидаги сатрларни келтиради:

Олма деб отган отам,
Беҳи деб сотган отам.
Золим хонга қиз бериб,
Жабрини тортган отам.¹²

Аслида бу анъанавий қўшиқ:

¹² Қурбонов Ш. Бир қалб манзараси. –Т.: FACH, 1990, 26-бет.

Олма деб отган отам,

Беҳи деб сотган отам.

Қари чолга қиз бериб,

Жабрини тортган отам,¹³ - шаклида халқ орасида қари бойга кундош устига узатилаётган қизлар томонидан ўкинч ва изтироб билан куйланиб келинган. Шукур Қурбон эса ўз шеърда ёшгина қизларнинг амирга зўрлик билан узатилганлигини айтиш учун “қари чол” образини “золим хон” образига алмаштирган. Натижада шеърда бу машҳур халқ қўшиғи орқали ўтмишдаги ўзбек қизининг ачинарли тақдири, юксак орзулари, пок муҳаббати, инсоний ҳақ-ҳуқуқларининг поймол этилганлиги фожиаси реал очиб берилган. Бунда аналитик фольклоризм жуда қулай восита сифатида хизмат қилган. Шу орқали асарнинг халқчиллигини оширишга ҳам эришилган. Демак, ҳар қандай фольклоризм тури, аввало, бадий асарнинг халқчиллигини таъминлайди.

в) Қаҳрамон ҳаётида содир бўлаётган воқеаларнинг аниқлашувига ёрдам бериш учун келтирилган аналитик фольклоризм. Бунга О.Ҳожиева ёзган “Болалик” достонининг “Сангинжон қиссаси” қисмида келтирилган болалар қўшиғи мисол бўла олади:

-Оқ теракми, кўк терак!

Биздан сизга ким керак?!

-Сулув Сангиной керак!

Хушрўй Сангиной керак!²

Бунда болалар фольклорида қадимийлиги ва анъанавийлиги билан ажралиб турадиган “Оқ теракми, кўк терак?” ўйин-қўшиғидан фойдаланиб, аналитик фольклоризм юзага келтирилган. Бизнингча, бу қўшиқнинг аналитик фольклоризм сифатида танланишига айнан унинг анъанавийлиги сабаб бўлган. Унинг келтирилиши достоннинг реаллигини ва халқчиллигини, таъсирчанлигини оширган.

¹³ Алавия М. Ўзбек халқ қўшиқлари. –Т.: ЎзФА нашриёти, 1959, 239-бет.

² Ойдин Ҳожиева. Тамал тоши. - Т.: FACH, 1988, 129-бет.

Аналитик фольклоризм оддий фольклоризм каби асл ҳолида ёки сал ўзгартирилган ҳолда сюжетга сингдирилмаган фольклор материали бўлиб, асар таркибида алоҳида ажралиб туради. Халқ мақолидан бошқа исталган фольклор жанри: ривоят, афсона, қарғиш, олқиш, кўшиқ тўлиқ ҳолида ҳамда достон ва кўшиқлардан парчаларнинг бадиий асар таркибида келтирилишидан аналитик фольклоризм ҳосил бўлади. Аналитик фольклоризм адабий тур ва жанрларнинг барчасида учрайверишига кўра фольклоризмнинг бошқа турларидан фарқ қилади. Бундай имконият аналитик фольклоризм билан бир қаторда оддий фольклоризмда ҳам борлигини кузатдик.

Аналитик фольклоризм ўзбек шеъриятидан кўра насрида кенг тарқалган. Аналитик фольклоризмнинг насрда қўлланиш ҳолати кўп тадқиқ қилинган. Аммо уларда бу ҳодиса “аналитик фольклоризм” дейилмай, «фольклор анъаналари», “фольклор таъсири” сифатида талқин этилган¹. Чунончи, О.Собиров «Ойбек ижодида фольклор» номли китобида аналитик фольклоризмларни тадқиқ қилар экан, уни фольклордан фойдаланиш деб ҳисоблайди. Китобнинг «Йўлчи характери ва фольклор» қисмида «Қутлуғ қон» романида қўлланган халқ кўшиқлари фольклордан фойдаланиш сифатида эътироф қилинган². Булар аналитик фольклоризм бўлиб, қаҳрамонлар руҳий ҳолати, кайфияти, орзу-ҳавасларини англатиш учун қўлланган. “Сарчашма адиб ижодида” китобида ҳам шундай йўл тутилган. Унда муаллиф Абдулла Қодирий келтирган:

Кўккина каптар бўлиб,

Учсам қанотимни сузиб...”³ - кўшиғини “аналитик фольклоризм” атамаси билан кўрсатмаса-да, ҳодиса моҳиятини изоҳлашга уриниб, адибнинг Отабек руҳий ҳолатини, ота-она орзуси туфайли туғилган кўнгил ғашлигини таъсирли ифодалаш учун халқ кўшиғига мурожаат қилганлигини айтиб ўтади. Бу кўшиқни О.Собиров қаҳрамон ҳолати билан чоғиштиради, холос. Аслида эса

¹ Саримсоқов Б. Фольклоризм типологиясига доир // ЎТА, 1980, 4-сон, 41-42-бетлар.

² Собиров О. Ойбек ижодида фольклор. –Т.: ФАН, 1975, 33-59-бетлар.

³ Собиров О. Ойбек ижодида фольклор.- Т.: ФАН., 1975, 53-бет.

бу мисолда қаҳрамон ҳолатини, яъни ички коллизияни очиб берувчи эпизодик аналитик фольклоризм мавжуд.

И.Ёрматов аналитик фольклоризм кўринишлари хусусида фикрлаб, А.Мухторнинг «Чинор», Шухратнинг «Олтин зангламас», Ў.Ҳошимовнинг «Қалбингга кулоқ сол», «Шамол эсаверади», Т.Муроднинг «Юлдузлар мангу ёнади» роман ва қиссалари қаторида К.Яшиннинг «Улуғ канал» драмасидан ҳам мисол келтириб ўтади. Бу билан аналитик фольклоризм нафақат насрда, балки драматургияда ҳам учрашини қайд қилади². Олим аналитик фольклоризм энг ишчан фольклоризм эканлигини алоҳида таъкидлайди³.

70-80-йиллар ўзбек шеъриятида аналитик фольклоризм ғоят фаоллашган бўлиб, бу ўша давр шеърияти халқчиллигини кучайтирган омилга айланган. Хусусан, дostonларда бу имконият янада кенглик касб этган.

Ойдин Ҳожиеванинг «Болалик» достони беш мустақил поэтик ҳикоя тарзида қурилган бўлиб, улар болалик хотироти сифатида бир умумий ипга тизилган. Биринчи поэтик ҳикояси «Сангинжон қиссаси» деб номланади. Шеърӣ ҳикояда ҳукмлагич, олқиш, йиғи ва болалар ўйини намуналарини айнан келтириш билан аналитик фольклоризм ҳосил қилинган. Уларнинг ҳар бири ҳикоя сюжетида маълум бир вазифани бажарган. Агар улардан воз кечилса, сюжетдаги жозиба, таъсирчанликка путур етади, бироқ сюжет бузилмайди:

Лайлак келади тоққа,
Кулоқларида ҳалқа.
Ҳалқаси тушиб қолди,
Ўтирди йиғламоққа⁴.

Бу кўшиқни куйлаб қизлар адирга чиқишади. Аммо шоира шу манзарани жонлантириш учунгина бу кўшиқни келтирган эмас. Кўшиқнинг

² Ёрматов И. Фольклоризмларнинг типологик хусусиятлари // ЎТА, 1982, 2-сон, 57-58 бетлар.

³ Ёрматов И. Типология фольклоризмов в современной узбекской литературе (60-е и начало 80-х годов) АҚД, 198, с.17.

⁴ Ҳожиева О. Тамал тоши. –Т.: FACH, 1988, 125-бет.

давомини аксарият китобхон билади ва уни хотирласа, Сангинойнинг етти дугона ичида бошчи бўлганини англайди:

Мен бобо Ҳожи эдим,
Қизларга бошчи эдим.

Ҳукмлагич тугуннинг юзага келишига ёрдам берган. Шоира шу ҳукмлагичнинг мазмуни орқали кўлдаги лайлаклар кузда учиб кетиб, кўкламда қайтганини, лекин болалик қуш мисол учиб кетса, қайтмаслигини таъкидлайди. Бу билан дostonдаги беш мустақил ҳикоянинг бир-бирига боғланувчи иплари юзага келади.

«Бойчечак» тўпламида «Лайлак келди» ҳукмлагичининг олтита варианты келтирилган бўлиб, шундан бештаси кўтаринки кайфиятни ифода этган. Биттаси эса ғамли якун топган. О.Ҳожиева худди шундай ғамли ҳукмлагичдан фойдаланган:

Бир кун ногорам бузилди,
Таноблари узилди,
Қорбуванинг дастидан
Қанотларим сузилди¹.

Шоира танлаган вариант «Сангинжон қиссаси»нинг қайғули тугабини маълум қилади. Эш синчининг кўнгли қоралиги Сангинжоннинг ўлимига сабаб бўлади. Шоира воқеа табиийлигини ошириш учун халқ йиғиларидан ҳам фойдаланади:

Тол хивичдан отлар қилай,
Тол баргидан хатлар қилай!
Сайлу томошо кунлари
Йиғлаб сани ёдлар қилай!...²

Ҳукмлагич вазни дoston вазни билан бир хил бўлса, йиғи бир бўғин ортиқчалиги билан дoston вазнидан фарқланиб турибди. Йиғи ва дoston

¹ Бойчечак. ЎХИ. Кўп томлик. Болалар фольклори. Меҳнат Қўшиқлари. Тузувчи ва нашрга тайёрловчилар: О.Сафаров, К.Очилов. –Т: ҒАҲН, 120-бет.

² Ҳожиева О. Ўша манба, 129-бет.

оҳангидаги тафовутни туроқ ҳам таъминлаган. Достон 4x3 тарзида, халқ йиғиси 4x4 тарзида туруқланиб келган. Чамаси, вазндаги шу тафовут боис шоира халқ йиғисини келтириш билан чекланмай, йиғини стилизация қилади. У келтирган йиғи ва ўзи стилизация асосида яратган йиғи ҳикоя кульминациясини бўрттириб, янада кучайтириб юборган.

Шоира «Уйинг буғдойга тўлсин!» олқишини инверсияга учратган ҳолда - «Уйингга тўлсин буғдой!» тарзида қўллаш орқали ўзбек онаси табиатининг бир қиррасини - боласини енгилгина қойиганда қойишни ҳам дуо билан ифодалашини кўрсатиб ўтади ва шу тариқа аналитик фольклоризмни юзага келтиради³. Шоира учта аналитик фольклоризм билан чекланмай, тўрттинчисини ҳам яратади:

«Оқ теракми, кўк терак,
Биздан сизга ким керак?!
- Сулув Сангиной керак!»

«Оқ теракми, кўк терак?» - ҳаракатни сўз бошқарадиган айтишма ўйинлар сирасига киради. Аммо шоира ўйиндаги бу сатрларни шунчаки болалар ҳаётининг оддий манзараларини кўрсатиш учунгина эмас, балки ҳикоянинг қайғули ечимини «қабартириб», янада қайғули қилиб кўрсатиш учун келтиради. Негаки, Сулув Сангиной болалар бир умр чорласалар ҳам келолмайдиган жойга кетган. Аналитик фольклоризм шу ҳолатни жонли тарзда таъкидламоқда.

Достонни ташкил қилган беш ҳикоядан қолган тўрттасида аналитик фольклоризм бор. Шуниси қизиқки, ҳажми жуда кичик достонда ўн иккита аналитик фольклоризм ва битта оддий фольклоризм қўлланган. Бироқ қўлланган аналитик фольклоризмлар ҳажман кичик бўлгани учун кўплиги билинмаган. Достон болалик ҳақида бўлгани сабабли қўлланган аналитик фольклоризмлар сони кўп бўлса-да, китобхон ғашига тегмайди. Чунки улар маҳорат билан ўз ўрнида қўлланган.

³ Ҳожиёва О. Ўша манба, 127-бет.

Бундан кўринадики, фольклоризмлар бир асар таркибида уюшиб, мазмунан бир-бирини тўлдириб, мантиқан боғланиб келиши мумкин.

70-80-йиллар достончилиги ҳар жиҳатдан ранг-баранг. Шундай асарлардан бири Азим Суюннинг «Иморат» достонидир. Бошдан-оёқ фольклоризм асосида яратилган бу асар бахшиёна-достон, яъни бахшилар услубига монанд тарзда яратилган достондир. Асарнинг фольклор руҳи билан суғорилишида фольклоризмлар ранг-баранглиги етакчи роль ўйнаган. Муҳими шундаки, достонда ҳар бир қаҳрамоннинг ўз вазифаси бор, ҳар бири маълум фольклоризмнинг юзага келишида хизмат қилган. Ундаги Чори чечан ва Сори чечан, Оташ маталчи тилидан айтилган парчалар оддий фольклоризмлардир. Алп термачи, Толиб термачи, шоир, Алтибой дўмбирачи тилидан айтилган парчаларда фольклорий оҳанг стилизацияси бор. Болибек сўзамол айтганлари аналитик фольклоризмни юзага келтирган. Буларнинг бари достон сюжети ташкил қилгани боис синтезлашган фольклоризм юзага келган. Одатда, фольклоризмларнинг барча турлари бир-бирига боғланиб, бир бутунлик ҳосил қилса, бахшиёна шеър шакли юзага келади. Шу боис бундай асар бахшиёна-достон деб юритилади. Унда фольклор ва шоир ижоди қоришиқ ҳолда намоён бўлади.

Халқ қовун-тарвуз еб бўлгач, шундай дуо қилади:

Ширин обод,
Манзил обод,
Пайғамбару худога саловот!
Эккан-тиккан,

Келтирган-кесган - барчасининг савобини Бободехқоннинг арвоҳига бағишладик.

Бироқ “Иморат” достонида бу олқиш келтирилган афсона мазмунига мос тарзда сал бошқачароқ маъно ва кўринишда қўлланилиб, аналитик фольклоризм вужудга келтирилган:

Мазгил обод,

Ширин озод.

Эккан-тикканнинг

Ота-бобосига раҳмат, Овмин!¹

Афсонага кўра, қул Ширин чўлга бадарға қилинган, янтоқзорни қовунзор қилиб, подшо марҳаматига етган экан. Болибек бу афсона билан шоирга қуруқ ерда иморат қилишдан кўрқма деб насиҳат қилади. Шоир шу насиҳатга боғлаб, «Адолат ойнаси» афсонасини ҳикоя қилади ва аналитик фольклоризмни юзага келтиради. Асарда шу афсонани келтириш шарт эдими, у сюжет учун қандай аҳамиятга эга, деган савол туғилади. Афсонадан кейин Оташ маталчи «Иморатинг – адолат ойнаси» дея ҳикматли сўз айтади. Шоир қурган иморатинг кимлигини адолат билан намоиш қилади деб **хулоса** қилмоқда. Бу хулоса ечимнинг юзага келишида ёрдам беради. Қолаверса, хулоса фақат иморат қурилишига эмас, инсон ҳаётининг ҳар бир соҳасига дахлдор хулосадир.

Икки дoston таҳлили асосида айтиш лозимки, 70-80-йиллар дostonларининг аксариятида фольклоризмлардан, хусусан, аналитик фольклоризмдан унумли фойдаланилган.

«Иморат» дostonида афсонадан ташқари қарғиш ва олқиш жанрларига оид намуналар ҳам қўлланиб, аналитик фольклоризмлар юзага келтирилган. Дostonдаги «Ким пиширса сумалак, Яшасин-ей минггача!», «Ризқинг бўлсин нон ҳар ерда», «Уйларингда ёниқ чироқлар ўчмасин» мисралари халқ олқишларининг бир оз ўзгарган шаклида тузилган. Демак, булар шакли ўзгартирилган, ишлов берилган аналитик фольклоризмлардир.

Дастурхонда седона,

Териб есин бедона.

Дostonда халқ қўшиғидан олиниб айнан берилган ана шу сатрлар учрайди. (Умуман айтганда, халқ қўшиқларидан бир мисра ёки бир банд олиб, унга тазмин боғлаш ҳолати бадиий асарларда кўп кузатиладиган

¹ Азим Суюн. Олис тонглаб. Тошкент: «Ёш гвардия», 1989, 68-бет.

ҳолатлардан биридир.) Шу мисраларга ёндош сатрда халқ олқиши ҳам келтирилган:

«Душманларинг йўқ бўлсин».¹

Асарда шоир тилаклари халқ олқишларига омухталаштириб ифодаланмоқда. Бундан кўринадики, бир мустақил адабий асар таркибида бир неча хил фольклор жанри намунаси умумий ғояни очишга хизмат қилиб келиши мумкин. Аммо шу ўринда тилак ва олқиш ҳодисаларининг ўхшаш ҳамда фарқли томонларини белгилаб олишга тўғри келади. Чунки уларнинг ҳар иккаласи ҳам мазмунан яхши тилак, эзгу истак билдиришга қаратилганлиги учун баъзан қориштириб юборилади. Масалан, «Юзга кир!»- дейилса, бу ҳам тилак, ҳам олқишдир. Аммо «Ўқишга кир!» ибораси тилак бўлади-ю, олқиш бўлолмайди. Бинобарин, ҳар қандай олқиш тилак бўла олади, бироқ ҳар қандай тилак олқиш бўлавермайди. Олқиш **бадий ҳодисалиги** билан тилакдан фарқ қилади ва мустақил жанр саналади.

Достонда яна Олтибой дўмбирачининг кампир тилидан айтган шундай қарғиши келтирилган:

Овга чиқсанг, илон чақсин,

Йиқилиб туш қоядан.

Душманингга кунинг туғсин,

Қўрқиб ўлгин соядан.

Ниҳоят бу қарғиш йигитларнинг ор-номусини оёқ ости қиладиган, обрўйини, иззат-нафсини ва ғурурини топтайдиган энг оғир ҳолатни ифода этувчи ёмон ниятни айтиш билан тугайди:

Қиз олсанг, воҳ, хотин чиқсин.²

Бу аналитик фольклоризм сюжетга алоқасиздай, бор-йўғи дўмбирачи маҳоратининг намоиши сифатида келтирилгандай туюлади, аммо шоир у орқали халқнинг қаҳри меҳри каби улуғлигини таъкидлайди.

¹ Азим Суюн. Олис тонгла, 89-бет.

² Азим Суюн. Шу китоб, 83-бет.

Достонда турли жанрларга оид намуналарнинг учраши фольклорда ҳам, ёзма адабиётда ҳам мавжуд анъана. Аммо тадқиқ қилинаётган достонда бу ҳолат бирмунча бошқачароқ. Бунда асар таркибига фольклорнинг у ёки бу жанрига оид намуналар тўлиғича (мақол, қарғиш, олқиш, афсона, ривоят кабилар) ёки парча ҳолида (ёр-ёр, алла, ўлан, ҳукмлагич кабилар) сюжетга сингдирилган ҳолда (афсона, ривоят, эртақ кабилар) оддий ёки мураккаб фольклоризмлар ҳосил қилинган.

70-80-йиллар ўзбек шеъриятида олқиш ва қарғиш аналитик фольклоризм сифатида жуда кенг тарқалган. Улар фақат достон, шеърий эртақ таркибида эмас, ҳатто шеърлар таркибида ҳам келтирилганлиги кузатилади.

Халқ олқишлари шеъриятда қўлланар экан, шаклига кўра аналитик фольклоризмнинг икки кўринишини юзага келтирган. Шу асосда айнан қўлланган ва ўзлаштирилган олқишлар анчагина. **Олқишлар:** а) Ватанга; б) халққа; в) ота-она, фарзандга; демак, аниқ бир кишига; г) дўст-ёрга нисбатан айтилган ҳамда д) рамзий олқишларга бўлинади.

70-80-йиллар ўзбек шеъриятида Ватан ва халқ алқанган олқишлар сероб. Бундай олқишлар аксарият ҳолларда «Омон бўл», «Бор бўл», «Гуркира», «Хазон кўрма, иншооллоҳ» тарзида ифодаланган.

Эркин Воҳидовнинг «Ифтихор туйғуси» шеърида «Омон бўл, онажоним, дил қувончим, сурурим»; А.Ориповнинг «Кенглик нуқтаси» шеърида «Бор бўл, тафаккурга ёр бўлган диёр», «Ўзбекистон» шеърида «Завол кўрма ҳеч қачон, ўлкам», «Саломнома» шеърида «Гуркирасин, кучга тўлган юрт доимо»; Ҳ.Худойбердиевнинг «Ўзбекистон» шеърида «Ўзбекистон, бошгинангдан қуёш абад нур тўкиб, Дориломон кунда яша, бор экансан токи Сен»; Муҳаммад Юсуфнинг «Ўзбекмомо» шеърида «Омон бўл сен, омон бўлсин дашту даланг», «Ғайрат» шеърида «Иншооллоҳ, Иншооллоҳ, Аслингга қайтгил, Ватан» тарзида халқ олқишлари асосидаги мисралар қўлланиб, аналитик фольклоризмни юзага келтирган.

Хусусан, 70-80-йиллар ўзбек шеъриятида халқни **алқовчи** шеърлар анчагина. А.Ориповнинг «Ўзбекистон пахтаси» шеърида «Неъматинг ўзингга ҳам барқарор бўлсин дейман», Муҳаммад Юсуфнинг «Тилак» шеърида «Бешикларга тўлиб кетсин бир ўзбеклар», «Халқ бўл, элим» шеърида «Бир бўл энди қадри баланд қаддингни кер; «Халқ бўл, элим, халқ бўл, элим» тарзида халқ олқишлари келтирилган. Зеро, олқиш жанрининг номи «алқамок» феълидан келиб чиққан. Шуниси борки, бу олқишлар ёзма шеърият бағрида янада теранроқ ва кенгроқ мазмун касб қилиб, поэтик қиммати оширилган. Айтайлик, «Бир бўл» олқишини ота-она ўз оиласида фарзандларига, маҳалла оқсоқоли маҳалладошларига, улуғроқ инсон ёшларга айтиши мумкин. Шоир эса уни ўз халқига, қўйингки, Ўзбекистонда яшаб турган миллати, ирқи, дини ва тилидан қатъий назар шу юрт фуқаросига айланган ҳар бир юртдошига айтмоқда. Бу бирликда тил, ҳудуд, қонун, орзулар, демакки, бутун келажак бирлиги аксланмоғи лозим. Кўринадики, шоир халқ олқишини ғоят чуқур маънода қўллаган, унинг мазмун доирасини кенгайтирган. «Халқ бўл, элим» олқиши фольклор маҳсули эмас, бу олқиш стилизациясидир, яъни халқ олқишига монанд яратилган янги олқишдир. Унда халқ - улуғ қудрат эгаси, бунёдкор, Ватаннинг жони сифатида тасвирланмоқда. Эл оломон эмас, халқ бўлсин, деб алқамокда шоир. Негаки, улуғ фарзандлари ағёр томонидан ўлдирилганда ўз жонини ўйлаб, сукут сақлаган эл халқ эмас, оломондир. Ўзбек халқи айрим даврларда аҳиллигини йўқотгани учун шоир шундай олқиш айтган.

Давр шеъриятида ота-онага, фарзандга айтилган олқишлар шаклидаги аналитик фольклоризмлар ҳам кўп учрайди. Фақат унда ота-оналар (катталар) алқанган олқишлардан кўра фарзандлар (ёшлар)га айтилган олқишлар кўпчилиқни ташкил қилади. Қолаверса, давр шеъриятида ёшларнинг катталарни алқаб яратган шеърлари алоҳида ажралиб туради. Ҳолбуки, аслида ёши улуғларнинг ёшларни алқаши ўзбек учун хос хусусиятдир.

Жумладан, Ҳ.Худойбердиевнинг «Йил боши истаклари» шеърида «Пири бадавлатлик, Оталар, Сизга, Хотиржам бахт Сизга, Онажонларим»; «Оқ олмалар пишганда» шеърида «Сизга отам мўйсафидлик умрин тилардим-ку мен», Эркин Воҳидовнинг «Эзма чоллар» шеърида «Бизни айирмасин эзма чоллардан» сатрлари фикримиз далили бўла олади.

Фарзандга нисбатан айтилган олқишлар ранг-баранглиги билан ажралиб туради. А.Ориповнинг «Яхмалак» шеъридаги «Бахтинг бутун бўлсин, қизгинам...», Э.Воҳидовнинг «Отдошларимга» шеъридаги «Омон бўлсин офатдан бу бош», «Ота тилаги» шеъридаги

Кипригига зарра қўнмаса қайғу,
Бахти комил бўлса, толеи бекам,
Кўрса мен кўрмаган шодликларни у,

Етса мен етмаган ниятларга ҳам¹ ёки «Фақат одам қадрин билар одам бўл», Ҳ.Худойбердиевнинг «Улуғбекни кузатиб» шеъридаги «Мен деб умринг узайсин, мен деб омон бўл, омон» сатрларида халқ олқишлари қўлланиб, аналитик фольклоризм ҳосил қилинган.

Халқ олқишлари айнан биров учун яратилмайди. «Бор бўл», «Омон бўл», «Соғ бўл», «Умринг узун бўлсин» каби олқишлар турли вазиятларда турли ёшдаги исталган кишиларга эзгу ният билан айтилади. Ёзма шеъриятда эса бу олқишлардан аналитик фольклоризм ҳосил қилинар экан, у аниқ бир кишига, маълум адресатга йўналтирилганлиги билан характерланади.

Маълумки, халқ йўлга чиқадиганларга «Йўлинг беҳатар бўлсин», «Йўлинг оқ бўлсин» дейди. Бу олқишлар воситасида йўловчига хавф-хатарсиз, қийинчиликсиз сафар тиланади. «Йўлинг оқ бўлсин» олқишининг генезиси халқнинг оқ ранг билан боғлиқ қадимий ва анъанавий эътиқодий қарашларига бориб тақалади. Бунда оқ рангнинг ёруғлик, хотиржамлик

¹ Э.Воҳидов. Садоқатнома. –Т.: FACH, 1986, 18-бет.

рамзини ифодалаб келишини эслаш кифоя. Ушбу олқиш шеърларда турли вазиятларда қўлланилади:

Эй, сен, гўзал синглим, ошиқ укажон,
Оқ йўл саодатли ситораларга².

Э.Воҳидовнинг «Ватан соғинчи» шеъридаги «Дўстларим, ҳар қайда бўлинг саломат», Усмон Қўчқорнинг «Энди ортиқ ғамдан сўйлама» шеъридаги «Сен бахтиёр бўлгин илойим», «Кутаётган тош» шеъридаги «Бошинг тошдан бўлсин дедилар», Муҳаммад Раҳмоннинг «Ҳаловатнинг гулханлари» шеъридаги «Салом ака бўлсин доим саломат», «Халқ оҳангларида» шеърида «Севар ёрим, саломат бўл!» сатрларида инсонга тани сихатлик, бахтиёрлик, тинчлик ва хотиржамлик тилаш ҳақидаги халқ олқишларидан аналитик фольклоризм ҳосил қилинган.

Оғзаки ижоддагидан фарқли ўлароқ олқишлар реал маънода қўлланишдан ташқари фалсафий маъно касб этади ёки шоирона туйғуларни ўз бағрига кенгроқ сингдиради. Маълумки, «Инсоф бўлсин» олқиши бир кишига ҳам, кўпчиликка ҳам қаратиб айтилиши мумкин. А.Ориповнинг «Учинчи одам» шеърида ундан катта бир фалсафий фикрни очиб беришда маҳорат билан фойдаланилгани кузатилади. Шоир икки одам орасида ҳамиша учинчи одам борлигини ва учинчи одам гоҳ яхшилик, гоҳ ёмонлик учун восита бўлишини таъкидлаб, ана шу учинчи одамга қарата «Сенга инсоф берсин» дейди. Кейинги мисраларда шунга боғлаб асосий ғоя: фақат ўзбек эмас, бутун инсоният тинч бўлсагина, Ўзбекистон гуллаши аңглантилади. Чунки ўзбек халқи башариятнинг бир бўлаги, Ўзбекистон эса курраи заминнинг бир қисмидир.

Хуллас, 70-80-йилларда дунёга, инсонга олқиш айтиш удумга айланди. Жумладан, А.Орипов «Тарбия» шеърида:

Одам аҳли, завола кўрма,
Бўлма одам заволи¹, - деб ёзади.

² Шу китоб, 126-бет.

Шу кайфиятдаги олқиш шоирнинг «Ният» шеърида «Инсонга осойиш ёр бўлсин», М.Юсуфнинг «Мактуб» шеърида «Дунё омон бўлсин» сатрлари орқали ифодаланган. Бундай мисоллар талайгина.

Фольклордан фарқли ўлароқ шеъриятимизда жонсиз нарсаларни, рамзий тушунчаларни олқишловчи сатрлар учрайди. Уларни шартли равишда **рамзий олқишлар** дейиш мумкин. Аслида бу олқишлар фольклорда бору, ёзма шеъриятда кимга, нимага қарата айтилаётганига кўра фольклордагидан фарқланади. Усмон Қўчқор «Дунёни англаш» шеърининг якунида олқиш воситасида юрагида буғдой донидай эътирози, исёни қолган одам мағлуб саналмайди деган фикрни ифодалайди:

Фақат юрагингда шу дона омон,
Мағзи тўқ шу буғдой саломат бўлсин³.

Исёнга омонлик тилаш Ҳ.Худойбердиеванинг «Шоир яшай билмас» шеъридаги «Ишқилиб, узунроқ умр кўр, исён» сатрида ҳам мавжуд.

Э.Воҳидов шеърларида фольклордагидан фарқли ўлароқ, шеърга олқиш айтиш ҳолати учрайди. Чунки шеъриятни олқишлаш, унга атаб шеърлар яратиш бадий ижодда ўзига хос анъана тусини олган. Э.Воҳидов бу анъанани давом эттираркан, шеърга шундай олқиш айтади:

Йўлларингиз бўлсин чароғон,
Хайр энди, соғ бўлинг, омон!⁴.

А.Орипов «Қўшиқ» шеърида «Болалар бахтига қўшиқ соғайсин» дея қўшиқни олқишлайди.

Э.Воҳидов «Сирдарё ўлани» шеърида кўхна Жайхунни олқишлаб, «тўлиб-тош», «сероб бўл» дея эзгу истагини баён этади:

Оқиб тургин, қуриб қолма, онажон⁵.

¹ Орипов А. Йиллар армони. –Т.: FACH, 1987, 333-бет.

³ Усмон Қўчқор. Оғир қарвон. – Т.: 1991, 64-бет.

⁴ Воҳидов Э. Садоқатнома, 86-бет.

⁵ Воҳидов Э. Шу китоб, 116-бет.

Ҳ.Худойбердиевнинг «Узатилаётган қиз қўшиғи» шеъридаги лирик қаҳрамон «Ота уйим, сендан юз бурмасин бахт» деб ота уйини алқайди.

Демак, фольклор олқишлари, асосан, инсонга қарата айтилади. Ёзма адабиётда эса олқишлар нафақат инсонга, балки эгасига қадрдон бўлиб қолган жонсиз нарсаларга, табиат ҳодисаларига ҳам қаратилаверади. Бунинг натижасида жонлантириш (ташхис) санъати вужудга келиб, шеърнинг бадиияти ва таъсирчанлиги таъминланади. Кўринадикки, шеъриятда жонсиз нарса-ҳодисаларга тингловчи сифатида қараб, уларга олқиш айтиш, эзгу тилак изҳор қилиб мурожаат этиш жонлантириш санъатини келтириб чиқаради. Бундай олқишлар 70-80-йиллар шеъриятида талайгина.

70-80-йиллар шеъриятида ибтидоий инсонларнинг руҳ ўлмаслиги ва боқийлигига ишончни ифода этувчи, руҳга тинчлик, хотиржамлик тилловчи олқишлар талқини ҳам учрайди:

Ётар Файзуллалар,

Ётар Аҳмадлар,

Худо раҳмат қилгур, худо раҳматлар.¹

Марҳумлар руҳига ишонч ва ҳурматни ифода этувчи олқишлар 70-80-йилларда ижод этган шоирларнинг асарларида ўз даври воқеалари билан боғлаб талқин этилганлиги кузатилади. Айтайлик, шоир Муҳаммад Юсуф миллий анъаналаримизга зид ҳолатда руҳи безовта, нотинч ва беҳурмат қилинган Шароф Рашидов ҳақида ёзаркан, бу воқеадан қаттиқ ларзага тушганлигини лирик ифода этади. Бу ҳолат шоирни ўз шеърида марҳумларга айтиладиган «рози бўлинг» олқишини қўллашга ундайди:

Шоҳларга ҳамиша хушомад зомин,

Кўзин ёғин ялаб, сотарлар номин.

Шеърим ҳам тугади, ўзбекча омин,

Биздан рози бўлинг, руҳи нотинч зот.

¹ Юсуф М. Сайланма.- Т.: «Шарқ» нашриёт- матбаа акциадорлик компанияси бош таҳририяти, 2004, 225-бет.

70-80-йиллар ўзбек шеърляти ўзлаштирган халқ олқишлари юзага келтирган аналитик фольклоризмларни эътиборда тутиб, шундай хулосага келиш мумкин: 1. Фольклорга хос олқишлар, асосан, қирқ ёшдан ўтган шоирлар ижодида учрайди. 2. Мифологик олқишлар деярли кам қўллангани ҳолда реал ҳаётлий олқишлар кенг ўзлаштирилган. 3. Қўлланган олқишлар сони кам, аммо қўлланиш мақсади, ўрни, бажарган вазифаси кенг. 4. Улар, асосан, шеърнинг охирида қўлланилган. Эҳтимол, бунда олқишларнинг, одатда, бирор тадбирни ёки ишни бошлашдан олдин ё кейин айтилиши инобатга олинган бўлиши мумкин. 5. Келтирилган олқишлар асар мавзусини ойдинлаштиришга, лирик хулосани чуқурлаштиришга хизмат қила олган. 6. Натижада бундай шеърлар эзгуликни тарғиб қилувчи воситага айланган. 7. Яна халқ олқишларининг яшовчанлигини ва кенг оммалашишини таъминлашга йўл очган.

Баъзан шоирлар бадий ижод имкониятларидан фойдаланиб, олқишни қарғишга хос услубий қолипда баён этиши ёки аксинча, қарғишни олқиш усулида айтиб, шеърнинг бадиияти ва таъсирчанлигини оширишга интиланларини кузатиш мумкин. Масалан:

Совчилари эшигида зор бўлсин,
Нозималар, Мадиалар бор бўлсин.²

«Зор бўл» ибораси аслида қарғишга хос, аммо қизлар эшигида совчиларнинг зор ўтириши – бу қарғиш эмас, балки олқишдир. Худди шундай ҳолат Зебо Мирзаеванинг «Илоҳа, қўлларинг..»³ деб бошланувчи шеърида ҳам яққол кўринади:

Дуобад айладим, таним хор бўлсин,
Рухим – Худо бўлсин,
Худо ёр бўлсин.

² Юсуф М. Сайланма, 191-бет.

³ Мирзаева З. Тун маликаси.- Т.: FACH, 1990.

Шоира «вужудим хор бўлсин» деб ўзини қарғамокда. Тасаввуф дунёси вужудни хор қилиш эвазига руҳ Оллоҳ дийдорига мушарраф бўлиши мумкин деб ҳисоблайди, олий руҳга қўшилишни орзу қилади. Демак, лирик қаҳрамон ҳам вужуд хорлиги эвазига (бу ўринда нафсни тийиш назарда тутилмоқда) Оллоҳ дийдорига мушарраф бўлишни орзу қилмоқда, демакки, ўзини алқамокда. Аммо бу олқиш вужудга битмас-туганмас азоб келтириши мумкин. Мумтоз адабиётимизда ошиқ ўзгани алқаб ёдлайди. Ўзгани эмас, ўзини жазога лойиқ топади, қарғишни ошкора ифодаламайди:

Келтурса юз балони ўшал бевафо манга,
Келсун агар юзумни эвурсам, бало манга.¹

Айни дамда лирик қаҳрамон – ошиқ маъшуқанинг жазоларини қабул қилишига сабаб, аввало, азоб дил кўзини очувчи, дил ойнасини тозаловчи восита деб билганидир. Қолаверса, аксарият ҳолларда маъшуқа – оллоҳ образи, демак, унинг учун чекилган азоб асли роҳатдир. Зебо Мирзаеванинг лирик қаҳрамони ўзини дуо қилар экан, шу дуони ёрига ҳам раво кўради:

Ёринг худо бўлсин,
Худо ёр бўлсин!

Халқимизда яқин кишилари билан хайрлашиш чоғида «худо ёр бўлсин», дея бир-бирини дуо қилиш удуми бор. Шоира сатрларининг моҳиятига диққат қилинса, унда эзгу тилакдан кўра ёмон ният билдирилаётгани аёнлашади. «Худо ёр бўлсин» олқиши гўё шеър талаби билан инверсияга учрагандек. Аслида эса бу атайлаб қилиниб, шу йўл билан олқиш қарғишга айлантирилмоқда. Бу ифода орқали шоира ошиққа «оллоҳдан ўзга ёринг бўлмасин», дея ёлғизлик азобини тилаётир. Шоира сўнгги банддаги қайтариқда «Севгим худо бўлсин», дейиш билан муҳаббати ошиқ учун ягона, қудратли бўлишини тилайди. Бу олқишдир, аммо моҳиятида қарғиш ётган олқишдир. Лирик қаҳрамоннинг ишқи ошиқ учун ягона бўлиб қолса, ошиқ қайта севолмайди. Маъшуқа хиёнаткор ошиққа қайрилиб қарамокчи

¹ Бобур. Девон.- Т.: Фан, 1994, 17-бет.

эмас. Демак, бунда дуо қарғишга айланади. Охирги банд билан биринчи банддаги қуйидаги мисра мантиқан бир-бирини тўлдириб, фикрни янада кучайтиради:

Илоҳа, қўлларинг ишққа зор бўлсин!

Шоира дуодай кўринган олқиш бағрига қарғишларни яширишда давом этади:

Осмон бўл, заволинг тупроқ кўрмасин.

Шоира заволинг тупроқни кўрмасин дейиш билан ошиқни қарғамокда. Негаки, ҳар қандай осмон бўлган инсон ҳам бир куни завол топиши аниқ. Завол топган инсон тупроқ бағрига қўйилади. Халқда гўр қабул қилмаган инсонлар борлиги ҳақида афсоналар мавжуд. Лирик қаҳрамон ошиққа ана шу даҳшатли қарғишни раво кўради. Зеро, юқоридаги сатрлар қарғиш бўлмаса, кейинги сатрлар бундай тугамас эди:

Чинор бўл, шохингга бир зоғ қўнмасин,

Шамол бўл, кимсан деб биров сўрмасин.

Чинор дарахтлар ичида узоқ умр кўриши билан машҳур, аммо мевасизлиги боис беқадр. Лирик қаҳрамон ошиққа узоқ умр тилаяпти, лекин бирор зоғга-да керак бўлмаган уқубатли умрни тиламоқда. Демак, сатр тўла-тўқис қарғиш тусини олмоқда.

Юқорида қарғишнинг олқишга, олқишнинг қарғишга ўтиши мумкинлигини кўрдик. Бу ҳол шеърят имкониятлари орқали юзага келган, аслида, олқиш ва қарғиш фольклорнинг сўз сеҳрига асосланувчи мустақил жанрларидир. Фақат олқишга зид ўлароқ қарғиш ёвузликка қаратилади, инсонга ўлим тилайди ёки унга бошқа бирор ёмонликни раво кўради. «Ўзбек тилининг изоҳли луғати»да у «қарғамок бировга ёмонлик, бахтсизлик ёки ўлим тилаб қойимоқ» тарзида изоҳланган.¹ Халқ қарғишлари ва олқишларини солиштирадик, қарғишлар ранг-баранг, бой эканлигига иқроп бўламиз. Узоқ умр тилаб айтилган олқишлар унчалик кўп эмас. Масалан,

¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – М.: Русский язык, 1981, -бет

«узоқ умр кўр», «умринг узун бўлсин», «боқий яша», «юзга кир», «мингга кир», «кўп яша», «умринг зиёда бўлсин» каби. Аммо бундай олқишнинг акси ҳисобланувчи: «ўл», «гўрга кир», «юзингни тахтага олай», «юзингни мурдашўй ювсин», «ризқинг қийилгур», «қирон теккур», «қирқинингдан қийилгур», «гўрда ётгур», «юзинг чирригур», «жувонмарг бўлгур», «йигит ўлгур», “чалпагинг чиқкур” каби ўлим тиламоқдан иборат қарғишлар бениҳоя кўп.

Олқишларда фикр кўпинча ортиқча бадий буюқларсиз, тўппадан-тўғри баён этилади. Қарғишларда эса инсонга ёмон ният билдирилиши боис инсонийлик нуқтаи назаридан оғир вазиятни бироз бўлса-да юмшатиш илинжида фикр тўппадан-тўғри эмас, метафорик усулда, яширин рамзий тусда баён этилади. Қарғишларга хос бундай метафорик баён услуби шоирларга ўз фикрини, қалби тубига яширинган оғрикли ўй-кечинмаларини бадий ифода этишида қулайлик туғдиради. Шунинг учун қарғиш қўлланган шеърларда метафорик ифодавийлик, шартли бадий кўчим, рамзийлик алоҳида бўртиб кўринади. Олқишлар қўлланган шеърларда эса халқ олқишларига хос кўтаринкилик кайфияти устиворлик қилади.

Динимиз қарғишни қоралайди. «Бировга ўлим тилагунча ўзингга умр тила» мақоли исломий тафаккур маҳсулидир. Бу тафаккур тарзига кўра гуноҳкорни жазолашни оллоҳга топшириш лозим. Халқда «Худога солдим», «Худога топширдим», «Жазоингни худо берсин» деган норозиликни ифодаловчи жумлалар борки, уларнинг моҳиятида қарғиш зухуроти кўзга ташланади.

Эшикларни йиғлаб ёпдим,

Эшигингни ёпгин, ёр.

Мен-ку сени севиб топдим,

Сен худодан топгин, ёр².

² Мўминова З. Ёнаётган аёл.- Т.: FACH., 1992, 30-бет.

«Худодан топ» қарғиши гуноҳкорни оллоҳга топширади, айна дамда, бу қарғишнинг қудрати баланддир. Сабаби, «ўл» десангиз қарғишингиз эътиборсиз қолиши мумкин, чунки бу банданинг фикри. Аммо жазолаш оллоҳдан сўралса, оллоҳга ишонилса, яратган гуноҳкорни, албатта, жазолайди деган ишонч халқда исломий тафаккур меваси сифатида шаклланган. Ислом динининг ёвузлик, нафрат каби иллату туйғуларга қарши фикран кураши сифатида юзага келган тарбияси асрлар оша халқимизга таъсир қилганига қарамай, қадимдан онгимизга, феълимизга сингиб кетган қарғаниш ва халқ қарғишларига хос ифода усули шеъриятимизда ҳам ўз изини қолдирган. Шеърият эзгулик тарғиботчиси бўлса-да, ёвузлик кучайган дамлардаги иложсизлик қарғанишга мажбур қилади.

70-80-йиллар ўзбек шеъриятидаги қарғишларни қўлланиш мақсадига кўра тубандагича гуруҳлаш мумкин: 1. Ўз-ўзини қарғаш. 2. Ўзгаларни қарғаш. Бу тубандаги кўринишларда намоён бўлган:

а) мустабидларни қарғаш; б) Ватан хоинларини қарғаш; в) хиёнаткор ёрга ёмонлик тиловчи қарғишлар; г) рамзий қарғишлар.

Ўз-ўзини қарғаш ночор қолганда, яшашдан тўйганда, бахтсизлигини ҳис қилганда қўлланади. Бундай ҳолларда кўпинча ўлим тиловчи қарғишлар қўлланади. Ҳ.Худойбердиеванинг «Она садоқати ва ўғил армони қиссаси» бахшиёнасида лирик қаҳрамон - қайнона ўз-ўзини қарғайди:

Онанг ўлсин, куйганимиз рост бўлди-ёв,

Болам, қора кийганимиз рост бўлди-ёв.¹

Қайнона «тилим қирқилса-чи» деб ўзини қарғашда давом этса, «отинг ўчсин» деб урушни, демакки, мустабидларни қарғайди. Уруш туфайли бева қолган келин ҳам қайнонасининг «турмушга чиқинг» деган маслаҳатидан ранжиб «осилиб ўл» қарғишини ўзига нисбатан қўллайди:

Бегона эркак тўшагимни босган куни

Чилвир сочларим узун бўйнима дор бўлсин.

¹ Худойбердиева Ҳ. Сайланма, 168-бет.

Шоиранинг «Қасам» бахшиёнасида лирик қаҳрамон эрининг ифлослигини кўриб ўзини қарғайди:

Шўрим қотмаса мен сени дермидим,
Кўзим чиқсин, кўрмидим-ей, кўрмидим.²

Биринчи бахшиёнада қайнона ўз келинини бошқага турмушга чиқишга ундагани учун «онанг ўлсин», «тилим қирқилса-чи» деб ўзини қарғаяпти. Шоира шу қарғишни ишлатмаса, шеърхон қайнона руҳиятини тўла-тўқис тушунмайди, ҳолат ҳаётини чиқмайди. Бахшиёнадаги «У қибламни бу қибламга айлантир» қарғиши халқ қарғиши эмас, балки шоира қарғиш стилизациясини юзага келтирган, яъни халқ қарғиши усулида ўз қарғишини яратган.

70-80-йиллар шеъриятида қарғишларнинг ўзлашуви икки хил шаклдаги аналитик фольклоризмни юзага келтирганлиги кузатилади:

1. Асл ҳолича қўлланган қарғишларни юзага келтирган аналитик фольклоризмлар: Уйинг куйгур раис сенга тенгқурма³.

2. Ўзлаштирилиб, ифода тартиби биров ўзгартирилган қарғишлардан ҳосил қилинган аналитик фольклоризмлар:

Ойдинда ҳам кўрмай қолсин
Кўзинг тиниб,
Кокилимга теккан қўлинг
Тушсин синиб.¹

Бу сатрларда «кўр бўл», «қўлинг синсин» қарғишлари ўзгартириб қўлланган, шу асосда шоир шеърга хос нафисликни, оз бўлса-да, сақлаб қололган.

70-80-йиллар ўзбек шеърияти вакиллари халқимизнинг мустабидлар томонидан эзилаётганини кўриб, англаб турсалар-да, чора топмагач, ўз норозиликларини турли рамзлар қатига сингдирилган қарғишлар воситасида

² Худойбердиева Ҳ. Сайланма, 174-бет.

³ Шу китоб, 178-бет.

¹ Юсуф М. Сайланма, 15-бет.

ифодалашга интилишган. Жумладан, Э.Воҳидовнинг «Арслон ўргатувчи» шеърида бу ҳолни кузатиш мумкин. Унда ифодаланишича, арслон ўзини ўйнатаётган ожиз одамдан ғазабланади. Ожиз одам арслонга ўз ихтиёри билан бундай қилмаётгани, у ҳам эгалик қул, бошда хўжаси борлигидан ночорлигини шундай изҳор этади:

Тўлғонди арслон:
- Бўлди, бас қил!
Юрагимни қон қилма инсон!
Ўт олсин бу чарх – фалакнинг
Ризқу рўзини!...
Арслон олов чамбаракка
Отди ўзини².

Яна шоир «Унутиш қўшиғи» шеърида лирик қаҳрамон тилидан «Дунё учун фақат пул муҳимлигини» айтиб, «Менга деса, борлиқ қул бўлсин!» дея қарғанади.

Э.Воҳидовдан кейинги авлод қарғишга кўпроқ мурожаат қилиб, ранг-баранг фольклоризмлар қўллади. Бу андишасизликни эмас, зулмнинг кучайгани, халқнинг пешқадам вакиллари ғафлат уйқусидан уйғонганини билдиради.

Шуниси борки, мустабид тузумдан норозилик кайфиятини ифодаловчи шеърлар илгари яратилган бўлса-да, XX асрнинг 90-йилларида эълон қилинди. Унгача эртак, ривоят бағрига яшириб ёки ўтмиш воқеалар либосига ўраб айтилди, жумладан, мустабид тузумдан норозиликни ифодалаш мақсадида қўлланган қарғишларнинг тақдири ҳам шундай:

Кўзи бўлса, яратган кўрсин –
Майит ювиш у ёқда турсин,
Ичғали сув йўқ-ку, жин урсин,
Таяммумга қолдими кунинг.

² Воҳидов Э. Садоқатнома, 95-бет.

Шеъримизда мифологик қарғиш санокли қўлланган бўлиб, юқорида келтирилган сатрлардаги «Жин урсин» қарғиши унга мисолдир.

Қарғишлар мустақил жанр бўлиб, қисқа ва ихчам жумлада кенг маънони ифода этади ҳамда уларнинг аксариятида фикр кўчма маънода, метафорик усулда баён этилади. Айтайлик, халқ «ўл» қарғишининг ўнлаб образли ифодаларини яратган. Масалан, «тахтага олай» қарғиши мотам маросимида алоқадор анъанавий удумлардан бири - ўлган кишини кўмишдан олдин тахтага олиб ювиб поклаш ҳолатини англатади. Шунинг учун бу қарғиш ўлимни ифодалайди.

«Уйинг куйгур» қарғишининг дастлабки маъноси «уйинг ёнсин, маскансиз, яшаш жойисиз кўчада қол» дегани. Аммо бу қарғишнинг келиб чиқишига ҳам қадимги одамлар орасида амал қилган удум: ўлган кишининг уйини ёқиб йўқ қилиб юбориш одати асос бўлган. Демак, «уйинг куйсин» қарғишида ана шу одатга ишора бор. Уни айтиш эса кишига ўлим тиланаётганлигини англатади.¹⁴ Халқимизда аёллар эрини «уйим» дейди. Эри ўлганлар «вой, уйим», «эсиз уйим» деб йиғлайдилар. «Уйим куйди» дея фарёд соладилар. М.Юсуф «Ҳалима энам аллалари» алла – достонида ана шу кўп маъноли қарғишни қўллаган:

Эргаш понсад, бери кел,
Гижинглатиб отингни
Уйинг куйгур тошбағир,
Чолимни сен отдингни?¹

Истиқлолгача босмачиларни Ватан хоинлари санардик. Шу боис шоир кампир тилидан ватанфурушни қарғамокда. Аммо бугун биз босмачиларни ҳам ҳар хил тоифаларга бўлдик. Уларнинг барини қарғаб бўлмаслигини англадик.

¹⁴ Ўраева Д. Қарғишларда ўлим ифодаси // ФарДу хабарномаси, 2004, №3.

¹ Юсуф М. Ҳалима энам аллалари. –Т.: Чўлпон, 1991, 16-бет.

Мирзо Кенжа юртимиздан кўчиб кетган ўзбекларга бағишлаб «Хайрлашув» шеърини ёзди:

Лекин бир бор юрт меҳрига зор бўлинг,
Тилингизни асранг, кетган ўзбеклар!...²

Шоир «зор бўлинг» қарғишини қўллайди. Бир нарса ҳақ: шоир ёмонларни қарғайди.

Аналитик фольклоризмни юзага келтирган қарғишлар ичида хиёнаткор ёрни ёзғирувчи қарғишлар кўп:

Гулдай умринг кулдай тўзиб кетмоқда,
Кимни кутиб ёшинг қирқдан ўтмоқда.
Елкангдаги етти қатор сиртмоқда,
Осилибгина ўлмасму у алдаган?!³

М.Юсуфнинг «Рўмолингни бўяма» шеъридаги «Тошлар ёғсин бошимга», «Қиз қарғиши» шеъридаги «Бу дунё у дунё бўлгин севгига зор», З.Мўминованинг «Мени алдаганни» шеъридаги «Мени алдаганни оллоҳ алдасин» сатрларида хиёнаткор ёр қарғалган. «Лаънат» сўзи Азозилга нисбатан қўлланган. Азозил инсонга сажда қилмайман, деганида пешонасига оллоҳнинг боқий лаънати тамғаланиб «Алайҳи лаъна» дейилган. Шу боис лаънат инсонга нисбатан қўлланмаслиги лозим. Аммо халқ ичида «минг лаънат», «падарингга лаънат» қарғиши пайдо бўлган. Бир қараганда «лаънат» сўзи сўкишдай туюлади. Аммо сўкиш қарғишга тенг келолмайди. Сўкиш инсон шахсини ҳақоратлашга, камситишга қаратилса, қарғиш инсонга ёмонлик, ўлим тилаш учун айтилади. Шуниси билан улар ўзаро фарқланади. Лаънатга учра, шайтон қаторида тур дейиш ҳақорат бўлмай, қарғишдир:

- Зайнаб! Сенга минг лаънат, талоқсан Сен, кет талоқ,
Кумуш ярқ кўзин очди бу сўзни эшитган чоқ.¹

² Мирзо Кенжа. Рухим еллари. –Т.: FACH, 1990, 176-бет.

³ Юсуф М. Сайланма, 81-бет.

70-80-йиллар ўзбек шеъриятида урушни, разилликни, ифлосликни, зулмни, хиёнатни қоралашда қарғишлардан фойдаланиб, метонимия яратилганлиги кузатилади. Чунки уруш, ифлослик, зулм, хиёнат кабиларни инсон амалга оширади. Лекин шеърда инсон номи яшириниб қолиб, ўрнига уруш, хиёнат каби инсон амалга оширадиган ҳодисаларга қарғиш айтилади. Шунинг учун бундай қарғишларни шартли равишда рамзий қарғишлар дейиш мумкин:

Сўнгини айтмасдан урушга ҳар кун
Қарғиш бошлайди бу аёл².

Шоира Зулфиянинг «Уруш, номинг ўчсин жаҳонда» каби сатрларидай ўтли сатрлар бу жиҳатдан эътиборимизни тортади.

Эшқобил Шукурнинг «Осмон бу – муҳаббат» шеъридаги «Лаънати осмон», «Кекса донишмандга айт..» шеърида «Муқаддас чинорга ўт қўйгин чакмоқ» сатрларида ҳам ўзига хос рамзий қарғиш борлиги сезилади.

Умуман, қарғишлар зулм олдидаги ночорликдан туғилади ва зулм кучайган даврлар шеъриятида фикрни бадиий ифодалашга қулай поэтик восита бўла олади.

А.Ориповнинг «Ҳангома» шеърида адашиб қолган чоллар жаҳлларида тўй эгасини сўкиб: «Баттар бўлгур нокас, гов» дейдилар. Аслида бунда улар қарғанганларини ўйламайдилар. (Бу ўринда ҳақорат ва қарғиш синтези кузатилади). Чолларни кутиб олган кампир ҳам гўё қарғанмайди:

Ҳой, сенми бу, ер юткур,
Имонингдан кечдингми!³

Демак, халқ баъзан қарғишни ўйламай сўкиш каби қўллайди. Шоирлар ушбу табиий ҳолатни шеърга кўчирганлар.

Умуман, 70-80-йиллар шеъриятида қарғишлар ўкинч, алам, изтироб, ночорлик туфайли қўллангану, аммо ёвузликка, зулмга қарши эмас,

¹ Худойбердиева Ҳ. Сайланма, 137-бет.

² Эшқобил Шукур. Яшил қушлар.- Т.: Ёзувчи, 1995, 42-бет.

³ Орипов А. Ёиллар армони. –Т.: FACH, 1989, 165-бет.

эзгуликка нисбатан ҳам ишлатилган. Ёвузлик ғолиб бўлиб, эзгулик енгилганида инсон ёвузлик қилолмайдиган инсонни ҳам қарғаши мумкин экан:

Ўқимай ўл, унмай ўл, ўғлим,
Ўқиб олим бўлмай ўл, ўғлим,
Олти тилни билмай ўл, ўғлим!...
Энди менинг ҳолим не кечар?⁴.

Аслида бу қарғиш эмас. Қатағон қилинган ўғлини шунчаки ёзғириш, ундан, уни маънавий юксакликка лойиқ қилган тақдирдан норозилик ифодасидир. Ўғли олим бўлгани учун ўлдирилгани ўзбекнинг бечора онасига аён эди. Буни қарғишдан иборат сатрлардан олдин айтилган «Ёмон бўлсанг ўлмасдинг, ўғлим» сатри исботлайди. Ёзғириш қарғиш эмас, койиниш, аммо норози бўлишдир. Норози бўлиш ҳам ёмонлик тилашнинг, қарғанишнинг оддий кўринишидир.

Ҳар бир нарсанинг кушандаси, унга қарши турадигани бўлади. Халқ қарғишни икки йўл билан қайтарган. Ёмон йўл билан, яъни қарғишга қарғиш билан жавоб қайтарган. Бундай ҳолларда «қарғишнинг ўзингга урсин!», «Оғзингдан чиқиб ёқангга ёпишсин!», «Тилингдан чиққани ёқангга ёпишсин» дейилган. 70-80-йиллар шеъриятида бу ҳолат кўзга у қадар ташланмайди. Иккинчиси шуки, яхши йўл билан қарғишни қайтаришга уринишган. Феъли эзгулик билан йўғрилган халқ ўзига ёмонлик тилаб турган нокасга ҳам, балки зулм кўргани учун қарғаниб турганига ёхуд оддий бир ишга жаҳлини тиёлмай, сўз сеҳрини тушунмай қарғиш ишлатганларга ҳам ёмонликни раво кўрмай, қарғишдан ўзини сақлаш билан чекланган. Бундай пайтда «Нафасингни ел есин», «Оғзингга шамол», «Овозингни шамол олсин» каби қайтариқларни қўллашган. «Қарғиш урди», «Қарғиш тегди», «Қарғиш тутди» иборалари сўз сеҳрига ишончнинг маҳсулидир. Бу иборалар давр шеъриятига айнан кўчирилди. Ҳ.Худойбердиевнинг

⁴ Юсуф М. Сайланма, 222-бет.

«Халқона оҳангларда» шеъридаги «Йўқса аввал Сизга қарғиш тегар бир кун», Иқбол Мирзонинг «Даштда» шеъридаги «Қарғиш теккан ер бу!» - деган Худоёр» сатрлари мисолдир. Халқ қарғишдан, ёмон ниятдан асраниш учун уни шамолга топширган дедик, одамлар гўё шу билан ундан қутилиш мумкинлигига ишонишган.

Ҳ.Худойбердиевнинг «Илинж» балладасидаги бош қаҳрамон Гулнор ўлими яқинлигини айтганида опаси «Нафасинг елга кетсин» дейди. Шеъриятда бундай сатрлар фақат лиро-эпик асарларда ёки воқеабанд шеърларда учрайди.

Ўзбек халқи болажонлиги билан бошқа кўп халқлардан фарқланади. Шу маънода боласига келадиган балога, офатга балоғардон бўлиши одатий ҳолдир. «Шунга келган балони ўзим олай», «Шунга келган бало манга келсин» деган халқона жумлалар шеъриятда ҳам ўз ифодасини топган. Э.Воҳидовнинг «Келажакка мактуб» шеърида Шарқ ва Ғарб анъаналари бу жиҳатдан чоғиштирилган. Чунки Ғарбда Иван Грозний ўғлини уриб ўлдирган бўлса, Шарқда Бобур ўғлига келган балога рўбарў бўлган. Ана шу икки ҳолат шеърда қарама-қарши қўйилган ва лирик қаҳрамон аجدодлари изидан борган:

Менинг жонимни ол, эй, парвардигор,
Аммо фарзандимни қолдиргин омон!¹.

Худди шундай балога қалқон бўлиб, боласига олқиш айтиш Тўра Сулаймоннинг «Харсанг» шеърида ота тилидан келтирилган:

- Шунга келган
Бало менга келсин, дер,
Ёмонлигини кўрсам
Кўзларим ўйилсин, дер¹.

¹ Воҳидов Э. Садоқатнома, 149-бет.

¹ Тўра Сулаймон. Гулшан. –Т.: FACH, 1988, 84-85-бетлар.

Халқимизда қарғанинг номи унинг лаънат олгани билан боғлиқлиги ҳақида яратилган афсона бор. М.Қошғарийнинг «Девони луғотит турк» асарида қарғиш сўзига ўзакдош «қирғағ» сўзининг «ғазаб», «қаҳр» маъносида қўлланилгани изоҳланган. Шоир Тилак Жўра шу икки фикрдан фойдаланиб, қор ёғиши манзараси билан қаламнинг оқ варақни қора қилиши ҳолатини ўзаро ўхшатади. Бунинг биринчисида қора нарсанинг оқ бўлиши, иккинчисида аксинча оқ нарсанинг қора бўлиши англашилади. Қарғалар қора тусда бўлганлиги учун оппоқ қор узра юрса, тез билиниб, кўзга ташланиб қолади. Шоир шу ўхшаш ҳолатларни ёдга олиш орқали ўз руҳиятидаги қарама-қаршиликларни очиб беришга интилади.

Қаҳрим қағиллаган қарғадир,
Ўзимдан, кўзимдан йўрғадир.
Йўғрилиб-йўғрилиб лабимни тишлар,
Қор қоплаган қарғишлар.²

Шеърятимизда қарғишдан воқеликни ифодалашда бир детал сифатида фойдаланилган ҳолатлар ҳам кўзга ташланади:

Тилингга чипқонлар чиққанида,
Тилингни чаёнлар чаққанида,
Мен табиб бўлдим халқим³.

Эшқобил Шукурнинг «Маматрайим Бахши» деб номланган бу шеърда ҳақиқат олдида гапиролмай қолган халқнинг тили ҳақгўй бахшилар экани таъкидланади. Айни чоқда халқимизнинг мутелигига сабаб кўчма маънода тилидан чаёнлар чаққани деб кўрсатилади. Шеърда «Тилингга чипқон чиққур», «Тилингни чаён чаққур» қарғишлари гўё амалга ошган ҳақиқат тарзида ифодаланган.

Тилимизда қарғишлардан айримлари сўкишга айланиб қолгани ҳам кузатилади. Жумладан, «Кўрнамак» – «Туз кўр қилгур», «Жувонмарг» - «Ёш

² Тилак Жўра.

³ Эшқобил Шукур. Яшил қушлар, 57-бет.

ўлгур» қарғишидан ҳосил бўлган. Уларнинг моҳиятида қарғиш ётса-да, кўпинча сўкинишдай қўлланади. А.Ориповнинг «Тафаккур монологи»даги «Сени эплотмадим, жувонмарг одам», Ҳ.Худойбердиеванинг «Энг тоза мева» шеъридаги «Билганим – кўрнамак, нопок икки зот» мисралари бу жиҳатдан фикримизни далиллайди.

Агар қарғиш бўлиб келган гапнинг кесими бўлишсиз шаклда ифодаланса, у олқишга айланади. Масалан, Азим Суюннинг «Ўртамизда дарё оқсин» шеъридаги «Оҳ, сен... майли, ўлмай юргин», О.Ҳожиеванинг «Тилак» шеъридаги «Кўп қатори ўлмагин» мисралари мисолдир.

Қарғишлар халқда «Илоё (илоҳа)», «Худоё худо-бандо» сўзлари билан, «Ҳе» ундов сўзи билан бошланади ёки – «гур» шакл ҳосил қилувчи кўшимчаси билан тугайди. Шеъриятда аксарият ҳолларда феълга –«гур» кўшимчаси қўшилган ҳолатдаги қарғишлар кўп қўлланади. Бу кўшимча II шахс буйруқ майлидаги “-гин” кўшимчасига тенг келади. Аммо у адабий тил меъёрлари нуқтаи назаридан қабул қилинмаган.

70-80-йиллар ўзбек шеърияти халқ қарғишларидан турли ўринларда фойдаланиб, аналитик фольклоризмни юзага келтирди. Уларнинг ўзига хос хусусиятлари ва аҳамияти қуйидагиларда намоён бўлади:

1. Қарғишлар ижтимоий аҳамият касб этиб, даврдан норозиликни ифодалади.
2. Хиёнатни қоралади.
3. Урушни лаънатлади.
4. Халқ руҳиятидаги ўзгаришларни ифодалашга хизмат қилди.
5. Халқ қарғишларининг жанр сифатида келажак авлодларга етишини таъминлади.
6. Шеъриятдаги ҳаёт тасвири реаллигини оширди.

Бу йиллар шеърияти олқиш ва қарғишлардан ташқари халқ ижодининг бошқа қатор жанрларидан парча келтириш орқали ҳам аналитик фольклоризмни юзага келтирди. Жумладан, халқ кўшиқлари аналитик фольклоризмни юзага келтирган ўринлар анчагина. Халқ кўшиқлари ёзма шеъриятга айнан кўчирилар экан, икки мақсадда қўлланган.

1. Тазмин боғланган, демакки, халқ оҳанги, вазни ва айрим ўринларда қофия тартиби сақланган.

2. Сюжетли шеърий асарларда бирор-бир руҳий ҳолатни чуқурлаштириш, манзарани аниқлаштириш учун халқ қўшиқларидан аналитик фольклоризм сифатида фойдаланиш жуда қулайдир. Айтайлик, Эшқобил Шукур «Бузоқнинг ўлиmidан сўнг» шеърида соғим қўшиғидан намуна келтириб, руҳий таҳлилни чуқурлаштиришга, лирик манзарани ёрқин ифодалашга эришган:

Қувшаб егин ўтингни,
Ийиб бергин сутингни.
Сенинг боланг ўлибди,
Хурмо боланг бўлибди,

Хўш-хўш, энам-ов, хўўш»

Шу парчадан сўнг шоир «Бузоғи ўлган сигирни хотинлар шундай овутишган» деб изох беради. Дарҳақиқат, манзара жуда қайғули: аёл бефарзанд, боз устига туққан сигири бузоғидан айрилди. Шоир ана шу манзарани жонлантириш ва таъсирчан ифодалаш учун «хўш-хўш» қўшиғидан парча келтириб, аналитик фольклоризм ҳосил қилган. Шеър жуда реал, мажозий руҳда, фалсафий мулоҳазаларга чорлаб якун топган:

Икки жонвор қалби чайилган сутни
Ўғри мушук ичиб кетди ўша тун¹.

Китобхон қалбини ларзага солиш, фикрлашга ундаш учун аналитик фольклоризмнинг ўз аҳамияти, ўз ўрни бор. Ойдин Ҳожиеванинг «Умр», Усмон Қўчқорнинг «Иқрор», Эшқобил Шукурнинг «Айлана» шеърларида ҳам халқ қўшиқларидан иқтибослар келтирилган бўлиб аналитик фольклоризмнинг чиройли намуналари яралган.

Аналитик фольклоризм ўзбек шеъриятида қуйидаги ўринларда хизмат қилиши кузатилади:

¹ Эшқобил Шукур. Яшил қушлар, 84-бет.

1. Воқеабанд шеърларда сюжет унсурларининг юзага келишига кўмак беради. 2. Фольклорий оҳанг шакллантирилади. 3. Ижодкорларга мавзунини чуқурроқ ёритиш имконини беради. 4. Халқ дардини очиб беришда қулай восита, ёрдамчи бадиий деталь вазифасини адо этади. 5. Шеърнинг халқчиллигини ва реаллигини кучайтиради. 6. Халқ ижоди боқийлигини таъминлайди.

Умуман айтганда, аналитик фольклоризмни тадқиқ қилиш фольклор ва адабиёт алоқаларини ўрганишдаги муҳим бир ҳалқадир.

Синтезлашган фольклоризм. Аналитик фольклоризмни аниқлаш оддий фольклоризмни топиш сингари осондир. Аммо синтезлашган фольклоризмни топиш анча мушкул. Чунки синтезлашган фольклоризм юзага келиши учун танланган фольклор материали асар сюжетида сингиб кетиши лозим. Аналитик фольклоризм асардан олиб ташланса, асар моҳиятига жиддий зарар етмайди, лекин асардаги ўзига хос жозибага сезиларли путур этади. Китобхон руҳига таъсир қилувчи воситалардан бири бой берилади, бироқ асар ғояси, мазмуни, сюжетида жиддий ўзгариш бўлмайди. Шунини ҳам айтиш керакки, айрим аналитик фольклоризмлар асардан олиб ташланса, ўша асар сюжети жонсиз бўлиб қолади. Айтайлик, Э.Воҳидовнинг «Руҳлар исёни» достони сюжетини ривоятсиз тасаввур қилсак, ўз фалсафасини йўқотиб қўйишини пайқаймиз.

Синтезлашган фольклоризмни асар сюжетида ажратиб олиш мумкин эмас. Зеро, бу ҳолат асарнинг бадиий тузилиши ва мазмуни бузилишига олиб келади. Синтезлашган фольклоризм юзага келиши жараёнида фольклор руҳи, образи, воқелиги унсурлари бирданига қўлланади. Аналитик фольклоризмда ҳам шундай. Аммо уларнинг фарқи шундаки, айтганимиздай, аналитик фольклоризм асар сюжетининг таркибий қисмига айланмай, алоҳида ажралиб туради. Синтезлашган фольклоризм эса, аксинча, сюжетга сингиб кетади.

Б.Саримсоқов синтезлашган фольклоризм «ижодкорлардан фольклор жанрларининг етакчи хусусиятларини, уларнинг поэтик имкониятларини эътиборга олишни, энг муҳими, фольклор асарларининг асрлар давомида ўлмаслигини таъминловчи етакчи инсоний ғояларни тўғри илғашни», уларни давр руҳи билан боғлаш лозимлигини талаб қилишини таъкидлайди³. Бунга у О.Матжоннинг «Ҳаққуш қичқириғи» асарини мисол келтиради. Асарда ижодкорнинг тинчлик ҳамда асоишталик учун қайғуриши мотиви етакчилик қилади.

Синтезлашган фольклоризм фольклор материалининг адабий асар сюжетига сингиб кетиб, ажратиб бўлмас даражага келишидан ҳосил бўлади. Бу жуда умумий таъриф бўлиб, у чуқурлаштирилмаса, стилизация билан синтезлашган фольклоризмни фарқлаш қийин бўлиб қолади. Б.Саримсоқов синтезлашган фольклоризмни стилизацион ва аналитик фольклоризм билан солиштириб, фарқлаб беради¹. Аналитик фольклоризмни фарқлаш осон, аммо олимнинг стилизация характеридаги фольклоризм билан синтезлашган фольклоризмни тафовутлаб бериши фольклоризмларни ўрганишда муҳим роль ўйнайди. Б.Саримсоқовнинг фикрларига таяниб, уларнинг фарқли жиҳатларини тубандагича очиб бериш мумкин.

Жанр стилизацияси ҳамда мотив стилизацияси синтезлашган фольклоризмнинг фарқига боришни қийинлаштиради. Эртақ стилизацияси оқибатида адабий эртақ жанри ҳосил бўлади. Адабий эртақнинг эртақ-роман, эртақ-қисса, эртақ-ҳикоя, эртақ-достон, эртақ-драма каби кўринишлари бор. Адабий эртақ халқ эртаги сюжетини ижодий қайта ишлаш ёки унинг услубига монанд оригинал асар яратиш туфайли юзага келади. Афсона, ривоят, халқ эртаги ва қиссаси сюжетини ёзма адабиёт томонидан ўзлаштирилиб, ёзувчи яратган сюжетга бириктириб, едириб юборилса, синтезлашган фольклоризм ҳосил бўлади. Агар афсона, ривоят сюжети ҳам

³ Саримсоқов Б. Ўша манба, 42-бет.

¹ Саримсоқов Б. // ЎТА, 1980, 4-сон, 32-бет.

айнан асар мазмунини сақлаб, шаклан ўзгарган ҳолда ўзлаштирилса, стилизацион фольклоризм юзага келади. Масалан, А.Ориповнинг «Ҳаким ва ажал» достонида бир нечта афсона сюжети шоир яратган сюжет билан бирлаштирилган, оқибатда, синтезлашган фольклоризм юзага келган. Миркарим Осимнинг «Тўмарис», «Широқ» ривоятлари ривоятнинг прогрессив стилизацияси, холос.

Мотив сюжетнинг бир бўлаги, аниқроғи, сюжет мотивлар йиғиндисидан иборат. Агар маълум бир мотив ёки икки-уч мотив асосида асар яратилса, мотив стилизацияси юзага келади. Аммо бир мотив асар сюжетининг бошидан охиригача иштирок қилса, синтезлашган фольклоризм ҳосил бўлади. Шу ўринда Б.Саримсоқовнинг А.Орипов қаламига мансуб «Шарқ ҳикояси» шеърини прогрессив стилизация деб ҳисоблашига эътибор қилинса, эътирофнинг тўғрилиги ойдинлашади. Аммо бунда олим таъкидлаганидек, фольклор мотиви ўзлаштирилмаган. Халқ ҳикояси сюжети тўлиқ кўчирилган ва ҳикоя стилизацияси юзага келган. Юқорида айтилган фикрлардан келиб чиқадиган хулоса шуки, фольклор сюжети тўлиқ ҳолда ижодкор сюжети билан синтезлаштирилса ёки фольклор мотиви ижодкор яратган сюжетнинг тугунидан ечимигача иштирок қилса, *синтезлашган фольклоризм* ҳосил бўлади.

70-80-йиллар ўзбек шеъриятида «Рухлар исёни», «Ҳаким ва ажал» каби асарларда синтезлашган фольклоризм бор. Аммо Б.Саримсоқов Омон Матжоннинг «Ҳаққуш қичқириғи» асарини синтезлашган фольклоризм намунаси ҳисоблайдики, бизнингча, бу асар прогрессив стилизация намунасидир. Чунки шоир халқ афсоналарини қайта ҳикоя қилган ва улар ёрдамида ўз фикрларини ифодалаган.

«Ҳаким ва ажал» синтезлашган фольклоризм асосида яратилган дostonдир. Достонда шоир яратган сюжет чизиғига эътибор қилинса, Афшонанинг оддийгина оиласида туғилган бола ҳаким деб ном чиқаради-ю истикбол қароргоҳида эса ўрни бўм-бўш эди. Ўқувчи олдида бўш турган

истиқбол қароргоҳи тугун сифатида сирлилик пайдо қилади. Ёвузлик ва эзгулик, тафаккур ва жоҳиллик орасидаги кураш эпик воқеалар ривожидан иборат. Ёвузликнинг вақтинча ғалабаси кульминацион нуқта бўлса-да, эзгуликнинг ўлмаслиги шоир сюжетининг ечимидир. Шоир тафаккур, ишонч, ватанпарварлик, соғинч каби ижобий образлар ҳамда ёвузлик, жоҳиллик, ҳасад, қўрқоқлик, номардлик сингари салбий образлар ёрдамида сюжетдаги воқеаларни ривожлантиради. У ўз асари сюжетини фольклордаги уч ривоят ёрдамида асослаган ва жилолантирган. Биринчи ривоят Ибн Синонинг амирлик томонидан табиб сифатида тан олинганини ифодалайди. Бу ривоятнинг бир нечта варианты бор. Бир ривоятда Ҳаким амирни даволаган дейилса, иккинчи ривоятда маликани даволаган дейилади. Абдулла Орипов ҳасад образини яратиш учун маликанинг хасталигини тасвирлаган. Шоир бу ривоят ёрдамида муҳаббатнинг шоху гадога баробарлигини, унинг улуғвор кучини, Ибн Синога қарши ҳасаднинг туғилишини тасвирлайди. Ривоятнинг ўз сюжети бор. Ибн Синонинг саройга чорланиши тугун, маликани даволашга буюришлари кульминацион нуқта, маликанинг шифо топиши ечимдир. Иккинчи ривоятнинг тугуни Ибн Синонинг амирлик кутубхонасига кириш учун рухсат олганидир. Зиддиятларнинг авж нуқтаси кутубхонанинг ёқиб юборилиб, Ибн Синонинг айбдор сифатида кўрсатилишидан иборат. Афсона ечими Ибн Синонинг ватанидан қувғин қилиниши ҳисобланади.

Одатда, фольклор асарлари эзгуликнинг ғалабаси билан якун топади. Аммо айрим ҳолларда фольклорда ҳам ёвузлик енгиб чиқиши мумкин. Фольклор ҳам ҳаётнинг инъикоси бўлгани учун реализм устунлик қиладиган ўринлар оғзаки ижод намуналарида учраши табиий.

Учинчи ривоят Ибн Синонинг ажалга даво топганини ҳикоя қилади. Ундаги сюжет тугуни Ибн Синонинг ўлимга даво топиши, Ҳамадонда вабо касалининг тарқалиши ва уни табибнинг бартараф этишидан иборат. Аммо табибнинг ўзи вабо билан оғриб дунёдан ўтади. Бу ривоятдаги

зиддиятларнинг чўққиси эди. Шогирдининг хиёнати, ҳасади туфайли ажалга қарши топилган дори тўкиб ташланиб, Ибн Синонинг улуғ кашфиёти барбод бўлади. Ривоятнинг ечими яна ёвузликнинг ғалабаси билан тугайди. А.Орипов шу уч сюжет ва ўзи яратган сюжетни ўзаро синтезлаштириши натижасида, уларнинг бири иккинчисисиз «Ҳаким ва ажал» достони яхлитлигини йўқотиб, кемтиклашиб қолади. Аниқроғи, шоир уч ривоят сюжетини ўз сюжетига буйсундириб, кўп режали сюжетга айлантиради. Оқибатда асосий сюжет ҳосил бўлади. «Ҳаким ва ажал» достонининг сюжети қуйидагича ипга тизилади. Бунда Мирзо билан Ҳакимнинг учрашуви, улар орасидаги суҳбат асарнинг тугунидир. Чунки шоир эзгулик ва ёвузликни ҳамда оқиллик ва жоҳилликни ўзаро қарама-қарши қўйган эди. Натижада инсониятнинг азалий кушандаси ҳасад етиб келади. Ҳасад Мирзога кутубхонани ёқтирди. Ҳасаднинг касофатидан дунё тан олган табиб ватанига сиғмади. Достоннинг кульминацион нуқтаси Ибн Сино ва Мирзонинг Бухородан қувилишидир. Достоннинг ечими Ибн Синонинг ўлими, ажал давоси бўлган дорининг йўқолиши бўлганида А.Орипов ривоятларни стилизация қилган дейишимиз мумкин эди. Шоир достонидаги яқун бир оз бошқачароқ: достон ечими ўқувчи қалбини эзгуликка меҳр ҳислари билан тўлдиради. Чунончи:

Айтчи, энди қай биримиз йиқилган, йиққан?

Қани, мени енгиб кўрчи, ажал мен ўзим.

Мен иблисман, одамларнинг ўзидан чиққан,

Сен закосан, йўқдир сени кўрарга кўзим.

Ибн Сино ажалга даво топиб ҳам ночор қолган бўлса, шоир ҳасад олдида ожиз. Ҳасад инсоннинг ичида туриб, уни емирадиган иблисдир. Олманинг қурти ўзида пайдо бўлиб, уни емирса, ҳасад инсоннинг ўзини ҳам, атрофдагиларни ҳам емиради. Шоир шуларни ифодалай туриб, Ҳакимнинг асрлар давомида бедор эканлигини, чархнинг айланишига қулоқ тутиб ётишини акс эттиради. Кўринадики, «Ҳаким ва ажал» достони синтезлашган

фольклоризмнинг чиройли намунасидир. Достонда оддий фольклоризм билан аналитик фольклоризм учрайди. Аммо улар кўп эмас. А.Орипов йирик ҳажмли асарда фольклоризмнинг бошқа кўринишларидан жуда кам фойдаланган. «Боболарнинг руҳи ёр бўлсин» сатрида олқиш, «Уни улуг битикларнинг заволи ургай» сатрида қарғиш мавжуд бўлиб, улар аналитик фольклоризм сифатида кўзга ташланади. Бинобарин, синтезлашган фольклоризм бағрида фольклоризмнинг бошқа кўринишлари кўп ёки кам учраши ижодкорга боғлиқ. Синтезлашган фольклоризм ўзбек адабиётида Алишер Навоий ижодидан ҳозиргача бўлган даврда ривож топиб келмоқда. Фольклоризмнинг бу кўриниши бошқаларидан фарқли ўлароқ, ўз ичига фольклоризмнинг барча кўринишларини қамраб ола билади. Айтайлик, оддий, аналитик фольклоризм, стилизацион фольклоризмнинг деярли барча кўринишлари синтезлашган фольклоризм таркибида учраши мумкин. Икки адабиётнинг вобаста бўлиши гўзал мевалар берган ва бериши табиий. Ўхшаш ва фарқли жиҳатлари мавжуд оғзаки ва ёзма адабиёт синтезлашган чоқда ижодкор маҳорати муҳим роль ўйнайди. Демак, синтезлашган фольклоризм ёзма адабиёт учун ўзига хос тасвир воситаси бўлиб, ижодкор маҳоратли бўлса, фольклор сюжетини ўз бағрига жо қилган эътирофга лойиқ асар юзага келади. Зотан, синтезлашган фольклоризм: а) ёзма адабиётга ҳаёт мураккаблиklarини ифодалай олиш имконини беради; б) ижодкор истеъдодини намоён қилади; в) оғзаки ва ёзма адабиётнинг айрим хусусиятларини вобаста қилувчи бетакрор бадиий усулни шакллантиради.

Ишнинг иккинчи бобида кўриб чиқилган масалалар асосида қуйидаги хулосани илгари суриш мумкин:

1. 70-80-йиллар ўзбек шеърлятида оддий ва мураккаб фольклоризмлар алоҳида ўрин тутди. Асосан, халқ мақолларининг ёзма адабиётда ўзлаштирилишидан оддий фольклоризм юзага келади. Улар кўмагида шоирлар ўз фикрини лўнда, рамзий бўёқдор қилиб, яширин маънода ифодалашга эришадилар.

2. 70-80-йиллар ўзбек шеъриятида оддий фольклоризмларнинг асл ва қайта ишланган кўринишлари кенг қўлланади ва уларга кўпроқ янгича ижтимоий-сиёсий маъно юкланади. Давр шеъриятида кўпинча ружуъ санъати ёрдамида гўё мақол маъноси инкор қилиниб, шу орқали ифодаланаётган мазмун янада кучайтирилади. Натижада шеърда киноявий оҳанг пайдо бўлади.

3. 70-80-йиллар шеъриятидаги оддий фольклоризмлар мазмунан ва шаклан ранг-баранглиги билан ажралиб туради. Бу даврга келиб уларни тушунишга бўлган муносабат ўзгарди.

4. Мураккаб фольклоризмлар тузилишининг, бадиий асар тўқимасида бажарадиган вазифасининг мураккаблиги билан алоҳидалик касб этади. Улар табиати ва вазифасига кўра: а) аналитик фольклоризм; б) синтезлашган фольклоризм; в) стилизация характеридаги фольклоризмлар кўринишида уч гуруҳга бўлинади. 70-80-йиллар ўзбек шеъриятида мураккаб фольклоризмнинг бу уч кўриниши ҳам кенг тарқалганки, XX аср назми ривожининг бошқа давларида бу даражага етган эмас.

5. Аналитик фольклоризмлар асарнинг бадиий тўқимаси, унинг етакчи ғояси билан органик бирикиб кета олмаслиги жиҳатидан характерланади. Улар асар сюжетининг бошидан охиригача иштирок этиши ё асар сюжетининг исталган бир ўрнида эпизод сифатида келтирилиши кузатилади. Эпизодик аналитик фольклоризм бадиий асар тўқимасидаги бош ғоя ёки мавзуга рамзий алоқадор бўлиши, қаҳрамон руҳиятидаги ички коллизияни очиб беришга хизмат қилиши мумкин.

6. 70-80-йиллар ўзбек шеъриятида аналитик фольклоризм ғоят фаоллашган бўлиб, бу давр шеърияти халқчиллигини кучайтиришда муҳим омиллардан бирига айланган. Хусусан, дostonларда бу имконият янада кенглик касб этган.

7. 70-80-йиллар ўзбек шеъриятида олқиш ва қарғиш аналитик фольклоризм сифатида жуда кенг тарқалган. Давр шеъриятида қўлланган олқишлар фольклордагидан фарқли ўларок, нафақат инсонга, балки эгасига

кадрдон бўлиб қолган жонсиз нарсаларга, табиат ҳодисаларига ҳам қаратиб айтилганлиги билан эътиборни тортади. Шунинг учун уларни рамзий олқишлар деб аташ мумкин. Яна давр шоирларининг бадиий ижод имкониятларидан фойдаланиб, олқишни қарғишга хос услубий қолипда баён этиши ёки аксинча, қарғишни олқиш усулида айтиб, шеърнинг бадиияти ва таъсирчанлигини оширишга интилганлари ҳам кузатилади. 70-80-йиллар ўзбек шеърлятида а) мустабидларга қаратилган қарғиш; б) Ватан хоинларига қаратилган қарғиш; в) хиёнаткор ёрга ёмонлик тилоччи қарғишлар; г) рамзий қарғишлар алоҳида ўрин тутати.

8. Синтезлашган фольклоризм фольклор материалнинг адабий асар сюжетиға сингиб кетиб, ажратиб бўлмас даражаға келишидан ҳосил бўлади ва ижодкорлардан фольклор жанрларининг етакчи хусусиятларини, уларнинг поэтик имкониятларини эътиборға олишни, фольклор асарларидаги етакчи ғояларни давр руҳи билан боғлашни тақозо этади. Фольклоризмнинг бу кўриниши бошқаларидан фарқли ўлароқ, ўз ичига фольклоризмнинг барча кўринишларини қамраб ола билади. Айтайлик, оддий, аналитик фольклоризм, стилизацион фольклоризмнинг деярли барча кўринишлари синтезлашган фольклоризм таркибида учраши мумкин.

III БОБ

70-80- ЙИЛЛАР ЎЗБЕК ШЕЪРИЯТИДА СТИЛИЗАЦИОН ФОЛЬКЛОРИЗМЛАР ТАБИАТИ, КЎРИНИШЛАРИ ВА БАДИИЯТИ

Ш.1. Стилизицион фольклоризмлар табиати ва таснифи

Агар фольклор асарининг сюжет мазмуни айнан сақланиб, шаклан ўзгартирилган ҳолда ўзлаштирилса, стилизицион фольклоризм юзага келади. Кўпинча халқ оғзаки ижодининг афсона, ривоят, эртак, достон жанрларидаги асарлари ғояси ва мазмунига тўлиқ таянилган ҳолда уларга қайта ишлов берилиб, янги шаклдаги асарлар яратилади. Худи шу ҳолат стилизация характеридаги фольклоризмларни келтириб чиқаради. Демак, фольклор асари услубида яратилган асар стилизицион фольклоризм намунаси ҳисобланади. Чунки “стилизация” сўзи “услубга тушиш” маъносида истифода этилади.

И.Ёрматов стилизация характеридаги фольклоризмларни мураккаб фольклоризмларнинг кенг тарқалган кўринишларидан бири деб қарайди.¹⁵

Фольклор намуналарини ўзига хос услубда қайта бадиий яратишда ёзма адабиётнинг муайян қонун-қоидаларига амал қилинади. Бунда ижодкор нафақат фольклор мотиви ёки сюжетида, балки халқ оғзаки ижодига хос бадиий тасвир услубидан ҳам фойдаланиши мумкин.

Фольклор манбасини танлаб фойдаланиш эҳтиёжи ҳар бир ижодкорнинг шахсий хоҳиш-истаги ва индивидуал услуб йўналиши, ижодий тажрибаси билан боғлиқдир.

И.Ёрматовнинг фикрича, стилизация жараёнида ёзувчи фольклоршунослик қонуниятларига қатъий амал қилиши, фольклор материалининг ғоявий-композицион бутунлигига путур етказмаслиги, фольклорга хос ривоявий баён услубини ўзгартирмаслиги лозим.² Аммо ўзлаштириш чоғида жанр танлаш эркинлиги ва ҳуқуқи сақланади. Шунинг

¹⁵ Ёрматов И. Стилизация характеридаги фольклоризмлар // ЎТА, 1984, 3-сон, 31-бет.

² Ўша манба, 32-бет.

учун ижодкор ўзи танлаган халқ эртаги сюжетини хоҳишига қараб, ё эртақ, ё дoston шаклида қайта ишлаши мумкин. Фольклор материали жанрининг ўзгариши эса унинг композицион бутунлигини ҳам ўзгаришга олиб келади. Ҳатто бунинг оқибатида анъанавий жанрни такрорламайдиган, янги оралик жанр пайдо бўлиши кузатилади.

Агар эпик турдаги фольклор материалига драматик асар сифатида ишлов берилса, фольклорга хос эпик баён услубига албатта путур етади. Демак, И.Ёрматовнинг бу борадаги назарий фикри ёзма адабиётда мавжуд мисоллар моҳиятига тўла-тўқис мос келмаяпти. Бизнингча, стилизация характеридаги фольклоризмни бу қадар чегаралаш ўринли эмас. Чунки мавжуд асарлардаги стилизация ҳолати жуда ранг-баранг.

Стилизацион фольклоризмлар асар воқелиги баёнида етакчи ўрин тутати. Унга кўра муаллиф ўзи танлаган фольклор материалини асар воқелиги баёни давомида ҳикоя қилиб ўтади. Бироқ у баён қилинаётган воқеага шахсий муносабатини кўшиб ифодаламайди. Шунинг учун стилизацион фольклоризмда, И.Ёрматов таъкидлаганидек, муаллиф ҳикоячи сифатидагина кўзга ташланади.

Фольклор услубида яратилган бадий асарда ижодкор халқ оғзаки ижодидан олинган сюжет доирасидан ташқарига чиқиб кетолмайди.

И.Ёрматов стилизацион фольклоризмларни икки хил кўринишда таснифлайди:

1. Прогрессив стилизация.
2. Регрессив стилизация.¹⁶

Агар фольклор мотивларига ижодкор эркин ёндашиб, уни тўлиқ қайта ишласа, бундай стилизация прогрессив стилизация сифатида эътироф этилади. Прогрессив стилизация усулидан фойдаланганда, ижодкор фольклор асарининг мазмунини ривожлантириши баробарида, унинг сюжети ва бадий қурилишини, образлар таркибини ҳам бойитиш имконига эга бўлади.

¹⁶ Ёрматов И. Стилизация характеридаги фольклоризмлар // ЎТА, 1984, 3-сон, 33-бет.

Агар фольклор материалининг шакли кенгайтирилиб, унинг ғояси айнан берилса, ижодкор унга ўз ғояларини сингдирмаса, бундай стилизация регрессив стилизация саналади.

Стилизацион фольклоризмлар фольклор жанрлари (достон, эртак, афсона, ривоят, қўшиқ, йиғи-йўқлов, алла кабилар)нинг асосий мотивлари ва бадий шаклини, ифода услубини ҳамда уларга алоқадор юксак ғоявий мотивларни, анъанавий эпик образларни, кўтаринки оҳангни ижодий ўзлаштириш натижасида юзага келади. Шунинг учун стилизацион фольклоризмлар тўрт турга бўлинади: 1. Жанр стилизацияси. 2. Мотив стилизацияси. 3. Образ стилизацияси. 4. Оҳанг стилизацияси. Буларнинг барчаси XX асрнинг 70-80-йиллар ўзбек шеърлятида энг кўп учраган фольклоризм турлари сифатида эътирофга сазовор.

Ш.2. Жанр стилизацияси

Фольклор жанрларини ўзлаштириб, уларни ёзма адабиётга олиб кириш жанр стилизацияси ҳисобланади. Фольклор жанрлари айнан ўзлаштирилиш имконига эга эмас, негаки, бу икки адабиёт ўзига хос қонун-қоидаларга эга. Жанр ўзлашуви икки томонламадир. Дастлаб ёзма адабиёт фольклордан жанр ўзлаштирган бўлса, кейинчалик оғзаки адабиёт ҳам ёзма адабиёт жанрларидан фойдаланган. Бу масалага алоқадор «Ўзбек тили ва адабиёти» журналида оралиқ жанрлар ҳақида қизғин баҳсу мунозара кечди.

О.Носиров ёзма ва оғзаки адабиётларнинг ўзаро таъсир шакллари жуда кўп ва хилма-хиллигини, бироқ ҳеч бир таъсир шакли жанрлардаги ва вазндаги каби яққол кўриниб турмаслигини алоҳида эътироф этади.¹

Фольклор жанрларининг ўзлашуви турли жиҳатлардан талқин қилинган. Жумладан, О.Сафаров, Т.Абдикулов. С.Алимов каби олимлар эртак

¹ Носиров О. Адабиёт жанрлари ва халқ оғзаки ижоди. Фольклор жанрлари ва ёзма адабиёт. Китобда: Носиров О., Собиров О. Халқ ижоди хазинаси. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1986,.....-бетлар.

жанрининг ёзма адабиётда ўзлашуви, адабий эртакининг турли кўринишлари ҳақида фикр юритадилар.⁴ Т.Хўжаев XV асрнинг 1-ярмидаги ўзбек адабиётига фольклор таъсирини тадқиқ қилар экан, мунозара, туюқ жанрлари фольклордан ёзма адабиётга кўчган деб ҳисоблайди. Н.Шаропова оғзаки лирика жанрларига мурожаат этиш тамойили ҳақида фикр юритиб, “халқ шеърий шаклларига мурожаат тамойили ҳақиқий маънодаги ижобий ҳодиса” деб эътироф қилади.⁶

Бизнингча, ёзма адабиётимизда дастлаб достон, мақол, топишмоқ, йўқлов, йиғи, кейинчалик ёр-ёр, алла каби фольклор жанрлари стилизация қилинган. Достон стилизацияси «Қутадғу билиг», «Ҳибат-ул ҳақойиқ» асарларидан бошланди. Халқ достонлари билан ёзма достонлар орасида жиддий ўхшашлик ва тафовутлар бор. Бу ўхшашлик ва тафовутлар турли даврларда турлича кечди.

Эпик воқеликни лирик тарзда ифода этиш, муаллиф муносабати, қаҳрамонлар қисматининг чуқур ёритиб берилиши халқ достонларининг умумий хусусияти бўлиб, барча даврларда ёзма достонларда айнан сақланди. Достон стилизациясининг илк даврида фольклордаги бармоқ вазни ўрнига аруз вазнидан фойдаланилди, насрий қисм сақлаб қолинмади. Халқ достонлари бармоқ вазнида ёзилса-да, бир достон доирасида 7-8-9-10-11-ҳижоли бармоқ вазни кетма-кет қўлланиши мумкин. Аммо ёзма адабиётдаги достонлар, асосан, аруз вазнининг муайян бир баҳридан фойдаланиш асосида яратилган. Масалан, «Қутадғу билиг» мутақориб баҳрида ёзилгани каби.

Аруз вазни кенг тарқалгач, фольклорга ҳам таъсир қилмай қолмади. Жуда кўп халқ достонлари таркибидаги шеърлар орасида арузда яратилганлари ҳам учраши фикримизни далиллайди. Масалан, Эргаш

⁴ Сафаров О. Фольклор ва болалар адабиёти // ЎТА, 2003, 6-сон, 20-26-бетлар.

⁶ Шаропова Н. Оғзаки лирика жанрларига мурожаат этиш тамойили // ЎТА, 1998, 2-сон, 28-32-бетлар.

Жуманбулбул ўғли айтган «Кунтуғмиш» достонининг анчагина ўринларида арузда айтилган шеърларни кўриш мумкин.

Бир қатор халқ достонлари маснавий, мураббаъ, мухаммас, ғазал тартибида бандларга эга бўлиб, шу тартибда қофияланиб келса, илк ёзма достонлар, асосан, маснавий тартибида қофияланиб, банд ҳосил қилди.

«Муҳаббатнома» оғзаки ва ёзма достоннинг ўхшаш жиҳатларига яна бир ўхшаш жиҳат қўшди. Унда фольклордаги сингари турли хил жанрлар қоришиқлиги учрайди. Аммо Алишер Навоий достонларида бу жиҳатдан фольклорга яқинлик йўқ. Алишер Навоий даврига келиб ўзбек ёзма достонларида ҳар фасл бошланишида сажъли насрий қисм берилди: «Фарҳоднинг банди очилғони ва зиндондин канора қилғонин Хисрав билиб нигоҳбонларга сиёсат фикри қилиб, яна Фарҳод ишқи тоғининг тигидан ҳисоб олғони ва ул ишни билмасга солғони...»¹ Гарчи бу бошқа хамсанавислардан ўрганилган жиҳат бўлса-да, илдизи халқ достончилигига бориб тақалади. Шуниси борки, ёзма достонлардаги насрий қисм халқ тилидан узокроқ бўлгани боис фольклордагидек ўйноқи оҳангга эга эмас. Ёзма достончилик ХҲ асрдан XX асргача бўлган даврда сустлашиб борди. Ғазал, мураббаъ, мухаммас каби жанрлар кенг тарқалса-да, достонлар санокли эди. XX асрга келиб ёзма достонларда жиддий ўзгаришлар юз бера бошлади. Мумтоз достонларимизда бош қаҳрамонлар ҳаёти фожеа билан тугар, баъзи тарихий достонларда реализм устивор бўлса-да, ҳақиқатдан чекинишлар, романтизм устиворлиги кўзга ташланарди. Бунга «Лайли ва Мажнун», «Шайбонийнома» достонлари мисол бўла олади. Айрим достонлар синтезлашган фольклоризм асосида яратилган, шу боис мазмун ифодасига кўра оғзаки достонларга ҳамоҳанг эди. «Юсуф ва Зулайҳа», «Гул ва Наврўз» достонлари фикримизни шу жиҳатдан далиллайди.

XX асрга келиб ёзма достонлар фольклордаги каби бармоқ вазнида яратилиб, фольклордаги сингари бахт ва эзгулик ғалабаси билан тугай

¹ Алишер Навоий. Хамса. – Т., 1965, 288-бет.

бошлади. «Зайнаб ва Омон» шундай асардир. Лекин XX асрнинг 30-йиллари ўзбек дostonчилигида Европа дostonчилиги (поэмачилиги)нинг таъсири сезилиб қолди. «Кўкан», «Жонтемир» сингари поэмаларда эски ва янги жамиятни зид қўйиш, воқеалар жўнлиги, сюжет ихчамлиги, ҳажман қисқалик кўзга ташланди. Бу хусусиятлар ёзма дostonларни оғзаки дostonлардан узоқлаштиради, тилининг раvонлиги оддий фольклоризмдан усталик билан фойдаланиш бу оғзаки ва ёзма адабиётлардаги дostonларни ўзаро яқинлаштириб қўярди.

70-80- йилларда дoston жанри стилизациясининг ўзига хос қирралари юзага чиқа бошлади. Бу даврда эртак-дoston, алла-дoston, драматик дoston каби икки жанр синтезидан пайдо бўлган оралик жанрга мансуб дostonлар яратилди. Тўғри, эртак-дoston 30-40-йилларда пайдо бўлди. Ҳамид Олимжоннинг «Ойгул билан Бахтиёр», “Семурғ, Паризод ёки Бунёд”, Султон Жўранинг “Зангори гилам” асарлари шулар жумласидандир. Халқнинг эрки улуғланган бу асарлар бир қараганда 70-80-йиллар эртак-дostonларига ҳамоҳангдай туюлади.

Драматик дostonларда дoston ва драма жанрига хос унсурлар ўзаро синтезлашди. Улар халқ дostonлари сюжети ёки улар асосида яратилган адабий дostonларни сахнага мўлжаллаб қайта яратиш билан пайдо бўлди.

70-80-йиллар ўзбек шеъриятида яратилган дostonлар қуйидаги хусусиятлари билан халқ дostonларига яқинлашганлиги кузатилади:

1. Улар, асосан, бармоқ вазнида ёзилганлиги учун оҳанги халқ дostonлари оҳангига уйқаш келади. Масалан, Муҳаммад Юсуфнинг “Кўхна қудук” дostonида фольклор оҳанги мавжуд. Унинг оҳанги “Алпомиш”, “Тўрўғли” оҳангларидай таниш, дардли эшитилади.

2. Барча сатрларда ҳижолар миқдорининг тенглигига риоя қилинмайди. Ҳижолар миқдори 7, 9, 11 бўғинли кўринишда ўзгариб туради. Бунга Муҳаммад Юсуфнинг “Қора қуёш”, Усмон Қўчқорнинг “Қувғин”, Азим Суюннинг “Бешбармоқ” дostonларини мисол қилиб кўрсатиш мумкин.

3. Айрим дostonлар халқ дostonлари каби насрий ва назмий қисмлар уйғунлиги асосида ёзилди. Э.Воҳидовнинг “Палаткада ёзилган дoston”, М.Юсуфнинг “Кўҳна қудук”, “Қора қуёш”, Равшан Файзнинг “Сўз” дostonлари худди шундай шаклда ёзилганлиги билан эътиборни тортади.

4. Сюжетига фольклор материали (афсона ва ривоятлар, эртак ва нақллар мазмуни ёки уларга хос эпик мотивлар) сингдирилган дostonлар борлиги. Айтайлик, “Ҳаким ва Ажал” дostonи сюжети Ибн Сино ҳақидаги ривоятлар асосида яратилган. Э.Воҳидовнинг “Рухлар исёни”, Азим Суюннинг “Бешбармоқ” дostonлари таркибида эса халқ ривоятлари келтирилган.

5. Катта эпик асар сифатида таркибида кичик жанрлар: мақол, матал, қарғиш, олқиш кабиларни сингдириб келиши ва бундан оддий ҳамда аналитик фольклоризмларнинг юзага чиқиши. Азим Суюннинг “Иморат” дostonидаги “Бир ўзинг доно бўлмай, кўп билан девона бўл”, “Бемор бемор эмас, беморни боққан бемор”, “Эгри дарахтнинг сояси ҳам эгри” каби мақол ва маталлар, У.Қўчқорнинг “Қувғин” дostonидаги “Кўзинг оқиб тушсин”, “Тупроғинг ўт олсин” каби қарғишлар, “Худодан қайтсин” олқишлари фикримизга далилдир.

6. Эпик анъанага бўйсуниб, фольклор мотивларини ўз сюжетига сингдириб келиши ва бундан синтезлашган фольклоризм ҳамда стилизацион фольклоризмнинг ҳосил бўлиши.

Мақол жанрига ёзма адабиётнинг муносабати икки йўналишда давом этди: мақол оддий фольклоризмни юзага келтирди. (Бу ҳақда аввалги бобнинг оддий фольклоризмлар ҳақидаги фаслида махсус тўхталган эдик.) Мақол жанри стилизацияси туфайли адабий мақол юзага келтирилди. Адабий мақолнинг муаллифи аниқ, номи “афоризм” сифатида қабул қилинди. Афоризмлар ҳам мақоллар каби бой ҳаётий тажрибадан келиб чиққан хулоса, пурҳикмат фикрдан иборат. Насрий шаклда ҳам, назмий шаклда ҳам яратилиши ва улар бошқа жанрлар таркибида учраши ёки алоҳида яратилиши мумкин.

Афоризмларни тадқиқ қилган рус олимлари Н.Т. Федеренко ва Л.И.Сокольскаялар афоризмни “ихчам, сермазмун, тугал маъноли мулоҳазалар йиғиндиси сифатида қараб, уни муаллифи аниқ, эслаб қолиш осон бўлган образли ифода” деб таърифлайдилар.Рудов эса афоризмларни фразеология объекти ҳисоблайди. Аммо Н.Т.Федеренко, Л.И.Сокольскаялар афоризмни адабиётшунослик объекти санайдилар, биз ҳам шу қараш тарафдоримиз. Сабаби, афоризм аниқ муаллифнинг қарашлари, бадиий мушоҳадаси маҳсулидир.

«Афоризм» грекча сўз бўлиб, «аниқловчи», «чегараловчи» деган маъноларни англатади. Дастлаб тиббиёт атамаси саналган бу сўз XVII асрдан адабиётшунослик атамаси сифатида Ғарбда кенг тарқалган.¹ XVIII асрдан рус адабиётшунослигида, XX асрдан ўзбек адабиётшунослигида қўллана бошлаган. «Афоризм» адабий ижод ҳодисаси сифатида ўзбек адабиётида «Қутадғу билиг»дан то ҳозиргача бўлган тараққиёт жараёнини босиб ўтди ва мавзу жиҳатдан мақол каби ранг-баранглик ҳосил қилди:

Сўзунгни кўдазгил, бошин бармасун,

Тилингни кўдазгил, тишинг синмасун.

Яъни, сўзингга эҳтиёт бўл, бошинг кетмасин, тилингга эҳтиёт бўл, тишинг синмасин.²

Афоризмларни атрофлича тадқиқ қилган М.Ҳакимов: «Ҳикматли сўз ёки афоризм мақол ва маталлардан фарқ қилади. Мақол ва маталларнинг ўзи ҳикматдан иборат, аммо афоризм деганда мақол даражасида турувчи кенг маънони тушунмаймиз», - деб ёзади.¹ У афоризмларни ёзувчи, шоир, публицист, файласуф, олим, давлат арбоби ёки сиёсий арбоблар яратишини таъкидлайди. М.Ҳакимов афоризм халқ ижодчилари, бахшилар, эртақчилар томонидан ҳам яратилиши мумкинлигини ҳам қайд қилиб, ўз фикрини Эргаш Жуманбулбул ўғли, Фозил Йўлдош ўғли, Пўлкан шоирлар ижоди

¹ Федеренко Н.Т., Сокольская Л. Афористика.- М.: Наука, 1990., с.3.

² Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. –Т.: Фан, 1971, 86-87-бетлар.

¹ Ўша жой, 18-бет.

мисолида асослашга уринади. Шунингдек, у ўзбек адабиётидаги афоризмларнинг кўпчилиги мавжуд мақоллар асосида вужудга келганлигини эътироф этиб, бунга Алишер Навоийнинг «Оз-оз ўрганиб доно бўлур, қатра-қатра йиғилиб дарё бўлур»; Миртемирнинг «Тун кечар-келар кундуз, Мард бир ўлар, номард-юз» каби афоризмларини мисол тариқасида кўрсатиб ўтади.

Халқ мақолларининг ўзлаштирилиб, шакли ўзгартирилган ҳолда берилишини И.Ёрматов қайта ишланган оддий фольклоризм, деб санайди. Унда афоризм мақол стилизациясими ёки қайта ишланган оддий фольклоризмми, деган ўринли савол туғилади. Бизнингча, афоризм мақол стилизацияси бўлиб, у халқ мақолларидан ўзлаштирилса-да, уларда мақол таъсири бўлса-да, барибир, оригинал асар яратилади. Чунки у ижодкорнинг ўз хулосаси, ўз ҳаётий тажрибаларидан келиб чиқиб айтган ҳикматли сўзидир. Афоризм мазмунан қайсидир мақолга синоним бўлиб қолиши, ўхшаши мумкин. Аммо у шакл ва моҳиятига кўра ўзлаштирилмаганини намоён қила олади. Қайта ишланган оддий фольклоризм ҳам афоризмдан фарқланиб туради. М.Ҳакимов Алишер Навоий яратган

Оз-оз ўрганиб доно бўлур,

Қатра-қатра йиғилиб дарё бўлур,-афоризмининг манбаи «Тома-тома кўл бўлур» мақоли эканлигини таъкидлайди. Бу сатрлар шундай шакл ва мазмун бирлиги ҳосил қилганки, у бевосита шоирнинг бадиий ижод намунаси сифатида намоён бўла олади. Ҳатто Алишер Навоий афоризми халқ мақолидан ҳам чуқурроқ мазмунга эга. Унда кишининг бирдан доно бўлиб қолмай, оз-оз ўқиб ўрганиб бориши натижасида улуглиқка эришиши таъкидланмоқда. Демак, ҳар қандай одам секин-секин ўрганиб, зукколикка эришади. Халқ қатраларнинг йиғилиб кўл бўлишини айтган бўлса, Алишер Навоий қатралардан дарё ҳосил бўлиши мумкинлигини билдириб, маънони янада кенгайтиришга эришган. Улуғ шоир бу ўринда кўл образини бежиз дарё образи билан алмаштирмайди. Сабаби - кўл оқмайди, тўхтаб туради.

Тўхтаган сув эса ҳалол ҳисобланмайди ва истеъмомга яроқсиз саналади. Дарё суви доимий оқиб тургани учун ҳалол ҳисобланади. Шунинг учун дарёлар кўлларга қараганда одамларга кўпроқ манфаат етказади. Алишер Навоийнинг бу афоризми оддий фольклоризм эмас, у сажъли (қофияли), бадиий баркамол ва мазмунан теран афоризмдир.

Юқорида келтирилган Миртемир сатрларида эса «Мард бир ўлар, номард юз» мақоли айнан кўлланиб, оддий фольклоризм юзага келтирилган. Қолаверса, у шакли ўзгартирилмагани учун қайта ишланган оддий фольклоризм эмас, балки асл оддий фольклоризмдир. З.Тошпўлатов ҳам афоризм табиатига тўхталиб, ҳақиқий афоризмда жуда катта мазмун ҳеч қандай семантик кўчимсиз қисқа ва тугал ифодаланади, деган фикрни маъқуллайди. Унинг афоризмда ўзаро зид нарсаси, ҳолатнинг бўлиши ҳақидаги мулоҳазаси ҳам эътирофлидир.¹ З.Тошпўлатов афоризмларни мавзусига кўра олти гуруҳга бўлади². Бизнингча, бундай гуруҳлаш ўта нисбий. Чунки мақолларнинг мавзу доираси чегараланмагани каби афоризмлар ҳам мавзу жиҳатдан ранг-баранг бўлади. Афоризмларни мавзулаштирсак, уларнинг бир неча гуруҳга мансублиги аёнлашади. Айтайлик, ҳаётий-маиший афоризмлар таълим-тарбияга ҳам, сиёсий ҳаётга ҳам тааллуқли бўлиши мумкин. Шу боис тасниф қайта ўйлаб кўрилиши лозим. Афоризм адабий жанр сифатида қайси турга тегишли деган ҳақли савол туғилади. Шеърини афоризм лирик турга, эпик афоризм эпик турга мансуб.

70-80-йиллар ўзбек шеърларида афоризм даражасига кўтарила олган сатрлар анчагина. Бу жиҳатдан биргина А.Орипов ижодини кўздан кечириш кифоя. Шоирнинг “Ўлим бу – нишонга бориб теккан ўк”, “Туғилиш – шиддат-ла тортилган камон”³; “Муаллим камолот ичра кўзгудир”⁴, “Уйда тинчи бўлсин йигитнинг аввал, Сўнгра бутун бўлсин дўстнинг имони”⁵ каби

¹ Тошпўлатов З. Афоризм адабий жанр сифатида // ЎТА, 2004, 2-сон, 54-57-бетлар.

² Тошпўлатов З. Афоризмлар таснифига доир // ЎТА, 2005, 2-сон, 77-81-бетлар.

³ Орипов А. Йиллар армони. – Т.: FACH, 1987, 252-бет.

⁴ Ўша жой, 269-бет.

⁵ Ўша жой, 324-бет.

сатрлари халқ ичида оғиздан-оғизга ўтиб, машҳур бўлди ва пурҳикмат фикр сифатида эъзоз топди. Демак, бу сатрларни афоризм дейиш мумкин.

Ёзма адабиёт топишмоқ жанрини луғз ёки чистон номи билан стилизация қилди. “Топишмоқ («чистон» – форсча, «у нима») – нарса ва ҳодисаларнинг хусусиятларини кўчма маънода рамз ва ишоралар орқали айтиш ва тингловчиларнинг у нарса, ҳодисаларни фаҳму фаросат билан айтиб беришига асосланган поэтик жанр”⁷. Адабиётшуносликда топишмоқ ва луғз (чистон)га бир хил таъриф берилиши, синоним сифатида қўлланиши бежиз эмас. Топишмоқ ва луғз оғзаки ҳамда ёзма адабиёт намунаси эканлиги билан тафовутлидир. Аммо чистоннинг халқ топишмоғидан тафовути-муаллифи маълумлигидагина эмас, тилининг мураккаблиги, аруз вазнида ёзилганлигида ҳамдир. Мумтоз адабиётимизда Алишер Навоий ва Увайсий чистонлари машҳур бўлди, аммо топишмоқ стилизацияси мақол стилизацияси каби кенг илдиз отмади. XX асрга келиб бармоқ вазнида ёзилган, тили содда, оғзаки топишмоққа яқин адабий топишмоқлар яратилди. Ғ.Ғулом, Қ.Муҳаммадий, Ш.Саъдулла, С.Ғафуров каби шоирлар яратган топишмоқлар болалар адабиёти хазинасини бойитди.¹⁷

Йиғи ҳамда йўқлов жанрлари мақол сингари ёзма адабиётда анча илгари ўзлаштирилган эди. Бу икки жанрга хос хусусиятлар бирлаштирилиб, марсия стилизация қилинди. «Марсия» сўзи арабча бўлиб, «йиғи» дегани.¹

Йиғи ва йўқлов фольклор жанрлари бўлиб, мотам маросимига алоқадордир. Бу жанрлар фольклоршуносликда атрофлича ўрганилди.¹⁸ Аммо уларнинг ёзма адабиётга кўчуви масаласи ҳар томонлама ўрганилган эмас. Адабиётшунослигимизда марсиялар лирик турга мансуб жанр сифатида қаралиб, уларнинг табиати, поэтикаси ҳақида айрим мулоҳазалар

⁷ Адабий турлар ва жанрлар. Уч жилдлик. 2-жилд. – Т.: Фан, 1992, 154-бет.

¹⁷ Бу ҳақда қаранг: Сафаров О. Қуддус Муҳаммадийнинг фольклордан фойдаланишига доир // Ўзбек совет фольклори масалалари. 1-китоб. – Т., 1979, 207-212-бетлар; яна: Келажак тонгининг чароқларисиз. – Бухоро, 2003.

¹

¹⁸ Ўраева Д.С. Ўзбек мотам маросими фольклорининг жанрий таркиби, генезис ива бадиияти. ДД. –Т., 2005.

билдирилган². Аммо марсиянинг фольклор жанридан ўсиб чиққани, уларнинг ўхшаш ва фарқли жиҳатлари атрофлича тадқиқ қилинган эмас. Бинобарин, 70-80-йиллар ўзбек шеъриятидаги марсиялар ҳақида фикр юритишдан олдин фольклорда “йиғи” ҳамда “йўқлов” дейиладиган ҳодиса нега ёзма адабиётда “марсия” дейилади? Марсия “йиғи” жанри стилизациясими ёки “йўқлов” дан ўсиб чиққанми? Турли даврлардаги марсиялар ўхшашми, тафовутлими? Каби саволларга жавоб топиш, сўнгра, 70-80-йиллар шеъриятидаги марсиялар ҳақида фикр юритишни мақсад қилдик.

Мотам кўшиқларига хос анъанавий мотивлар, рамзий образлар, тасвир усулига хос хусусиятлар, композицион белгилар ҳозирда ёзма адабиётда яратилаётган марсияларда ҳам учраши кўзга ташланади. Шу орқали марҳумлар хотирасини ҳурматлаш ва шарафлаш анъанасини ўзида сақлаб келаётган марсиялар фольклор ва ёзма адабиёт алоқаларини ёрқин акс эттиради.

Марсиялар маиший воқеликка дахлдор, бирор-бир киши вафоти муносабати туфайли маълум бир ижодкорнинг кўнглидан кечган ҳис-туйғулари ва ҳасратларини шеърий тарзда ифодалаш эҳтиёжи билан яратиладиган бадиий шакл типларидан бири сифатида лириканинг бошқа жанрларидан ажралиб туради.

Ҳозирги ўзбек шеъриятида халқ йиғи ва йўқловлари характерида яратилган лирик асарлар “марсия”, “йўқлов”, “хотира”, “...хотирасига”, “бағишлов”, “гиря”, “қўмсаш” ва ҳоказо каби номлар билан юритилади. Уларда шундай мотивлар ва образлар учрайдики, бевосита мотам маросимига алоқадор айрим урф-одатларни, ирим-сиримларни, мифологик тасаввур-тушунчаларни ўзида ифодалаш билан диққатни тортади.

Марсиялар ёзма характерда яратилиши, якка ижод маҳсули бўлиши, бир кишининг ҳис-туйғуларини ифода этиши, маросимга дахлсизлиги, ижрога мослашмаганлиги билан халқ аза кўшиқларидан ажралиб туради. Лекин

² С. Ирисхожиева. Роқим марсиялари // ЎТА, 1972, 4-сон, 61-64-бетлар.

шундай бўлса-да, улар мотам маросими фольклори жанрларига хос ғоявий, бадиий-композицион хусусиятларни ўзида ифодалаб келиши кузатилади. Жумладан, марсияларда ҳам худди мотам маросимига алоқадор йиғи ва йўқловлардаги каби кишининг ўлимига ачиниш, марҳумни хотирлаш, қўмсаш мотивлари етакчилик қилади.

Рауф Парфининг “Абдуллажон марсияси” шеъри уч қисмдан иборат бўлиб, у шоирнинг ёшликдаги қадрдон дўсти Абдуллажоннинг вафоти муносабати билан ёзилган. Шеърда халқнинг ўлим ҳодисасига муносабати, марҳумлар руҳига ишончи, қайта тирилишга иймон келтириши ёрқин тасвирланган. Шеър ўликлар руҳини ифода этувчи рамзий образларга бойлиги жиҳатидан янада эътиборни тортади. У халқ йиғи ва йўқловлари каби бармоқ вазнида, тўртлик типигади шеърий шаклда ёзилган. Шеърнинг оҳанги ҳам халқ йиғи ва йўқловлари оҳангига жуда яқин.

Рауф Парфи “Абдуллажон марсияси” шеърида қуш образини марҳум руҳи тимсолида келтиради. Агар қуш халқ йиғи-қўқлов қўшиқларида анъанавий рамзий образлардан бири сифатида руҳ ва марҳум тимсолини ёки ўлим рамзини ифодалаб келишини эсга олсак, шоирнинг бу ўринда халқона усулдан фойдаланганини сезамиз.

Қушлар, қушлар, қатор – қатор,

Қушлар уйга қайтингиз.

Абдуллажон қайтмас ... зинҳор,

Ёр-дўстларга айтингиз.

Худди шу шеърий парча оҳангига мос қўшиқ халқда ҳам бор:

Отманг мани тошлар билан,

Учиб кетарман қушлар билан.

Қушлар қайтар, мен қайтмасман,

Кўзлар тўлар ёшлар билан.

Бу тўртликларнинг ҳар иккаласи ҳам руҳнинг қуш бўлиб учиб кетишига дахлдор халқона ишонч замирида яратилган. Эътиборли жиҳати шундаки,

тўртликларнинг ҳар иккаласида ҳам қушлар сингари учиб кетган жоннинг энди қайтиб келмаслигига ишора қилинади.

Халқ орасида марҳумлар руҳининг барҳаётлигига ишонч ҳалигача сақланиб келаётганлигини янгидан-янги ёзилаётган марсияларда ҳамон сақланаётганлиги яна бир қарра тасдиқлайди. Қадимги аждодларимиз инсон ўлгач, унинг руҳи яшашда давом этишига, фақат у бошқа кўринишларда бўлишига қаттиқ ишонганлар. Ўлган одамларнинг руҳи қуш, ҳашаротлар, гул, ёмғир, шамол кўринишида бу дунёга қайтиб келишига амин бўлганлар. Қизиғи шундаки, халқ кўшиқларига хос абадий ҳаёт, руҳнинг боқийлиги, унинг бир кўринишдан бошқа кўринишга эврилиши ҳақидаги ибтидоий мифологик тасаввур-тушунчалар ҳозирги замонда яратилаётган марсияларда ҳам кўзга ташланади. Бу эса, марсияларнинг халқ мотам кўшиқларига хос анъаналар заминида яратилиб, шу асосда бадий тадрижга эришганлигини тўла асослайди.

Халқ кўшиғида:

Отажоним, ёмғир бўлиб ёгсангиз,

Бошим очиб чиқардим.

Шамол бўлиб келсангиз,

Кўксим очиб чиқардим, -деб куйланса, шоир Рауф

Парфи томонидан ёзилган “Абдуллажон марсияси”да:

Шамол каби учиб ўтгайсан,

Шовуллайсан бошимда ҳар зум.

Айтилмаган кўшиқ айтгайсан,

Япроқларни отгайсан узиб, -дейилади. Бу сатрлар орқали шоирнинг марҳум руҳи барҳаётлигига ишончи ифода этилмоқда. Шоир аждодларимизнинг қарашларига суяниб, дўстининг руҳи ўлмаганлигига, у ҳамиша одамлар билан бирга эканлигига, фақат кўзга кўринмас қиёфада намоён бўлишига ишонади.

“Абдуллажон марсияси”да халқона ифодалар жуда кўп. Масалан, шоир ўлимни “ёруғ оламни тарк этиш” ёки “бу дунёни бутунлай тарк этиш”,

марҳумни тупроққа дафн қилиш ҳолатини “совуқ ерга қўйдек сени”, марҳум ҳолатини эса “нафас олмай ул ухлайди, кўкрагида ўнг қўли” дея ифода этадики, булар халқ орасида ҳам тез-тез қулоққа чалиниб турадиган ифодалардир.

Хуллас, мотам фольклорига хос ғоявий ва бадиий-композицион хусусиятлар ёзма адабиётдаги марсия, хотира, бағишлов типига ёзилган лирик асарларга самарали таъсир кўрсатган. Марсиялар марҳум хотирасини эъзозлаш билан боғлиқ қадимий анъана асосида яратилган шеърий шакллардан биридир. Уларда марҳумлар руҳини ардоқлашга алоқадор самимий инсоний туйғулар бадиий ифода этилади. Марсия яратиш 70-80-йиллар шеъриятида анча ривож топди.

Ўзбек адабиётида илк шеърий марсияни Юсуф хос Ҳожиб яратди. «Қутадғу билиг»да Ойтўлди ўлимидан сўнг Кунтуғди тилидан қуйидаги марсия айтилади:

Мен сенинг ҳақингни ўтай олмадим,
Сенинг ҳақларингни худогина ўтасин.

Марсия, асосан, йўқлов жанридан ўсиб чиққан бўлиб, йиғи табиатига монанд марсиялар жуда оз. Негаки, аксарият марсиялар марҳумнинг дафн маросими чоғида эмас, вақт ўтиб уни қўмсаш, инсон сифатидаги фазилатларини эслаш, қадрини тушуниш туйғулари асосида юзага келади.

Марсиячилик тарихи XX аср марсияларининг аввалги мумтоз марсияларидан жиддий фарқ қилишини кўрсатади. Бу давр марсияларида миллат дарди, тузум нуқсонлари, Ватан озодлигини орзу қилиш акс этган, демакки, марсияларда ижтимоий-сиёсий руҳ пайдо бўла бошлаган эди. Йигирманчи йилларда бошланган бу руҳ, умуман, эрк ва ватанпарварлик, миллат истиқлоли орзусида ўртанган туйғулар ифодаси 40-йиллардан 70-йилларгача куч билан тўхтатиб турилган эса-да, 70-80-йилларда бу жараён қайта юзага қалқиб чиқиб, кенг авж олди ва истиқлол учун хизмат қилди. Шу боис 20-30-йиллар шеърияти билан 70-80-йиллар шеърияти руҳан ўхшашдир. Лекин уларнинг ўзига хос томонлари ҳам бор. Айтайлик, XX аср

бошида яратилган марсияларда шахс фожеасини замон ва жамият фожеаси сифатида англаш кучли. С.Айний, Чўлпон ва Фитратларнинг Махмудхўжа Бехбудий ўлими муносабати билан ёзган марсияларида ҳамда Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг “Турсуной марсияси” шеърида худди шу ҳолатни кузатиш мумкин.

Шахс фожеасини замон ва жамият фожеаси сифатида талқин қилиш жараёни 30-50- йилларда қатагон ва уруш туфайли бирмунча тўхтаб, заифлашиб қолгани, ниҳоят, Сталин шахсига сиғинишнинг бекор қилиниши натижасида эса бошлаган ҳурлик шабадаси таъсирида 60-йилларда яна қайта жонлана бошлагани (жумладан, Ғафур Ғуломнинг “Ҳазрати Навоий қабри устида” ҳамда Мақсуд Шайхзоданинг Ғафур Ғулом ўлимига ёзган марсияси мисолида) кузатилади. Аммо 70-80-йиллар марсиячилигида ижтимоий рух янада кучайгани сезилади.

Бу йилларда дунёдан ўтган тарихий шахсларнинг ўлими олдидан ҳаёлидан кечирган ўйлари тарзида яратилган шеърлар услубида шоирлар ўз кўнгил дардларини айтишга уриндилар. Бир қараганда бундай шеърлар марҳумнинг тилидан айтилган йиғини эслатади. Фақат оғзаки йиғилардан фарқли ўлароқ, унда кўтаринкилик, дунёнинг ўткинчилигидан, ёлғонларидан ўқиниш каби туйғулар қоришиб кетади. Усмон Азимнинг “Мўмин Мирзонинг сўнгги кўшиғи”, “Мирзо Улуғбекнинг ўкинчи”, “Усмон Носирнинг сўнгги туши”, “Ойбекнинг сўнгги шеъри”, Ҳалима Худойбердиеванинг “Нодираи Давроннинг сўнгги шеъри” кабиларда йўқлов либоси остида даврдан, тузумдан, риёкор одамлардан шикоят ифодаси бор.

Одатда, марсия якка шахсга бағишланади. Ижтимоийлик кучайган марсияларда кўпчилиқни бирдан йўқлаш ҳолати фақат 70-80-йиллар шеъриятига хос. Буни Афғонистонда рўй берган биродарқушлик уруши воқеалари муносабати билан ёзилган бир қатор шеърлар мисолида ёрқин кузатиш мумкин. Дарҳақиқат, ўша вақтларда Афғонистондан ўзбекнинг бир эмас, юзлаб ўғлининг ўлиги келди. Бу фожиа эса шоирларнинг юрагини

йиғига тўлдирди. Натижада Ҳ.Худойбердиевнинг “Тўрақўрғон туманида”, “Ҳиндикушдан нола келди”, М.Юсуфнинг “Ўғлонлар”, Тошпўлат Аҳмаднинг “Рисолат опанинг нидолари”, “Зуфар монологи” каби марсиялари ўқувчилар томонидан чуқур кечинмалар билан қабул қилинди.

Эшқобил Шукурнинг «Ўзбек отанинг 43-йилдаги фарёдлари» шеъри ҳам ўзига хос ижтимоий рух касб этади. Сабаби шеърда немислар босқинчилиги даврида қўлидан айрилган ўзбек отанинг йиғиси янграйди:

Ер йиғлар, осмон йиғлар,
Кўксимда тўнар оқим.
Кўз-дўзах, ризвон йиғлар,
Йиғлайди синиқ моҳим.
Дил –икки жаҳон йиғлар
Вой болам-а,
Вой болам.
Тўлмай кетган
Ой болам.¹

Шеърда бу йиғи биргина отанинг йиғиси тарзида келтирилади бўлса-да, аслида у уруш оқибатида азият чекан, жангдан қўл-оёғидан ажраб, майиб-мажруҳ бўлиб қайтган яна бошқа кўплаб кишиларнинг дарди бўлиб ҳам эшитилади. Шоир худди шу ҳолатга эътиборни тортиш учун “Ер йиғлар, осмон йиғлар” ифодасини қўллаган. Бу ифода эса воқеликнинг кўпчиликка дахлдорлигини англатиб туради.

Эшқобил Шукурнинг «Менгим Момонинг йўқлови» шеъри йиғи стилизациясининг ўзига хос бетакрор намунаси сифатида гавдаланади. Шоир шеър аввалида «Инқилоб даврида Ватандан сургун қилинган, хорижда ўз-ўзига йўқлов айтиб, дунёдан ўтган Менгим момонинг гиряси» деган изоҳни бежиз келтирмайди. Бу гиря гарчи I шахс номидан якка киши тушунчасида келтирилади эса-да, аслида ўлиги устида яқинлари йиғлай олмаган,

¹ Шукур Э. Ҳамал айвони.-Т.: Шарқ, 2002,196-бет

бадарға қилинган минглаб ватандошларимиз юрагидан отилиб чиққан йиғи-фарёд бўлиб эшитилади.

Гўрим ўз юрагимда
Юракда бордир Ватан.
Қишлоқдан кийиб келган
Кўйлагим бўлсин кафан.
Вой, Менгим-а, шўр Менгим,
Увв!.. Увв!!!
Вой, Менгим-а, шўр Менгим,
Увв!.. Увв!!!²

Шоир “менгим”сўзини ийҳом тарзида қўллаб, сўз ўйини ҳосил қилади. Негаки, бу ўринда «менгим» сўзи инсон исмини билдиришдан ташқари «пешонам» сўзига маънодош бўлиб келмоқда. Мустабид тузумда яшаётган «шўр пешона лирик қаҳрамон”нинг гириясини халққа етказиш учун шоирлар фақатгина 80-йилларга келиб ўзларида журъат ва имкон топдилар. Бу давр шоирлари яратган марсияларда гўдаклар ўлими изтироби алоҳида янграйди. Сир эмаски, бу йилларда юзлаб болалар пахтага сепилган кимёвий ўғитлар таъсирида сувнинг ва ернинг заҳарланиши туфайли камқонликка йўлиққан оналари қорнидаёқ касаллик ва нимжонликка гирифтор бўлиб дунёдан эрта ўтдилар. Шу аянчли тафсилотлар Ҳ.Худойбердиевнинг “Йиғи”, У.Азимнинг “Турмуш суратлари” туркумидаги “Қабристонда митти қабрлар”, М.Юсуфнинг “Илёс” шеърларида ўзига хос бадиий ифода этилган.

70-80-йиллар марсиячилиги қуйидаги жиҳатлари билан фольклорга яқинлашди:

1. Бармоқ вазнида яратилгани билан. Аммо йиғи, йўқловларда вазннинг қатъийлиги нисбийдир:

Борган жойиз ботқоқ экан, онажон, - 11

Оғзи бурни қопқоқ экан, онажон - 11

² Э.Шукур. Ҳамал айвони. 37-б

Қопқоғини оча кўринг, онажон - 11

Иложи бўлса қоча кўринг, онажон, - 12

Бошингизга кийибсиз, қопқоқ, онажон, - 12

Кўзингизга тушмасин тупроқ, онажон.³ - 12

Бу ҳол ижро жараёни, оғиздан-оғизга ўтганида йиғиларнинг аралашиб кетиши билан боғлиқ. Барибир йиғи ва йўқловлар, асосан, бармоқ вазнида яратилган. Аммо бармоқ вазнида яратилган марсияларда ҳижолаар беқарорлиги кузатилади.

2. Банднинг кўпроқ тўрт, баъзан олти мисрадан иборат экани билан. С.Ирисхўжаеванинг таъкидича, марсия ғазал, мухаммас шаклларида ёзилиши мумкин. Лекин марсиянинг мумтоз шакли деб таркиббанд ҳисобланган.⁴ 70-80-йиллар марсиячилиги эса мумтоз марсия шаклидан эмас, фольклор шаклидан фойдаланди.

3. Қофияси билан. Марсиялар ғазал, мухаммас шаклида қофияланган бўлса, 70-80-йилларга келиб а-б-а-б; а-а-а-б; а-а-б-б-в каби қофияланиш тартибига мурожаат қилиш кучайди ва бундай қофияланиш фольклорга яқинликни кучайтирди. Юқорида санаганларимиз йиғи, йўқлов жанрининг 70-80-йиллар марсиячилигига ўхшашлигини билдириш билан бирга унинг мумтоз марсиячиликдан фарқини ҳам англашиб туради. Маълумки, йиғи ва йўқловлар, одатда, яқин қариндошлар - бобою биби, ота-она, ака-ука, опасингил ва фарзанд ўлими муносабати билан куйланади. Мумтоз шеърят марсиячилигида эса бундай яқинлар қаторига устознинг, эл-юртга хизмати сингган улуғ шахсларнинг образи қўшилди. Тўғри, фольклорда ҳам улуғ инсонлар, айрим тарихий шахслар ўлимига бағишланган изтиробли лирик қўшиқлар бор. Бироқ улар йиғилар деб эмас, йўқловлар деб юритилади. Демак, бу ўринда марсияларнинг йиғилар билан эмас, кўпроқ йўқловлар билан мазмунан яқинлиги, бадий вазифадошлиги аёнлашади. Чунки

³ Бўзлардан учган ғазал-ай. Ўзбек халқ йиғилари ва йўқловлари. Тўпловчи ва нашрга тайёрловчилар О.Сафаров ва Д.Ўраева. --Бухоро, 2004, 46-бет.

⁴ Ирисхўжаева С. Роқим марсиялари // ЎТА, 1972, 4-сон, 62-бет.

уларнинг ҳар иккаласи ҳам вафот этган маълум бир кишининг тириклигида амалга оширган хайрли ишларини ёдга олиб, ўлимидан қайғуриб, руҳини хотирлаб яратилади.

70-80-йиллар шеъриятида марсиялар кимга бағишлаб яратилганига кўра барча даврлар марсиячилигига қараганда янада ранг-баранглик касб этди. Айтайлик, Ҳ.Худойбердиевнинг “Оқ олмалар пишганда”, “Қўмсаш”, “Ақлим танибманки...”, М.Юсуфнинг “Ота” шеъри ота хотирасига, А.Ориповнинг “Онам вафотига”, Ҳ.Худойбердиевнинг “Сизга ишонардим”, С.Салимовнинг “Онамга”, О.Ҳожиёвнинг “Онамга” шеърлари эса она хотирасига, У.Кўчқорнинг “Лазизжон марсияси” фарзандга бағишланган марсиялар эканлиги билан эътиборни тортади.

70-80-йиллар ўзбек шеъриятида марсия деб аталмаса-да, йўқлов тарзида яратилган, улуғ инсонлар ўлимидан сўнг уларнинг фазилатлари хотирлаб ёзилган шеърлар талайгина. Ҳ.Худойбердиевнинг “Оқар дарё” (Ғафур Ғулом хотирасига), М.Юсуфнинг “Файзулло Хўжаев марсияси”, “Лолақизғалдоқ” (Ш.Раҳмон хотирасига) шеърлари йўқлов характеридаги марсиялардир. Тўғри, дунёдан ўтган улуғ инсонларга бағишланган ҳар қандай шеър марсия бўлавермайди. Бунинг учун шеърда марҳумни хотирлаш, унинг тириклигида амалга оширган хайрли ишларини ёдга олиш орқали ўлимига ачиниш мотиви бўлиши шарт.

Хуллас, 70-80-йиллар ўзбек шеъриятида ранг-баранг мазмундаги марсиялар учрайди ва улар, асосан, давр муаммоларига ҳамоҳанг яратилганлиги билан эътиборни тортади. Бундай марсияларнинг аксарияти йўқлов жанри стилизацияси асосида юзага келган бўлиб, уларда ота, она, фарзанд, дўст, бирор қариндош, умуман, бирор азиз кишининг ўлимига ачиниш, уни қўмсаб соғиниш, фазилатлари ва хизматларини эътироф этиш мотиви етакчилик қилади. Аммо уларнинг ҳаммаси марсия ёки йўқлов деб белгиланмаган. Айтайлик, О.Ҳожиёва бундай йўналишдаги шеърларини «Жияним Фотимани эслаб», Ҳ.Худойбердиева «Отам хотирасига», Усмон

Қўчқор «Лазизжон марсияси», М.Юсуф «Марсия», «Илёс», «Уйқудаги қиз», У.Азим “Қозоқ шоири Кеншилиқ Мирзабеков хотирасига марсия”, Э.Шукур “Норбой ака марсияси” тарзида номлаганлар.

Йўқлов-марсиялар ёзма шеъриятга хос образлар, ташбеҳлар, ифода усулига эга. Уларда қаҳрамонлар ҳар доим аниқ тасвирлаб кўрсатилаверилмайди. Баъзи йўқлов марсиялар шоирнинг ўз ички кечинмаларини баён этиши кўринишида яратилганлиги кузатилади.

Ота тупроқ деб айтган эдим,
Она тупроқ деган эдим, ҳай.
Ватан тупроқ деб айтган эдим,
Болам тупроқ деб қандоқ айтай?!³

Инсон ота-онасини тупроққа беради. Балким шу боис она-тупроқ дер. Аммо фарзанди ўзидан олдин тупроққа айланган инсонлар, шоир идрок этганидек, болам тупроқ дейишлари нечоғли оғир!

Қизиғи шундаки, бу йиллар шеъриятида инсонларгагина эмас, нарсаларга бағишланган марсиялар ҳам пайдо бўлди. Жумладан, С.Салимовнинг “Йўқолган китобларга марсия”, “Кўмилган ҳовузларга”, Э.Шукурнинг “Йўқлов” шеъри йўқолган китобни, кўмилган ҳовузни, “жоннинг ибодати”ни йўқлаб ёзилган. Китоб ўлиши, ҳовуз ўлиши, ибодат ўлиши мумкин ва уларга марсия айтиш шеърий дунё учун оддий ҳолдир.

Сизни асраб билмай йўқотган эдим,
Юлдуздай қайтадан келмайсиз асло.
Кўзларга айланса ҳамки вужудим,
Кўзларга айланса ҳамки бу дунё.¹

70-80-йиллар шеъриятида бадий асар қаҳрамонларини йўқлаб яратилган анча-мунча марсиялар мавжуд. Шунини алоҳида таъкидлаш керакки, бундай марсиялар мумтоз шеъриятда учрамайди. Жумладан,

³ У. Қўчқор. Оғир қарвон, 33-б

¹ Салимов С.57-бет.

Ҳ.Худойбердиева “Кумушнинг ўлими” ва Ҳ.Аҳмедова “Ойтулди марсияси (XI аср)”да асар қаҳрамонлари образи воситасида 70-80-йиллардаги жамият фожиаларини айтиш имконини топдилар. Маълумки, “Қутадғу билиг” асаридаги Ойтулди тўлин ой, давлат рамзи сифатида секин тўлишиб, яшнаб, сўнг ўлимга юз тутди. Шоирага XI асрда яратилган асар қаҳрамонини йўқлаш, унга марсия айтиш нега керак бўлиб қолди?! 70-80-йилларда мустамлака мамлакат шоири эркин қўмсаб, ошкора шеър ёза олмагач, фикрини турли либосларга ўраб айтиши, шу йўл билан халқни ғафлат уйқусидан уйғотиши табиий ҳолдир. Бу йиллар марсиячилиги, аввало, уйғок ижтимоий руҳ касб этгани, эрк қўшиқларига либос бўлгани билан фарқланади.

Марсиялар воқеликни ифодалаш усулига кўра иккига бўлинади:

1. Насрий марсиялар. Уларда воқелик сюжетли, ҳикоявий шаклда баён этилади. Бунга Ўрхун-Энасой ёдгорликлари мисол бўлади.

2. Назмий марсиялар. Уларда воқелик ижодкорнинг шахсий кечинмалари ва қарашлари асосида шеърини шаклда талқин қилинади. Таҳлилга тортилган қатор марсиялар назмий марсияларга мисолдир. Аммо шуниси борки, ёзма марсияларнинг илк намунаси насрий тарзда яратилган бўлса, XX асрга келиб, жумладан, 70-80-йилларда, асосан, назмий марсиялар яратилди.

Бирор фожеали воқеанинг оммавий қурбонига айланганларни хотирлаб ёзилган, шунингдек, бадий асар қаҳрамонлари ёки нарсаларга бағишлаб яратилган марсиялар рамзий марсиялар саналади.

Демак, 70-80-йиллар марсиячилигида бошқа даврлардан фарқли ўлароқ рамзий марсиялар яратилганлиги эътиборлидир. Бу даврда шоирлар йиғи ва йўқловларга хос шикоят қилиш, зорланиш мотивлари асосида халқнинг дарду ҳасрати, мустабид тузум зулмидан шикояти ва зорланишини ифода этишни маъқул кўрдилар. Шу йўл билан эркак ташналик, жамиятдан норозилик ғоялари бадий талқин этилди.

3. Инсон фақат инсон ўлимига эмас, балки ўзи учун зарур ва ардоқли, кадрдон нарсалар (китоблар, ҳовузлар) ҳамда туйғулар (дўстлик, муҳаббат) ўлимига ҳам йиғлаши мумкин. Шу жараёнга хос ҳис-кечинмалар 70-80-йиллар марсиячилигида алоҳида тараннум этилганлиги кузатилади.

4. Бу йиллар шеъриятида шахсий туйғулар орқали ижтимоий туйғулар моҳиятини ёритиш алоҳида анъанага айланди.

5. Халқни уйғотиш, истиқлол учун курашга чорлашда халқона йўл тутилди.

6. 70-80-йилларга келиб, марсиялар яратилишига кўра мазмунан янада ранг-баранглик касб этди. Аникроғи, уларда мажозийлик кучайтирилди. Улар кимга бағишланганига кўра: а) яқин кишиларга бағишланган марсиялар; б) таниқли (тарихий) шахсларга бағишланган марсиялар; в) рамзий марсияларга бўлинади.

70-80-йиллар шеъриятида адабий ёр-ёр, адабий алла, адабий терма, адабий ўлан каби оралиқ жанрлар ҳам учрайди. Аммо кенг оммалашмагани боис уларни қайд этиш билан чекланамиз.

Баъзан давр шеъриятида у ёки бу фольклор жанрининг табиатидан эмас, фақат номидан фойдаланиш ҳолати кузатилади. Бундай ҳолатни жанр стилизацияси сифатида баҳолаш қийин. Масалан, Ҳ.Худойбердиевнинг “Афсона” сарлавҳали шеъри олти банддан иборат бўлиб, унда севгидан озор чеккан қизнинг балиққа айланиш илинжида ўзини сувга отиб чўкиб кетиши воқелиги баён этилган. Кўриняптики, шеърнинг сюжети хаёлий уйдирмага эмас, балки реал воқелик талқинига асосланган. Демак, шоира шеърда “афсона” атамасини жанр номига ишора сифатида эмас, пок ва беғубор қизнинг бу дунёдан у дунёга афсонавий ҳур бўлиб кетаётганини билдирмоқ учун қўллаган.

III.3. МОТИВ СТИЛИЗАЦИЯСИ

Ёзма адабиёт фольклордан хилма-хил мотивларни ижодий ўзлаштириб келаётир. Бу ҳақда рус адабиётшунослигида В.Е.Ветловскаянинг “Ф.М.Достоевский”, Т.В.Иванованинг “А.К.Толстой”, И.М.Шоттнинг “Янка Купала ижодида фольклор”, У.Б.Далгатнинг “Литература и фольклор” каби тадқиқотларида алоҳида тўхталиб ўтилган. “Индивидуал ижодда фольклор мотивларини трансформация қилиш керакли бурилишлар ясаш имкониятини юзага келтиради”¹, деб ҳисоблайди В.Е.Ветловская. У Ф.М.Достоевскийнинг “Қиёфадорлар” асарида қўлланган фольклор мотивларини атрофлича таҳлил қилади. И.М.Шотт эса “Фольклор мотивлари ва образлари Купала асарлари бадиий тўқимасига қўшилиб кетган” дея хулоса қилади².

Фольклор мотивларининг ёзма адабиётда учраши ҳақида О.Собиров, Ғ.Мўминов, М.Амилова, М.Нарзиқуловалар ҳам ўз тадқиқотларида тўхталишган. О.Собиров А.Қодирий реализми ҳақида фикр юритар экан, севги ва эрк масалаларини ёритишида фольклор мотивлари таъсирининг сезилиб туришини таъкидлайди³. М.Амилова “Фольклор сюжет ёки мотивларидан ижодий фойдаланиш учун ижодкор катта маҳоратга эга бўлиши лозим” - деб ҳисоблайди¹. М.Нарзиқулова эса номзодлик диссертациясида “Сабъаи сайёр” достонидаги анъанавий мотивларнинг фольклордаги замини хусусида сўз юритади. Унинг эътирофича, Баҳромнинг Дилором суратини кўриб ошиқ бўлиши мотиви “Кунтуғмиш” достонидаги ошиқлик мотивига ўхшайди². Умуман, ёзма адабиётда фольклорга хос мотивларнинг ўзлашуви алоҳида тадқиқотни тақозо этади.

70-80-йиллар ўзбек шеъриятида фольклорга хос мотивларнинг қуйидагича стилизация қилганлигини кузатиш мумкин:

1) дostonга хос мотивлар стилизацияси;

¹ Русская литература и фольклор (Вторая половина XIX века).- Л.: Наука, 1982, с.14.

² Шотт И.М. Фольклор в творчестве Янки Купалы.- М.: Наука, 1968.

³ Носиров О., Собиров О. Халқ ижоди хазинаси.- Т.: FACH, 1986, 129-бет.

¹ Амилова М. Ўзбек совет адабиётида фольклор анъаналари. – Т.: Фан, 1990, 32-бет.

² Нарзиқулова М. Сабъаи Сайёр достонида фольклоризмлар ва ўзбек фольклоризмидаги Баҳром сюжетининг талқини. КД. – Т., 2006, 10-бет.

2) эртакка хос мотивлар стилизацияси;

3) халқ ҳаёти, турмуш тарзи билан боғлиқ мотивлар стилизацияси.

Т.Мирзаев “мотив” истилоҳини икки маънода қўллайди ва дostonларда элу юртга муҳаббат мотивлари уруғ бирлиги ғояси билан бирлашиб кетишини таъкидлайди. Бу ўринда мотив - мавзу, ғоя маъносини ифодалайди. Шу тадқиқотнинг ўзида мотив сюжетнинг бир бўлаги сифатида ҳам эътироф этилади. “Алпомиш” эпосининг сюжет составини атрофлича қараб чиқишда унинг мотивлари ҳақида фикр юритиш, дoston сюжети тўқимасидаги ўрни ва аҳамиятини белгилаш ҳам муҳим роль ўйнайди”⁵-деб ёзади олим. Зеро, мотив французча сўз бўлиб “тема, мавзу”, айна чокда “оҳанг, куй” маъноларини ҳам англатади.³ Адабиётшунослик истилоҳи сифатида “сюжет таркибидаги халқалардан бири” ёки асарнинг асосий мавзуи ва ғоясини тўлдиришга хизмат қилувчи қўшимча мавзу ёки ғоявий йўналиш маъносини англатади. Айтайлик, халқ оғзаки ижодида қаҳрамоннинг ғайритабиий туғилиши ёки персонажнинг овга ё сафарга чиқиши алоҳида-алоҳида мотивлар бўлиб, анъанавийлиги билан диққатни тортади. Демак, “мотив” истилоҳи ҳам ғоя, ҳам сюжетнинг бир бўлаги маъносида ишлатилади. Мотив стилизацияси деганда, сюжетнинг бир бўлаги маъносидаги “мотив” тушунчаси қўлланилади.

Халқ дostonлари мотивлари стилизацияси 70-80-йиллар шеърляти учун муҳим ҳодисадир. Жумладан, бу даврда яратилган шеърларда “Алпомиш” ва “Тўрўғли” туркумига кирувчи дoston мотивлари кўпроқ стилизация қилинди. Бу жиҳатдан “Алпомиш” дostonи мотивлари стилизацияси айрича тадрижий жараён сифатида эътиборни тортади. Усмон Азим дoston мотивларини “бахшиёна” шеърй шакли ёрдамида стилизация қилади. Мотив стилизацияси жанр танламайди, албатта. Усмон Азимнинг “Алпомиш”даги “Ғознинг хат етказиши” мотивини насрий йўл билан

⁵ Мирзаев Т. “Алпомиш” дostonининг ўзбек вариантлари. – Т.: Фан, 1968, 91- 93-бетлар.

³ Русча-ўзбекча луғат. – Т., 1983, 573-бет.

стилизация қилгани шу маънода эътирофли. Шоир достондаги Алпомишнинг қалмоққа иккинчи сафари, Алпомишнинг қалмоқдан қайтмагани, ғознинг хат келтириши мотивини стилизация қилган. Агар стилизация жараёнида достон мотивини айнан ўзлаштириб, мазмунини бошқа шаклга солиш билангина чекланганида бундай стилизация регрессив табиат касб этиб, ёзма адабиёт учун аҳамиятсиз бўлиб қоларди. Достон мотивлари ҳазрат Алишер Навоий айтганларидек, “либоси мавзун”дир¹. Достонда Алпомиш Бойсарини қутқариш учун қалмоқ сафарига жўнар экан, боласининг келажаги ҳақида деярли ҳеч гап айтмайди. Достоннинг бир ўрнида “Алпомиш банди кетганда, Барчиннинг бўйида ҳомила гумон қолган, ул пайдо бўлган. Алпомишнинг жойини тутар деб Ёдгор қўйди” дейилади. Шоир шу мотивдан фойдаланиб, ўз кўнгил дардларини тўкиб солади. Алпомиш “Боламга айт, отаси Алпомиш, эли Қўнғирот, юрти Бойсун” деб сафарга чоғланади.

Ч.Айтматов “Асрга татигулик кун” асарида манқуртга Найман она образи орқали Ватани, отаси ва ўзининг номини эслатиб, унинг хотирасини уйғотмоқчи бўлади. Найман она қўшиқ куйлайди. Шу хилда Усмон Азим ҳам ўз ижодида чақалоқларга алла айтиш билан уларнинг онгига отасининг, Ватани ва элининг номини сингдириш лозим деб ҳисоблайди. Достон мотиви стилизациясидан мурод ҳам шу эди. Бахшиёна якуни шоир мақсадини янада аниқ очиб беради:

Барчиним, фарзандим шер бўлсин,

Юртига суянчиқ эр бўлсин

Ватанни дилига жо айлаб,

Бахшилар тилида шеър бўлсин!

Шоир бахшиёнанинг ечимини “Биз томонларда бахшилар Алпомишнинг ўғли Ёдгор ҳақида ҳам достон айтишади”, -деган хабар билан

¹ Навоий Алишер. Хамса. – Т.: Ўздавнашр, 1956, ... бет.

беради.² Шоир бахшиёнани наср ва назм уйғунлигида бериш билан мотив стилизациясида фольклорга хос ифода усулини ҳам сақлаб қолади. Шоир Алпомиш қалмоқдан қайтмагани мотивини стилизация қилар экан, уч асосий фикрни бахшиёна бағрига яширди: “Ўн минг уйли элинг мадад бера олмас”, “Ғаним учун тўй-томоша, бизга дорма?”, “Ҳеч бир эл-юрт эрларидан айрилмасин”³. Қизиғи шундаки, бу уч мисра мазмуни қатағон йиллари воқеаларини ёдга сола олади. Зеро, Абдулла Қодирий отилганда ғаним тўй-томоша қилар, ҳаёт Усмон Носир учун дор бўлганида, ўн минг уйли эл мадад беролмаган, эл-юрт эрларидан айрилиб, ёвга қарам бўлган эди. Шоирнинг бу бахшиёналари мотив стилизациясининг чиройли намуналаридир.

Усмон Азим “Гўрўғли ва Алпомиш” шеърида яна бир неча халқона мотивни стилизация қилган. Фақат бунда шоир бир туркумга кирувчи бир неча мустақил достонлардаги мотивларни бир шеър таркибида бирлаштиришга уринади ва шеъриятда мотив стилизациясининг янгича шаклини яратади. Айтайлик, Гўрўғлининг шикорга сафар оyi-хатар ойида чиқиб, жодуга учраши мотиви “Маликаи айёр” достонидан, девларнинг ғавғо солиб келиши туфайли Гўрўғлининг Кўҳи Қофга от солиши “Юнус пари” достонидан олинган мотивлар бўлиб, шеърда улар яхлит сюжетни ҳосил қилган.

Шоир келтирилган мотивлар орқали Гўрўғли элни ташлаб кетмаслиги, Алпомиш чоҳдан қутулиб юртга қайтиши лозимлигини таъкидламоқчи бўлади. Чунки бу таъкид 20-30-йилларда элимизнинг айрим зукко фарзандлари қатағон даври зўравонликларига чидай олмай Ватандан чиқиб кетгани халққа қанчалик қимматга тушганлигига рамзий ишора қилади. Хуллас, қуйидаги икки сатрни айтиш учун шоир мотив стилизациясидан фойдаланишни мақсад қилган:

Гўрўғлисиз эл бўлмас ахир,

² Усмон Азим. Сайланма, 203-204-бетлар.

³ Усмон Азим. Ўша манба, 196-бет.

Алпомишсиз мамлакат йўқдир.¹⁹

70-80-йиллар ўзбек шеъриятида эртақларга хос анъанавий сайёр мотивлар ҳам стилизация қилинган. Маълумки, баъзи мотивлар бир эпик асардан иккинчисига кўчиб юриши боис сайёр мотивлар деб юритилади. Эртақ ва дostonларнинг муқаддима (зачини) ва тугалламаси, қаҳрамонга насиҳат, от таърифи... каби эпик клишелар алоҳида-алоҳида мотив саналади.¹ Азим Суюн эртақлар бошланмасига хос қуйидаги анъанавий мотивни стилизация қилар экан, сездирмайгина унинг моҳиятини буткул ўзгартиради:

Бор экан,
аслида йўқ экан.
Тўқ экан,
аслида оч экан.

Анъанавий зачинда “аслида” сўзининг қўлланиши ўзбек халқининг ночорлик фожеасидан хабардор қилувчи воситага айланган.

Эртақ мотивларининг стилизацияси ҳам замон эҳтиёжи туфайли юзага келди. Шоирлар кўпроқ уч оғайни ботирлар билан боғлиқ мотивларга мурожаат қилишди. Уч оғайни ботирлар ҳақида ҳар хил эртақлар бор. Шулардан бирида шоҳнинг уч ўғли боғдаги зумрад ва тилла барглию мевали дарахтларни кўриклашади. Чунки улардан бири ҳар кеча сирли ўғирлаб кетилмоқда эди. Тўнғич ва ўртанча ўғил тонгга яқин ухлаб қолиб, ўғрини ушлай олмайдилар. Кенжа ўғил эса ухлаб қолмаслик учун жимжилоғини кесиб, ярасига туз жойлайди ва шунинг оғриғи билан уйқусини қочиради. Шоир ана шу мотивни кучайтириб, кенжа ботир жимжилоғини эмас, кўкрагини кесиб туз жойлашини таъкидлайди:

Ким узмоқда тилло япроқни,
Жисми-жоним яро қилиб ман.
Қўриклайин ушбу тун боғни,

¹⁹ Усмон Азим. Ўша манба, 417-бет.

¹ Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди. Раззоқов Ҳ., Мирзаев Т., Собиров О., Имомов К. – Т.: Ўқитувчи, 1980, 238-бет.

Кўкрагимни тилиб-тилиб ман².

Шеърда боғ образи Ўзбекистон рамзини ифодалаган. Йўқолаётган япроқ ва мевалар эса истибдод зулмига ишорадир. Шоир истиқлолга эришиш учун кўкрагини кесишдан ҳам қўрқмайдиган кенжа ботирларни тарбиялаш учунгина бу мотивни стилизация қилди. Бошқа бир шеърда Усмон Қўчқор яна шу мотивга мурожаат қилар экан, бошқачароқ хулоса қилади. Эртақда япроқларни булбулигўё ўғирлаётган эди. Шеърда шоир туннинг ўзи тузоқ қўйганини, булбулигўё эртақлари ёлғонлигини айтиб, ботирни уйғонишга даъват этади. Ботир тўнғичми, ўртанчи ёки кенжа ботирми - буниси мавҳум. Шеърхон англаса, бутун бошли халқ ухлаб ётибди. 70-80-йилларда ўзбек шоирлари ана шундай мудраётган элни уйғотишга урина бошладилар:

Бу қора тун, йўқ, қушча эмас,

Сенга қора тун тузоқ қўйгон.

Бу эртақлар ёлғон эрур, бас,

Уйғон, уйғон, эй болам, уйғон¹.

Айрим шеърларда бир неча мотив аралаштирилиб, ўзига хос мантиқий боғланиш асосида умумлашма хулоса ҳосил қилинган. Аниқроғи, шоир фольклор мотивларини ўз мақсади йўлида хизмат қилдиради. У.Қўчқорнинг “Бу қандай дев ухлаб ётар” шеъри шу жиҳатдан диққатга сазовор. Шеърда дев ухлаб ётган ҳолат мотиви, уч оғайни ботирларнинг йўл танлаши, аждарҳонинг ҳар куни бир хўкиз ва бир қизни ейиши мотивлари тасвирланган. Шоирнинг мақсади шуки, дев ухлаб ётган бўлса-да, “асрлар унга қарши курашмай, елкалари яғир бўлиб ишлаётганини”, “борса келмас” яна кенжа ботирга қолганини, шоҳнинг изми ўзида эмас, аждаҳодалигини, аждаҳони ўлдиришни ўйламай, бир-бирини босиб-янчиб бораётган одамзоднинг ўлкаси қайси эканлигини шеърхонга уқтиришдир².

² Қўчқор У. Оғир қарвон. – Т.: ЁАҲН, 1991, 76-бет.

¹ Қўчқор У. Оғир қарвон. 80-бет.

² У.Қўчқор. Оғир қарвон. 27-бет.

Эшқобил Шукурнинг “Ўлим асридан” шеърида ҳам фольклорга хос бир нечта мотив стилизация қилинган. Бинобарин, шоирлар эртакларнинг дуч келган мотивини стилизация қилмайдилар.

Бу йиллар шеърияти халқ орасида мавжуд иримлар, одатларни ҳам ўзлаштирди. Биз уларни халқ ҳаётига хос мотивлар деб ҳисобладик. Жумладан, халқда тили узун бўлсин дея болага кўзичоқ тилини бериш одати бор. С.Салимовнинг “Яширмасди ҳеч армонини” шеърида шу мотив стилизация қилинган. Шоир кўй тилини еган одам душманига бас кела олмагани, демак, тили узун бўлмаганини ифода этиш мақсадида “Айб ундами ёки ювош кўйда” дейди ва халқ ҳаётига оид бу этнографик деталдан жуда катта фалсафий хулоса чиқаради. Шундай ҳолат С.Салимнинг “Тар одам йўқолса...” деб бошланувчи шеърида ҳам кузатилади. Халқ бирор киши йўқолса, бедарак кетса, тандир ёки ўчоқнинг оловига қараб, йўқолганнинг исмини айтиб чақирган. Гўё бу билан йўқолган одам чақирилган овозни эшитиб, безовта бўлиб уйига қайтармиш. Шоир шу одат тафсилотидан фойдаланиб, қуйидагича ижтимоий хулоса чиқаради:

Урушга юртни деб кетган акамни

Ўчоқдан, тандирдан онам чақирар³.

70-80-йиллар шеъриятида халқ ҳаёти, турмуш тарзи, турли даврлардаги эътиқодий қарашлари билан боғлиқ мотивлар стилизацияси алоҳида ўрин тутди. Айтайлик, қадимда инсоннинг у ёки бу жонивор билан қариндошлигига ишонилган. Бу тотемизм деб юритилади. Ўзбек халқи отни, бўрини ўзига тотем аجدод ҳисоблаган. Ҳатто ўлган инсонларнинг руҳи ҳам тотем жониворларга кўчиб ўтади, деб қаралган. Эътиборли жиҳати шундаки, бу ибтидоий қарашлар мотам маросимига алоқадор халқ кўшиклари воситасида ёзма адабиётда яратилган марсияларга-да кўчиб ўтган. Жумладан, бунга Ҳ.Худойбердиева қаламига мансуб йўқловдан мисол келтириш мумкин:

³ Салимов С. Ёруғлик одами. –Т., 36-бет.

Энди менинг кунимга ким ярайди,
Болам бўлди бир қашқирнинг озуғи.
Ордан ўлим авло – деган, вой болам-эй,
Гўдаклигин қашқир еган, вой болам-эй.

Ўзбек халқ топишмоқларида ўлим кўпинча бўри тимсолида берилади. Шу анъана ушбу марсияда ҳам кўзга ташланади. Унда ёш бир қизнинг умрига зомин бўлган қаттол, ярамас, бузук табиатли раис образи қонхўр қашқирга ўхшатишмоқда.

Ҳориб шивирлайсан:
- Жонингиз қайда?
- Шуми? – Қиличимни кўлга ташлайсан,
- Балки бу? – Қўлингни чўзасан ёйга...
Жоним сенда дейман – айланмас тилим,
Жоним сенсан дейман – юрагим тўнар...
Менинг омонатим...
Жоним!
Севгилим!²⁰

Усмон Азимнинг “Эртак” шеърдан келтирилган ушбу парчанинг биринчи мисрасида эртакларда учрайдиган “эпик қаҳрамоннинг жони қиличида бўлиши” анъанавий мотивдан фойдаланилган. Маълумки, бу мотивнинг тарихий асосида анимизмга ишонч ғояси ётади. Иккинчи мисрада эса лирик қаҳрамон ўз жонининг маълум жонсиз предметда эмас, реал шахсда, аниқроғи, севган маъшуқасида эканлигини таъкидлайди. Бу мисралар, ўз навбатида, инсоният бадий тафаккури тараққиётида юз берган ўзгаришларни акс эттирмоқда. Чунки иккинчи мисра орқали даврлар ўтиши билан халқнинг мифологияга ишончи сусайиб ижтимоий тус касб этгани, реалликка ишончи орта боргани англашилади.

²⁰ Усмон Азим. Эртак // Сайланма. Шеърлар. – Т.: “Шарқ”, 1995, 285-бет.

Туш таъбирларида зилзила ҳодисаси кўпинча ўлим содир бўлишидан дарак сифатида талқин қилинади. Яна шундай халқона талқин А.Ориповнинг “Шоир Чорижон марсияси”да бадий ифода тарзида келтирилганлиги кузатилади:

Уйингда юз берди зилзила,
Бу не ҳол баҳорда зилзила.
Ҳеч кимнинг шогирди ўлмасин.

Маълумки, зилзилалар тасодифан юз бериб, инсонлар бошига кулфат, ташвиш ёғдиради. У туфайли кўпинча ўлим юз беради. Одамларнинг уйлари вайрон бўлиб, бошпанасиз қоладилар. Қанча-қанча кишиларни том босиб қолади. Хуллас, зилзила туфайли одамларнинг ороми, тинчи бузилади. Шунинг учун туш таъбирларида ва бадий асарларда зилзила кўпинча фалокат, ёмонлик, ўлим рамзини билдириб келади. Юқоридаги марсияда зилзиланинг айнан баҳорда юз берганлигини алоҳида таъкидлаш билан шеър қаҳрамони Чорижоннинг айна ёшлик чоғида, умрининг гуллаган палласида вафот этганлиги билдирилади.

Бадий ижодда инсон умрининг фаслларга қиёслантирилиши анъанавий ҳодисадир. Бунда баҳор фасли инсоннинг ёшлик, болалик даврига, ёз эса инсон умрининг энг гуллаган, куч-қувватга тўлган фаслига, куз инсоннинг бола-чақа ташвишига ботиб, ақлий ва жисмоний куч-қудрати тўлишган даврига, киш эса кексаликка ўхшатилиши маълум.

Юқорида билдирилган мулоҳазалар асосида айтиш мумкинки, **мотив стилизацияси**, биринчидан, шўро мафкураси тазйиқи остида турган адабиётимизга исёнкор фикрларни ифодалаш имконини берди; иккинчидан, ижодкор ифодаламоқчи бўлган фикрнинг қизиқарли, жозибали чиқишини таъминлади; учинчидан, халқ орасида мавжуд мотивларнинг йўқолиб кетиши хавфини камайтирди; ниҳоят тўртинчидан, ўқувчида мотив олинган асл манба билан танишиш иштиёқини туғдиради. Масалан, “Алпомиш”дан ижодий ўзлаштирилган мотив ўқувчини мазкур дostonнинг ўзини ўқиб чиқишга

ундайди. Мухими эса, мотив ижодкор мақсадига либос бўлатуриб, адабиётни бойитади, ифода усулини жозибали қилади.

III.4. ОБРАЗ СТИЛИЗАЦИЯСИ

Адабиётшунослар ва фольклоршунослар фольклорнинг ёзма адабиётга таъсири муаммоларига тўхталганда, фольклор образларининг ёзма адабиёт томонидан истифода қилинишига алоҳида эътибор қаратганлар. Аммо фольклор образларининг ёзма адабиётга таъсири масаласи аксарият ҳолларда алоҳида эмас, балки жанр, сюжет, мотив ва оҳанг таъсири муаммоларига қўшиб талқин қилинган. И.М.Шоттнинг “Фольклор в творчестве Янки Купалы”, У.Б.Далгатнинг “Литература и фольклор”, В.В.Прозоровнинг “М.Е.Сальтыков–Щедрин”, Ф.Я.Прийманинг “Н.А.Некрасов”, Л.В.Чернихнинг “А.Н.Островский” каби тадқиқотларида фольклор образларининг ёзма адабиётга кўчиши ҳақида фикр юритилган. Бу ҳол умумий тарзда фольклоризм дейилган. И.М.Шотт халқ лирикасидаги рамзий образларнинг, эртак қаҳрамонларининг Янка Купала ижодидаги ўрни ҳақида тўхталади. «Шернинг қабри» поэмасида Купала фольклорга хос образ ва образлиликдан кенг фойдаланган. Айтайлик, унинг фикрича, каккунинг кукулаши белорус фольклоридаги талқинга кўра кўп ҳолларда кўз ёшдан, фалокатдан хабар берувчи рамзий маънога эга. Ёки шоир қоронғи ўрмон ёнида Днепр образини чизади. И.М.Шотт фольклорда “қоронғи калин ўрмон” образи азоб ва ғам рамзи эканлигини, шоир бу ўринда фольклор образидан ижодий фойдаланганини таъкидлайди. Шоир “Кўрғондаги уйқу” (“Сон на Кургане”) поэмасида сув париси образини қўллайди. И.М.Шотт поэманинг биринчи ва охириги қисмида мифологик образлар, мотивлар қўлланганлиги боис сеҳрли манзаралар ҳосил бўлганини таъкидлайди. У шоирнинг поэмаларини таҳлил қила туриб, Янка Купаланинг фольклордан ижодий фойдаланишдан мақсади халқ руҳи, туйғулари, интилишларини

чукурроқ очиш эканини алоҳида қайд қилади.¹ У.Б.Далгатнинг фикрича, “ёзма ва оғзаки адабиёт қаҳрамонлари орасида генетик идентификация”² бор. Ёзма адабиёт фольклор образидан фойдаланса, айнан ўхшатиш асосида образни кўчиради. Аммо идентификация шунчаки нусха кўчириш бўлмай, ижодкор фольклор образини ўз мақсади йўлида хизмат қилдиришини англатади. Шундай хулоса В.В.Прозоровнинг “М.Е.Салтиков – Шchedрин” номли тадқиқотида мавжуд: “Салтиков – Шchedрин фольклордан намуналар кўчирмади, балки улар руҳида эркин ижод қилди”³.

Ўзбек адабиётшунослиги фольклор образларининг ёзма адабиётга кўчиши муаммосини фольклор ва ёзма адабиёт муносабатларини таҳлил қилган қатор тадқиқотларда эътироф этди. Х.Дониёров, С.Мирзаевнинг “Х.Олимжон асарларида фольклор традициялари”,⁴ С. Мамажоновнинг “Фольклордан ўрганайлик”,⁵ Н.Маллаевнинг “Алишер Навоий ва халқ ижодиёти”,¹ О.Собировнинг “Сарчашма адиб ижодида”,² М.Амилованинг “Ўзбек совет адабиётида фольклор анъаналари”³ каби асарларда фольклор образларининг ёзма адабиётга таъсири ҳақида фикр юритилган. Ёзма адабиётнинг мифик образларни ўзлаштириши ҳақида Т.Хўжаев «ХҲ асрнинг 1-ярми ўзбек адабиёти ва фольклорнинг ўзаро таъсири» мавзуидаги номзодлик диссертациясида батафсил тўхталди. Бироқ бу ишда ҳам муаммога образ стилизацияси ёки фольклоризм тарзида муносабат билдирилмаган. У фольклор ва ёзма адабиётда учрайдиган турли образлар генезисини тадқиқ қилиш мақсадида ХҲ аср 1-ярми ўзбек адабиётига мурожаат қилган.

¹ Шотт И.М. Фольклор в творчестве Янки Купалы.- М.: Наука, 1968.

² Далгат У.Б. Литература и фольклор – М.: Наука, 1981, с. 38.

³ Русская литература (Вторая половина XIX века). – Л.: Наука, 1987, с.91.

⁴ Дониёров Х., Мирзаев С. Ўз санъати. – Т.: Ўздавнашр, 1962, 258-274-бетлар.

⁵ Мамажонов С. Ғ.Ғулом прозаси. – Т.: Фан, 1966, 210-225-бетлар.

¹ Маллаев Н. Алишер Навоий ва халқ ижодиёти. – Т.: ҒАҲН, 1974.

² Собиров О. Сарчашма адиб ижодида. – Т.: Фан, 1975.

³ Амилова М. Ўзбек совет адабиётида фольклор анъаналари. – Т.: Фан, 1990.

“Образ идентификацияси” тушунчасидан келиб чиқсак, фольклор образларининг ёзма адабиётга кўчишини стилизацион фольклоризм деб ҳисоблаш мумкин. Чунки фольклор образининг номланиши, моҳиятидаги айрим жиҳатлар айнан кўчирилса-да, ёзма адабиёт ўзлаштирган фольклор образи айнанлиги таъминланса-да, у илгариги ҳолатини маълум маънода йўқотиб, ёзма адабиёт қонун-қоидаларига буйсунади, янги образ пайдо бўлади. У услубан фольклор образига хос бўлса-да, ёзма адабиёт бағрида қайта туғилган, стилизация қилинган образдир. Фольклор образлари стилизацияси тўрт хил кўринишга эга:

1. Эпик образлар стилизацияси.
2. Рамзий образлар стилизацияси.
3. Мифологик образлар стилизацияси.
4. Драматик тур жанрлари образлари стилизацияси.

Эпик турга мансуб дoston, эртақ, асотир, афсона, ривоят, нақл, латифа жанрларига хос образларни ёзма адабиёт асрлар давомида ижодий ўзлаштириб, ўз адабий образига айлантириб, фольклор образларига янгича руҳ, янгича вазифа юкламоқда. Ривоятлар, афсоналар образлари сифатида Тўмарис, Широқ, Лайли, Мажнун, Ширин, Тоҳир, Зухро каби образлар ёзма адабиёт томонидан ўзлаштирилган бўлса, дoston қаҳрамонлари сифатида Гўрўғли, Алпомиш, Барчин, Қалдирғоч, Қоражон, Бойчибор, Ғирот каби образлар стилизация қилинди. Латифа қаҳрамонлари Кал, Насриддин Афанди, эртақ қаҳрамонлари Кенжа ботир, Тўнғич ботир, Ўртанчи ботир каби қаҳрамонлар ёзма адабиёт ғояларини ташишда хизмат қилган бўлса, халқ қўшиқларидаги рамзий образлар ёзма шеъриятга хос поэтик образларни юзага келтиришда пойдевор бўлаётир.

Халқ қўшиқларида дарахт, соч, терақ, чой, сув, дарё, гул, олов, шуъла каби юзлаб рамзий образлар орқали лирик қаҳрамон руҳияти очиб берилган бўлса, ёзма шеъриятда бу образлар ўзлаштирилганда уларнинг ҳақиқий

моҳияти гоҳ сақлаб қолинди, гоҳ бошқа вазифа ва бошқа маънода талқин қилинди.

Мифологик образлар дoston, эртақ, қўшиқ каби жанрлар таркибида учрагани учун уларга алоҳида тўхталишни лозим топдик. Ёзма адабиёт ижобий мифологик образлар сифатида Хизр, чилтонлар, пари; салбий мифологик образлар сифатида иблис, шайтон, жин, ажина, алвасти, жодугар, ялмоғиз, дев кабиларни қўллаб, ўз ғояси ва мақсади йўлида ишга солди.

Шуни таъкидлаш жоизки, 70-80-йиллардаги ўзбек шеърияти эпик турга мансуб образларни бошқа даврлардагидан кўра кўпроқ қўлади. Алпомиш, Тўмарис, Широқ образлари энг кўп стилизация қилинган фольклор образларидан саналади. Алпомиш–Барчин, Бойсари ва улар орқали Қўнғирот элининг ўн минг уйли хонадонини кулликдан, мусофирликдан қутқарган, иккига бўлинган элни бирлаштирган қаҳрамондир. Аммо бу ораликда у етти йил зиндонда асирликда ётди. 70-йил асоратда ётган халқ негaдир яна Алпомишни кўмсади. Шеърият шу маънода юртини ёвдан ҳимоя қилган Алпомиш, Тўмарис, Широқ образларига мурожаат қилди ва уларга алоқадор воқеаларни эслатиш орқали ўзбек халқини курашга чорлади. Дoston қаҳрамонлари аксарият ҳолларда у ёки бу мотивга уйғунликда стилизация қилинди. Мирзо Кенжанинг “Алпомишнинг Бойсун – Қўнғиротга қайтиши” шеъри шу жиҳатдан эътиборли:

Бош кўтариб қара, бобом, Қултойим,
Алпомишни қайтиб бергай худойим
Фақат аввал ростин сўйла, кўройин,
Боши эгик ҳув одамлар кимники,
Бу давронлар, бу оламлар кимники?...¹

Шоир “Давринг кепти, яйрабсан, қулзодалар”–дейиш билан ўзбек бўла туриб ўз элини қарамликда тутиб турган ёвга кўмак бериб келган манқуртларга ишора қилади. Барчин образи орқали эркак чорлайди.

¹ Кенжабoев Мирза. Муножот. Шеърлар. – Т.: ЁАҲН, 1986, 21-бет.

Кўндим, бобозотлар надоматига
Кўйнимда илон бор, ёт бор деб кўндим,
Тунгги дуоларнинг ижобатига
Кўксимда оғриқ бор, ёд бор деб кўндим,
Лекин толеим, саодатимга,
Сенинг қонинг қолган Ёдгор деб кўндим.²

Агар “Алпомиш” достонидаги мотив шунчаки кўчирилганида, образлардан нусха олинганида бундай стилизация шеър нафосатига хизмат қилмаган бўларди. Қолаверса, “Алпомиш” достонидаги Барчин “кўйнимда ёт-бегона бор” деёлмайди. Бу XX асрнинг 70-80-йилларидаги Барчин – умумлашма образ. У Алпомишнинг қайтишидан кўра кўпроқ Ёдгорга умид боғламоқда.

Қалдирғоч образи стилизацияси орқали эса мустамлака давридаги ўзбек аёли аҳволи шеърхон кўз ўнгида намоён қилинади:

Эгнинг юпун, кўнглинг ярим, қорнинг оч,
Туябоқар бўлиб даштда ёйдинг соч.

Бу тасвир “Алпомиш”дан айнан олиниб, бошқа вазнга солинган. Яқини ўлган аёллар соч ёйиб йиғлашади. Достонда ҳам, шеърда ҳам бу ҳолат айнан берилган. Агар шоир “чўккан ҳув мозор кимники?” дея Қалдирғочдан сўрамаса, достон мотивининг айнан ўзи қайта вазнга солинган бўларди. Негаки, достонда Алпомиш Қалдирғочга бу тарзда саволлар бермайди. Ҳатто чўпонларга савол берганда ҳам чўккан мозорларни сўрамайди. Шоир “чўккан мозорлар” детали орқали оёқ ости бўлган маънавий меросимиз, ота-боболаримиз хотирасини ёдга туширади.

Алпомиш образи мотив стилизациясиз, ўзлаштирилган шеърлар ҳам талайгина.

Чамбил юртда Алпомишга
Навкар бўлиб тушгайман.¹

² Мирзаева З. Тун маликаси. – Т.: ЁАҲН, 1990, 43-бет.

Шундай ҳолда ҳам образ стилизацияси юзага келган ҳисобланади. Чунки келтирилган мисраларда фольклор образи – Алпомиш номи тилга олинаётир.

Бу йиллар шеърояти “Гўрўғли” туркумидаги дostonлар образларига мурожат қилиш орқали кўмилганда ҳам ўлмай қолган туркий халқнинг умумлашма образини ифода қилди. Аммо мустамлакачилар ўзбекнинг ўлмас Гўрўғли эканини билмадилар.

Сарик девлар қилди даф,

Кал паҳлавон ўлмади.

Гўр ичида булай алп,

Гўрўғлижон ўлмади.²

Мифологик образлар стилизациясида “сарик” ранги аниқловчи сифатида берилади. Фольклоршунос Жаббор Эшонқулнинг айтишича, девлар етти ранг орқали сифатланиши мумкин. У сарик ранг халқ космогониясига кўра, учинчи иқлим - турк диёрига дахлдор бўлиб, қуёш билан боғланган деб ҳисоблайди.³ Аммо шоир сарик дев деганда буларни назарда тутмай, юртимизни қарамликда тутиб турган миллатнинг рангига ишора қилади. Шундай ишора Ҳ.Аҳмедованинг “Қабрингни топтади сарик шайтонлар” мисраларида мавжуд.

Хуллас, 70-80-йилларнинг шоирлари Алпомиш, Барчин, Қалдирғоч, Гўрўғли, Бойчибор, Ғирот, Аваз каби образларни стилизация қилиш орқали қарамликни қоралаб, эрк учун курашиш лозимлигини уқтирдилар. Элни ғафлатдан уйғотишга уриндилар. Шоир Хуршид Даврон бир шеърида ухлаб қолган Алпомишни болалар уйғотишидан, Усмон Қўчқор эса, аксинча, катта авлоддан умидвор бўлишган:

Оғир қарз бул ҳар кишига,

Энг оғир юк бу юкдир.

¹ Юсуф М. Сайланма. – Т.: Шарқ, 2004, 11-бет.

² Ҳожиева О. Ишонч юлдузлари. – Тошкент: “Ёш гвардия”, 1989, 49-бет.

³ Жаббор Эшонқул. Фольклор: образ ва талқин. – Қарши: “Насаф”, 1999, 23-бет.

Лек Гўрўгли келишига

Менда ишонч буюкдир.¹

Маълумки, эпик асарларда қаҳрамонни от эрк учун курашга олиб боровчи восита сифатида бадий талқин қилинади. Хусусан, дostonларда от бош қаҳрамоннинг энг яқин ёрдамчиси, таянчи сифатида тасвирланади. Бош қаҳрамон ҳамisha отини қўлдан чиқармасликка интилади. Бироқ “Алпомиш» дostonида бош қаҳрамоннинг Бойчибор номли отида Алпомишнинг ўзи эмас, унинг энг яқин дўсти Қоражон пойгада чопади. Бу ҳолат Алпомишнинг сустлигини билдирмайди. Балки от култига кўра, Бойчиборнинг Алпомишга тенглиги натижасини билдиради.² Қолаверса, яна А.Мусакулов таъкидлаганидек, Бойчибор Алпомишнинг йўлдоши, эгизагигина эмас, балки бутун ўзбек халқининг рамзи даражасига ҳам кўтарилган³. Шу боис шеърятимизда Бойчибор, Ғирот образлари стилизацияси айрича эстетик моҳият касб этган.

Марра яқин, бир озгина бардош қилгин, жонивор,

Сен ҳаммадан, сен ҳаммадан ақллисан, Бойчибор!⁴

Эртакларга хос образлардан энг кўп ўзлашгани уч оғайни ботирлар образларидир. Бу образлар, асосан, мотив билан бирга стилизация қилинган. Ғ.Жалолов Кенжа ботир доим ҳар тарафлама нима биландир акаларидан устун қилиб тасвирланади⁵ деса, Жаббор Эшонқул ўзбек халқ ижодидаги Кенжа ботир маълум маънода орзу-умид тимсолидир деб ҳисоблайди.⁶ Шеърят шу боисдан Кенжа ботир образига тез-тез мурожаат қиладиган бўлди. Жумладан, У.Азим қаламига мансуб “Ўн беш баллада” туркумидаги “Биринчи баллада”, “Иккинчи баллада”, “Учинчи баллада” ва “Ўнинчи баллада”лар уч оғайни ботирлар ҳақида бўлиб, образ стилизациясининг

¹ Усмон Қўчқор Аксиз садолар. – Тошкент: ҒАҲН, 1986, 45-бет.

² Мусакулов А. Ўзбек халқ лирикаси, тарихий асослари, бадийати. – Т.: Фан, 1995, 29-бет.

³ Мусакулов А. Халқ кўшиқларида от инончининг бадий ифодаси // ЎТА, 2004, 4-5-6-сонлар, 68-бет.

⁴ Йўлдош Эшбек. Маълум масофа. – Т.: ҒАҲН, 1991, 84-бет.

⁵ Жалолов Ғ. Ўзбек эртаклари поэтикаси. – Т.: Фан, 1976, 72-бет.

⁶ Эшонқул Ж. Фольклор: образ ва талқин, - Қарши: Насаф, 1999, 76-бет.

чиройли намунасидир. “Ўнинчи баллада”да шоир уч оғайни ботирларнинг кетадиган йўллари изохлайди. Катта ўғил “борса-келар” йўлидан кетадики, бу – бойлик йўли. Кенжа ботир “катта акам мол-дунёни ҳавога сочиб, чарчаб, бир кунга уйга қайтади” дея онасига тасалли беради. Эртақларда ботирларнинг отаси иштирок этса-да, онаси образи ифодааланмаган. Демак, шоир шунчаки тақлиддан воз кечган ҳолда эртақ образларини стилизация қилади. Ўртанчи ўғил “Борса келар ё келмас” – хатар йўлидан кетган. Эртақларда “Борса келар ё келмас” йўлининг иккинчи номи “Борса – хатар” деб аталади. Шоир иккала ҳолатни ҳам ижодий ўзлаштириб, халқ фикрини ривожлантиради. Иккинчи йўл тожу тахт йўли – демак, хатар йўли. Кенжа ботир ўртанчи акаси мард эканини, мансаб илинжида бир кун онасининг ёнига қайтишини айтиб, онасини юпатади. Шоир онанинг Кенжа ботир учун йиғлаётганини таъкидлайди. Чунки у “Борса, келмас” йўлидан кетади. Эртақларда Кенжа ботир йўлда учраган барча қийинчиликларни енгади. Фольклоршунос Жаббор Эшонқулнинг айтишича, “Борса келмас–марҳумлар, ёвуз руҳлар юрти”. Бу фикр эътирофга лойиқ: “У шу пайтгача ота-боболари танлаб келган йўлдан боришни истамай, янги йўлдан кетар экан, ўзининг исёнкорлик тимсоли эканини ҳам намоиш қилади. Шунинг учун у образли тарзда мавжуд тузум, ахлоқ нормалари, тартиб, қарашлар, муносабатларни инкор қилади”.²¹ Ёзма шеърият айнан шу хусусияти туфайли Кенжа ботир образига мурожаат қилди. Усмон Азим асарига эртақдагидай хулоса қилганида образ стилизацияси муваффақиятли чиқмас эди. Эртақда Кенжа ботирлар синовлардан ўтиб, иродаси, ақли, эътиқоди туфайли “Борса, келмас” дан қайта оларди. Шоирнинг Кенжа ботири қайтмайди:

Энди мангу алвидо, болам! –

Борса, келмас сенга муқаддас.

Ўзлигингни топарсан йўлдан,

²¹ Эшонқул Ж. Фольклор: образ ва талқин. – Қарши: Насаф, 1999, 76-бет.

Ўзлигини топганлар қайтмас...¹

Хулоса чуқур фалсафага йўғрилганки, уни турлича талқин қилиш мумкин. Масалан, ўзлигини топган бу тузумга энди сира қайтмайди тарзида. Ёки тасаввуф таълимотига кўра, ўзлигини англаш оллоҳ висолига етишмоқдан иборат абадиятдир.

70-80-йиллар ўзбек шеъриятида халқ қўшиқларидаги рамзий образлар стилизацияси айрича жараён сифатида кечдики, бу ҳануз давом этиб келаётган жараёндир. Фольклоршунос А.Мусақулов “Ўзбек халқ лирикаси, тарихий асослари, бадиияти” монографиясида ёзма шеъриятдаги рамзий образларни тадқиқ қилиш, солиштириш рамзий образлар моҳиятидаги ўзгаришларни талқин этиш, шоирлар яратган рамзий образларни таҳлилга тортиш йирик тадқиқотларга асос бўлади деб тўғри эътироф этади. Унинг фикрича, сув культи маросим ва севги тушунчаси билан боғлиқдир. Агар ўзбек халқ лирикасининг тарихий асосларига кўра сув культига диққат қилинса, қўшиқлардаги сув ва унинг атрибутлари – аниқловчилари бўлмиш шаршара, булоқ, сой, дарё, қудуқ, муз, ҳовуз, қор, ёмғир; сув ўтлари, қамиш, ялпиз; сув идишлари: пиёла, коса ва сув жониворлари - барчаси очик ва сийрат маъносида севги, оила, фарзанд тушунчалари билан уйғунлашгани кўринади.² :

Таърифнингни айтсам қалин қорларга

Бир боғлам бойчечак бўларди дунё.³

О.Ҳожиева “қалин қор” образини севги тушунчаси билан боғлиқ ҳолда келтиради. Шоиранинг “Сен аёлга”, “Бахт кулган чоқ”, Усмон Азимнинг “Оҳиста-оҳиста ёғади ёмғир”, “Қийналади офтобни кутиб”, “Сен йўқ эдинг”, Шавкат Раҳмоннинг “Ишқдан ўлган ўсмир”, “Ой синиги тўла сувлоққа”, “Телва кезик романи” каби шеърларини назардан кечириб, А.Мусақулов фикрида асос борлигига ишонч ҳосил қилиш мумкин. Бунда тафовутли жойи

¹ Усмон Азим. Сайланма. – Т.: Шарқ, 1995, 266-бет.

² Мусақулов А. Ўзбек халқ лирикаси, тарихий асослари, бадиияти. – Т: Фан, 1995, 60-бет.

³ Ҳожиева О. Тамал тоши. – Т.: ФАН, 1988, 60-бет.

шундаки, шоирларнинг ҳар қайсиси фольклорга хос бу образларни ўзларига хос аниқловчилар билан қўллайдилар. Қуйидаги “Қалин қор”, “Сувсиз дарё”, “Қор аралаш дўл”, “Чим битган сой”, “Биллур қанотли дарё”, “Оҳиста ёғган ёмғир”, “Майда-майдалаб ёғган ёмғир”, “Тинч дарё”, “Тўфон”, “Бағри улкан”, “Шаршара”, “Сувлок”, “Денгиздаги бўш қайиқ”, “Қиров”, “Ёвуз денгиз”, “Сувлар рақси”, “Ялпиз”, “Яшил ҳовуз” каби шеърларда сув атрибутлари мавжуд. Шеърлардаги бу образлар вафосизлик, севги, ҳижрон, ёлғизлик, саодат, бахт каби туйғуларни ифодалашда хизмат қила туриб, севги тушунчасига боғланади. И.М.Шоттнинг фикрича, дарё образи бахтсиз севгини, айрилиқни англатади, Янка Купала ҳам уни шу маънода қўллаган.¹ Бу ўринда И.М.Шотт нуқтаи назари А. Мусақулов фикрига рост келади:

Баланд жардан ташланди

Тилло сандиқ дарёга.

Ёринг деб юзланди

Қоработир Зухрога.²

Фольклордаги дарё образи билан ёзма адабиётдаги дарё образи ўзаро яқин маънони ифодалайди. Дарёнинг бу қирғоғида Зухро, у қирғоғида Тоҳир, уларни ажратиб турган дарёдир. Аммо ёзма адабиёт дарё образини халқ қўшиқларидан айрилиқ, бахтсиз севги маъноларида стилизация қилса-да, унга яна ўнлаб янги маъноларни юклаган ҳолда талқин қилган:

Дарё-дарё эмас, у халқ-ку, ахир,

Заминга шимилиб, буғ бўлиб кўкка –

Тагин қайтаётган ул юксакликка.

Тагин ёғаётган ёмғир, қор бўлиб,

Эриб, қирғоқларга сиғмасдан қолган

Дарёмас, халқ-ку бу...

Келмоқда тўлиб³.

¹ Шотт И.М. Фольклор в творчестве Янка Купалы. – М.: Наука, 1966, с.86.

² Юсуф М. Сайланма, 248-бет.

Бу шеър Чўлпоннинг «Халқ» шеъридан сўнг халққа, унинг эврилишларига образли таъриф бера олган шеърлардан. Шоирнинг ютуғи шундаки, 70-80-йилларда халқ дарёдай тўлиб келганига, энди тошиши аниқлигига ишора қилган. Бу Эрк йўлидаги курашга образли ишора эди.

А.Мусакуловнинг таъкидлашича, “халқ лирикасида олов фақат ҳосилдорлик билангина эмас, балки поклаш, ёвуз руҳларни ҳайдаш, аждодлар руҳини чорлаш тушунчалари билан уйғун:

Жонимдаги чарс учкун,
Алангаси гуркирар.
Дарё, қайғу, гумон, қуюн
Йўқликларга тирқирар.¹

Жаббор Эшонкул девнинг қуюн кўтариб келишини айтади. Оловнинг атрибутларидан бири учкун, алангаси гуркираса - қуюн, яъни девлар ҳам тиркирайди.

Ўчоқ – оила, чироқ - умр рамзи саналади. О.Ҳожиёевнинг “Ҳозир бўл, чироғинг ўчмасин асло!”, “Қоронғуда чироқ ёқиб ўстирган илдизимсан”, “Оловларга ташлаб зорларни” каби мисралари фольклордаги рамзий образ стилизацияси асосида битилгани туфайли дилга жиз этиб ёпишади.

А.Мусакулов халқ кўшиқларида чўл-биёбон айрилиқ рамзи сифатида келишини, буни илк бор М.Алавия пайқаганини таъкидлайди.²² Мажнун бўлдим саҳроларда бир соя йўқ² сатри, “Хамса”ларда акс эттирилган Мажнуннинг саҳрода яшаши “саҳро” рамзий образининг халқ ижодидан ёзма адабиётга кўп асрлар илгари стилизация қилинганини, бу эса ҳозиргача моҳиятини йўқотмай келаётганини кўрсатади. Усмон Қўчқорнинг “Нечун саҳрога кетмиш, англадим, Мажнун” сатри М.Юсуфнинг юқоридаги мисрасига ҳамоҳангдир. Бундай таҳлилни узоқ давом эттириш мумкин.

³ Қўчқор У. Аксиз садолар. – Т.: ҒАҲН, 1986, 28-бет.

¹ Ҳожиёва О. Тамал тоши, 58-бет.

²² Мусакулов А., 27-бет.

² Шавкат Раҳмон. Сайланма. – Т.: Шарқ, 1997, 289-бет.

Бу давр шеъриятида мифологик образлар стилизацияси ҳам етакчи тамойилга айланган. Ҳатто девлар ҳам инсоннинг устунлигини тан олган дақиқадан бошлаб унга хизмат қила бошлайди. Ёзма шеърят эса девларни ёвузлик рамзи сифатида стилизация қилди:

Ёвуз девларимни ухлатдим зўрға.³

Шоирлар девни мустамлакачиларнинг хизматкори сифатида тасвирлашди.

Буви, жодугарнинг қўлидаги бахт,
Хур пари михланган минг йиллик дарахт,
Девлар сиғингувчи буқаламун тахт
Нега қуламади?

Ватанимиз гўё жодуланган, халқ эрксиз, бахтсиз бўлса-да, буни англамас, англаса-да, овоз чиқаришдан чўчир, девлардан кўрқар эди. Шоирлар халқ қалбидаги бу кўрқувни ҳам дев образи стилизациясига хос хусусият сифатида талқин қилдилар:

Бир буюк кўрқув бор унинг ичинда,
Кўзанинг ичига қамалгандек дев.⁴

Юрагида дев бўлган бу зотлар, шоирнинг айтишича, ўз отасини сотган, энди ўғлини сотиши аниқ. Дев – кўрқув шундай жойлашганки, Сулаймон муҳрини бузсанг ҳам кўнгил кўзасидан чиқиб келолмайди.

Шайтон манманлиги учун лаънатланган бўлиб, Азозил дейилган. Шайтон Одам Атони йўлдан урган, инсонни ёмонликка бошловчи куч. У халқ оғзаки ижодида айнан шу хусусиятлари билан образлантирилади. Ёзма адабиётда у бузгунчи, ёлғончи, айёр инсонлар, инсонликдан чиққан зотлар рамзи сифатида ўзлаштирилди.

Совлиқ ўзин ҳар ёнга отар,
Гоҳ худо, гоҳ шайтонга отар.¹

³ Ахмедова Х. Тунги марваридгуллар. –Т.: ФАҶН, 1988, 21-бет.

⁴ Қўчқор У. Оғир қарвон, 36-бет.

Шайтон худога қарама-қарши қўйилар экан, ислом динида Аллоҳга бас келолмаслиги қатъий ишонч билан айтилса, ёзма адабиётда бузғунчилиги билан аллоҳнинг эзгу ишларини бузиб юриши акс эттирилади.

Сен гувоҳсан, дунёйи қадим,
Уролмади йўлимдан шайтон.²

Баъзан инсон шайтондан ҳам айёр, доғули экани шеърларда акс эттирилади. У.Азимнинг “Шубҳа” шеъридаги “Бу шайтон бўлмаса бунчалар шайтон”, Э.Шукурнинг “Пайғамбар эшигин...” деб бошланувчи шеъридаги “Шайтонни ўттиз йил лақиллатган мен” мисралари бунга мисолдир. Иблис (шайтон) айёр, бузғунчигина эмас, девлардан юз бора ёвузроқ ҳамдир. Унинг айнан шу жиҳати шоирларга тасвир ва ифодада қўл келади. Шоирлар ёвуз инсонларни иблис тимсолида бериш ниятида бу мифологик образни ёзма шеъриятда стилизация қилдилар:

Улар Иблис билан тили бир ўртоқ,
Улар Азроилга содиқ чопарлар.³

М.Юсуф лаганбардорларни иблисга ўртоқ сола туриб, шу иблисифатлар Усмон Носирлар бошига етганини таъкидлайди.

Фольклорда ёвузлик тимсолидаги мифологик образлардан яна бири ялмоғиздир. Фольклоршунос К.Имомов “ялмоғизни синкретик образ, у халқ эпосида конфликт келиб чиқиши ёки конфликт ечимига сабаб бўлувчи персонаж” деб ҳисоблайди.⁴ Ёзма шеъриятда ялмоғиз образини стилизация қилишда унинг ямламай ютувчи, тўймас ва очофат хусусиятини назарда тутилиб, уруш, ғам, очкўзлик каби тушунчаларнинг рамзий моҳиятини ифодалашда бу образдан фойдаланилади. Жумладан, О.Ҳожиёвнинг “Тилло сочингни тобутга ўрди, Уруш –ялмоғиз!”, “Қўлинг боғлаб, ялмоғиздай кулди ғам” сатрлари шу жиҳатдан эътиборлидир. Одатда, ялмоғиз тутиб олган

¹ Шукур Э. Яшил кушлар, 119-бет.

² Салимов С. Ёруғлик одами, 63-бет.

³ Юсуф М. Сайланма, 35-бет.

⁴ Имомов К. Миф ва ялмоғиз // ЎТА, 2005, 5-6-сонлар, 34-38-бетлар.

жонзотини боғлаб қўйиб, хохолаб кулиши эртакларда тасвирланади. Шоир шу эпик тасвир усулидан фойдаланиб, ғамни ялмоғизга баробар қилмоқда.

Хуллас, фольклор образларининг ёзма адабиёт томонидан ўзлаштирилиши ижодкор фикрининг чуқурроқ англашилиши, асарнинг жозибали бўлиши учун хизмат қилади. Улар, одатда, мотив ва жанр стилизацияси, баъзан синтезлашган фольклоризм билан бирга кўчади. Ёзма шеъриятга хос образлар сафини кенгайтиради. Зотан, фольклор образлари ўринли, мантиқли тарзда қўлланса, ёзма адабиётда образлар олами янада кенгаяди.

70-80-йиллар шеъриятида кўпинча фольклордаги эпик қаҳрамонларнинг номини талмеҳ сифатида келтириш орқали етакчи ғояни очиб беришга уриниш кучлилиги сезилади. Хусусан, юртнинг озод бўлиши учун жон куйдирадиган, халқни уйғотадиган Гўрўғли, Алпомиш, Широқ, Тўмарис эпик тимсоллар, халқ қаҳрамонлари номини талмеҳ сифатида келтириш билан ёш авлод онгига ўз аجدодларига муносиб ворис бўлиб етишиш ғоясини сингдириш кўзда тутилади.

Ш. 5. ФОЛЬКЛОР ИЙ ОХАНГ СТИЛИЗАЦИЯСИ

Шеърият-оҳанг билан тирик. Оҳангни вазн, қофия, туроқ (рукн) юзага келтиради. Оҳангнинг жозибали бўлишини таъминлашда эса аллитерация, анафора, тарсеъ, мувозана, тавзеъ, такрир, мукаррар, радд каби санъатларнинг ҳиссаси бор. Қофия мукамал бўлмаса, вазн, туроқ ёки рукн бузилса, оҳанг етук даражада бўлмайди. Ёзма шеърият оҳанг жозибасини таъминлаш учун барча воситалардан фойдаланади. Фольклорий оҳанг стилизацияси ана шундай воситалардан биридир.

Ижодкор халққа яқин оҳангларда дардини айтиш, кўнгил дардларининг халқ юрагидан жой олиши учун фольклор оҳангларида фойдаланиши мумкин. Баъзан бу ҳол тўғридан-тўғри юз беради, чунки ижодкор халқ

кўшиқлари, дostonларини тинглайвериb, халқона оҳанг вужуд-вужудига, руҳига сингиб кетган бўлади. Шунда беихтиёр фольклорий оҳанглар кўмагида шеърлар ёзилади. Ҳатто бу ҳақда Тўра Сулаймон шундай ёзади:

Халқ йўлида шеър ёзиш
Оппа-осон иш экан,
Бошқаларнинг тургану
Битгани ташвиш экан,
Тиринг-тиринг...²³

Ёзма шеърятда фольклорий оҳанглар икки ҳолатда кенг ёйилади: эркисизлик, ғафлат уйқуси карахт қилиб кўйган халқни уйғотиш истаги фольклорий оҳангларни қулай восита деб билади; ёзма шеърятнинг халқдан руҳан узоқлашиб кетганини англаш жараёни фольклорий оҳангларга муҳтожлик туяди. 70-80-йиллар ўзбек шеъряти истибдоддан эзилган халқимизни хушёр торттириш учун фольклорий оҳангга мурожаат қилди. Миллий уйғоқлик сари бошланган курашда фольклорий оҳанглар таъсири баландлаша бориб, бу ҳол кенг тус олди.

Фольклорга хос оҳангнинг ёзма адабиётга кўчиб ўтиши **фольклорий оҳанг стилизацияси** дейилади. Фольклорий оҳанг стилизацияси тадрижий илдизи мумтоз адабиётимизга бориб тақалса-да, оҳанг кўчувини тадқиқ қилиш XX асрнинг 50-йилларига тўғри келади. Бу ҳодиса айрим адабиётшунослар томонидан қисман талқин қилинди. Жумладан, Э.Рустамов «XV асрнинг 1-ярми ўзбек шеърятида халқона элементлар» мақоласида Атоий, Саккокий, Лутфий ижодида туюқ бағрида, яъни туркий вазнда ёзилган ғазаллар учрашини таъкидлайди. Бу халқона оҳангнинг ёзма адабиётга кўчуви масаласини тадқиқ қилиш йўлидаги илк уринишлардан бири ҳисобланади.¹ Н.Маллаев ҳам «Халқ шеърятини эъзозлаб» мақоласида таъкидлашича, Алишер Навоий халқ шеъряти ҳақида қимматли

²³ Сулаймон Тўра. Гулшан. Шеърлар, дoston. –Т.: ҒАҲН, 1988, 27-бет.

¹ Вопросы узбекской литературы. – Т.: Госиздат, 1959, с. 371-414.

маълумотлар берган. У халқ шеърляти билан ёзма шеърлят муносабатларига эътибор бериб, шоирларни халқ ижодидан ўрганишга чақирган. Навоий шеърлятининг мазмуни билан ҳам, бадий шакли билан ҳам халққа манзур бўлишини, «туркона суруд» каби куйланишини истар эди.¹

О.Носиров Машраб шеърляти ҳақида фикр юрита туриб, фольклорий оҳанг стилизациясига тўхталиб: «Машраб поэзиясидаги фольклоризмнинг яна бир қирраси шундан иборатки, шоир кўпинча ўз шеърлари тўқимасига халқ кўшиқларининг мисраларини, оҳангларини киритиб юборади. Оқибатда шеър бирданига халқ шеърлятига ҳамоҳанг жаранглай бошлайди»,²-дея эътироф этади. Адабиётшунос О.Собиров Ойбекнинг «Бахтигул ва Соғиндиқ» поэмаси таҳлили жараёнида Соғиндиқнинг «севги ўланларига» алоҳида эътибор қаратади. Уларда Ойбек халқ поэзиясининг ритмик равонлиги билан мусиқийлигини кўшган ҳолда дўмбира садоларини баралла янграта олганини таъкидлайди. Бундай эътироф Ғ.Мўминов тадқиқотларида ҳам учрайди. У ёзади: «Ғ.Ғулом ва фольклор деганда, унинг шеърлятдаги халқ кўшиқлари билан уйқаш ва оҳангдош бўлган ритм ва қофия системалари ҳақида, кучли эмоционал куй яратувчи қуйма такрорий мисралардаги сўз-образлар ҳақида сўзлаш керак бўлади. У жуда кўп шеърларининг вазнини халқ кўшиқларини хиргойи қилиб туриб топган, уни изчил ва равон давом эттирган. Табиийки, бунда халқ кўшиқлари поэтикасига хос хусусиятлар ҳам шеърӣ мисраларга сингиб кетган бўлади».³ М.Амилова ҳам Ғ.Ғулом «халқ кўшиқларига яқин кўплаб шеърлар яратганини таъкидлаб, «Моҳигул», «Олма отди», «Кимга не келур?», «Муҳаррам» каби шеърлари халқ кўшиқлари оҳангида ёзилганини қайд қилади»⁴. Шунингдек, М.Амилова «ёш шоирлар халқона оҳангларга тез

¹ Маллаев Н. Алишер Навоий ва халқ ижодиёти. – Т.: ҒАҶН, 1974, 65-85-бетлар.

² Носиров О., Собиров О. Халқ ижоди хазинаси. – Т.: ҒАҶН, 1986, 14-15-бетлар.

³ Мўминов Ғ. Ўзбек совет адабиёти тараққиётида фольклорнинг роли.- Т.: Фан, 1985, 29-бет.

⁴ Амилова М. Ўзбек совет адабиётида фольклор анъаналари. –Т.: Фан, 1990, 70-бет.

эргашадилар" дейиши билан фольклорий оҳанг стилизацияси юзага келишининг учинчи сабабини очиб берди.

Шоир Омон Матжон эса мухбирнинг ёр-ёрлар, аллалар биздан кейин ҳам қадрланадими, деган саволига шундай жавоб қайтарган эди. «Менимча, қолади. Бу пасту баланд, тўғрироғи, доира бўйича ривожланувчи табиат диалектикаси тақозосидир. Мана ҳозир шеъриятимизда «қадимий оҳанглар» деган катта-катта туркумлар ижод қилинаяпти»⁵. Бу мулоҳазадан фольклорий оҳанг стилизацияси кўп ижодкорларни эътиборсиз қолдирмаганини англаш қийин эмас.

Шеърятда оҳанг ўзлашуви фольклорий оҳангларнинг ёзма адабиётга кўчиши, ёзма адабиёт оҳанглариининг фольклорга кўчиши тарзида икки қутбга эга. Бу жараён таъсир ва акстаъсир тарзида намоён бўлган.

Ўзбек шеъряти тараққиётига назар солинса, бу жараён тарихи олис ўтмишга бориб тақалади. Фольклорий оҳангнинг таъсири илк бор Яссавий ижодида кўринадиди. Зеро, арузда ижод қилиб турган ўзбек шоирлари ичида илк бор Яссавий халқ оғзаки ижоди вазнида шеърлар яратди. Фольклорий оҳанг стилизацияси шарофатидан Яссавий шеърлари халққа тез етиб боргани рост. Бармоқ вазни билан бирга фольклорий оҳанг ҳам ўзлашди. Ёзма шеърятдаги оҳангларнинг фольклорга таъсири арузда битилган халқ кўшиқларида намоён бўлди. Бу ҳақда О.Носиров: «Ўзбек халқ оғзаки поэзияси узоқ асрлар давомида, асосан, бармоқ вазнида яратилди. Лекин шу билан бир қаторда, ўзбек ёзма адабиёти анъаналари таъсирида арузнинг айрим шохобчалари халқ поэзиясига ҳам кириб келди ва тарқалди», -деб ёзади.¹

Ҳақиқатан ҳам, Фарғона кўшиқларида машрабона оҳанг сезилса, Хоразм кўшиқларида Оғаҳий оҳанглари жўшиб туради:

Адо бўлдим, адо бўлдим, адо бўлганга йиғларман,

⁵ Матжон О. Дилимнинг рангини гул билса бўлди // Мувозанат. -Т.: Ўзбекистон, 1990, 260-бет.

¹ Носиров О., Собиров О. Халқ ижоди хазинаси. -Т.: FACH, 1980, 79-88 бетлар.

Бировнинг юртига бориб, жудо бўлганга йиғларман².

Бу халқ байти ҳазажи мусаммани солимда ёзилган. Энди Машраб байтига эътибор қаратамиз:

Намангандан кетар бўлсам, мени йўқлар кишим борму?

Ғариблик шаҳрида ўлсам, мени йўқлар кишим борму?³

Халқ кўшиғида машрабона оҳанг кўриниб турибди. Халқ кўшиғи ҳам, Машраб ғазали ҳам рамали мусаммани солим вазнида ёзилган. Агар улар ёнма-ён қўйилса оҳанг мутаносиблиги теранроқ ҳис қилинади. Қолаверса, иккала байт мазмуни-да ўзаро уйқаш: ватандан жудолик дарди куйланган. Халқ Машраб ғазалларини шу даражада чуқур ўзлаштирдик, унинг ғазаллари халқ руҳига сингиб, кўшиқларга кўчиб ўтди.

Одатда фольклорий оҳанг стилизацияси икки йўл билан ҳосил қилинади: 1.Билвосита юзага келган фольклорий оҳанг стилизацияси. 2.Бевосита юзага келган фольклорий оҳанг стилизацияси.

Билвосита юзага келган фольклорий оҳанг стилизацияси тазмин боғлаш ёки жанр стилизацияси жараёнида юзага келади. Шоир халқнинг бирор асарига тазмин боғлар экан, ундаги оҳангни ҳам стилизация қилади.

Шоирлар **халқ достони** ва **халқ кўшиғи** оҳангини стилизация қилиши мумкин. 70-80-йиллар ўзбек шеъриятида кўпинча «Алпомиш», «Гўрўғли» каби достонларга мурожаат қилинди. Бу йилларда шеърят эрк йўлида кураш бошлаган ва буни халққа етказиш йўллари ахтараётган эди. Ҳали қарамлик исканжасида бўлгани боис эрк учун кураш йўлида Алпомиш, Гўрўғли, Бойчибор, Ғирот каби образларни ёрдамга чақирди. Халқ достонлари оҳанглари халқнинг қалб-қалбига сингиб кетгани боис бу оҳанглардан фойдаланиш мақсадга етишни осонлаштирарди. Шоир достондан байт ёки сатр келтириб, уни давом эттиради. Оқибатда фольклорий оҳанг стилизацияси билвосита юзага келади.

² Гулёр. ЎХИ. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1967, 14-бет.

³ Машраб Бобораҳим. Меҳрибоним қайдасан?. -Т.: ҒАҲН,1990, 213-бет.

Халқ қўшиқлари оҳангларида шоирлар гоҳ хиёнатни қораласалар, гоҳ садоқатни улуғладилар. Оқибат халқона оҳанглар ёрдами руҳий кўтаринкилик беришига ишониб, халқнинг машҳур қўшиқларига тазмин боғлаш орқали дардларини ошкор қилдилар.

Халқ достонлари оҳангларини ўзлаштирган ўнлаб шеърлар шеърхонга тақдим қилинди:

Қурру-ё қур, ҳайт-а, тўрамнинг оти,
Оқ тўшим-яйловинг, сочим шипиртки.¹

Зебо Мирзаеванинг «Бойчибор ҳақида қўшиқ» шеъри «Алпомиш» достонидан олинган шу мисралар билан бошланган. Маълумки, Бойчибор пойгада ютқизиб қўядигандай туюлганда Барчин унга мурожаат қилиб ёлворган. Барчиннинг бу ёлвориши юқоридаги сатрлар билан бошланади. Шоира шеъри учун бу сатрлар – либос. Шеърда 80-йилларгача халқимиз тақдирида юз берган фожиалар Барчин тилидан куйланади. Шеър мазмунида Барчин умрининг асосий қисми воқеалари либос қилиб олингану, либос ичида шоира дардлари, халқ қисматиға куйинишлари жо қилинган. Куйлаш жараёнида шоира гоҳ «Алпомиш оҳангларига» эргашса, гоҳ халқона оҳангларни қалб оҳанглари билан синтезлаштиради:

Алпим, қиронларда қийилган алпим,
Юртингни на шоҳ, на султон талади.
На элнинг, на тилнинг фарқиға борган
Қулларинг талади, Ултон талади.²

Йўлдош Эшбекнинг «Ўзбекнинг оти» шеърида эса «Алпомиш» достони оҳанглари тўлиқ стилизация қилинган. Фақат достондаги бу парча 4, 5, 8 мисрали бандлардан иборат бўлса, шеърда 4 мисрали банддан фойдаланилган. Айни чоқда, достонда ҳар банд охирида «Ўзбекнинг оти» бирикмаси айнан сақланиб, мисранинг қолган қисми ўзгарган, шеърдаги

¹ Алпомиш. Халқ достони. -Т.: Ўқитувчи, 1987, 122-бет.

² Мирзаева З. Тун маликаси. -Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1980, -бет.

барча бандларда тўртинчи сатр бир хилдир. Достонда «Асл тулпор экан ўзбекнинг оти», «Бўшалса, ўзади ўзбекнинг оти», «Авайлаб ўзади ўзбекнинг оти» сатрлари ўрнига фақат «Бўшалса, ўзади ўзбекнинг оти» сатри қўлланилган. Шу тафовутлар достон ва шеър орасидаги оҳанг айнанлигига раҳна солади. Халқ достонида бу мисра қалмоқ синчисининг Бойчиборга берган таърифининг кульминацияси бўлса, шеърда Бойчибор орқали халқ дарди, қарамлик изтироблари, ҳурликнинг эса яқинлиги ифодаланган.

Қил арқонлар ботар оёқларига,
Катта кўзларида элнинг фарёди.
Душманлар киради туёқларига,
Бўшалса, ўзади ўзбекнинг оти¹.

Достонда Бойчиборнинг оёқларига гулмихлар кирса, шеърда «душманлар киради». Шунини таъкидлаш лозимки, бундай шеърларда стилизациянинг бир неча тури синтезлашиб келади. Юқоридаги шеърда мотив, образ, оҳанг стилизацияси ўзаро вобаста бўлиб келган.

Умуман, 70-80 йиллардаги ўзбек шеъриятида «Алпомиш», «Гўрўғли», баъзан «Ёзи билан Зебо» каби халқ достонлари оҳанглари стилизация қилиш устиворлиги сезилди. Бунинг сабабини мазкур достонларда ўзаро келишмовчилик туфайли эркидан айрилган Бойсари, бўлинган миллат фожиаси, душманга қарши кураш ғоялари устиворлиги билан изоҳлаш мумкин. Халқ кўшиқларига тазмин боғлаш туфайли юзага келган оҳанг стилизацияси ҳам бу даврда кенг ёйилди. Чунончи, Миразиз Аъзамнинг

Меҳрим тушди сўзингга,
Айтолмайман юзингга.
Тилим қисик айтишга,

¹ Йўлдош Эшбек. Бўшалса, ўзади ўзбекнинг оти // «Ёшлик», 1990, 9-сон, 3-бет.

² Миразиз Аъзам. Ҳақиқатнинг кўзлари. -Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти,

³ Мирзаева З. Ўша китоб, 14-бет.

Инсоф берсин ўзинга,² - сатрлари халқнинг «Нима - нима дейсиз?» қўшиғига тазмин бўлса, Муҳаммад Юсуфнинг «Қўшиқ» шеъри халқнинг «Олма пишганда келинг», «Нима-нима дейсиз?» қўшиқларига боғланган тазминлар намуналаридир. Салим Ашурнинг «Хоразмча шеър», Шукур Содикнинг «Қалдирғоч қаро бўлур» шеърлари ҳам халқ қўшиқларига боғланган чиройли тазминлар бўлиб, улар фольклорий оҳангларни ёзма шеърятимизга кўчирди. Зебо Мирзаеванинг «Халқ қўшиқларига мухаммаслар» шеъри фольклордан фойдаланишнинг яна бир ўзига хос кўриниши сифатида айрича эътирофга муносиб:

Оҳ ураман, оҳ ураман,
Оҳларим тутсин, ёр,
Кўз ёшим дарё бўлиб,
Оҳулари ютсин, ёр
Қошу киприк аросига
Битта дийдор сиғмаса,
Икки дунё қаросига
Соғинчларим бўлсин дор³.

Шоира халқ қўшиғига тазмин боғлаш асосида оҳанг стилизациясини юзага келтирган. Халқда шундай қарғиш бор: «(сувда) чўкиб ўл!» Халқнинг ўзи шу қарғишини қўшиғига киритган. Шоира халқнинг шу қарғишини айнан келтириш асосида аналитик фольклоризмни юзага келтирган. «Соғинчларим дор бўлсин» сатри билан эса, қарғиш услубида янги қарғишни яратган, демакки, қарғиш жанрини, стилизация қилган. Кўринадикки, шеърнинг халқона оҳанги жанр стилизацияси ва аналитик фольклоризм, демакки, икки хил фольклоризмнинг уйғунлашуви асосида жило топган.

Мумтоз шеърятда тазмин боғлаш қатъий қоидаларга эга: унга кўра олинган мисра ёки байт вазни, қофияси, радифи мукаммал сақланмоғи

лозим. Аммо халқ кўшиқларига боғланган тазминларда аксар ҳолларда бу қоидаларга амал қилинмайди. Эшқобил Шукурнинг «Сунбула» шеъри халқ кўшиғига боғланган тазминдир. Аммо унда халқнинг:

Сунбула-ё сунбула,

Ўраб олай гул билан.

Менинг кўнглим сиз билан-ой,

Сиз кетасиз ким билан¹, - сатрлари нақарот вазифасида бир неча бор такрорланган. Шоир сатрларида эса халқона оҳанг, қофия, вазн сақланмаган. Бу камчилик эмас, шоир кайфияти, шоир услубидаги ўзига хослик, холос. Оҳанг стилизацияси айрим лирик жанрлар стилизацияси ёрдамида ҳам юзага келиши мумкин. Алла, ёр-ёр ва йиғи стилизацияси кўп ҳолларда оҳанг стилизациясини ҳам ҳосил қилади. Чунки бу жанрларни стилизация қилишда оҳанг муҳим омиллардан бири саналади. Демак, алла, ёр-ёр, йиғи стилизацияси оҳанг стилизацияси ёрдамисиз кемтик бўлиб қолади.

Самандар Воҳидовнинг «Андух» достони таркибидаги йиғи стилизацияси халқ йиғиларидаги оҳангни ёдга солади.

Куйлакчалар тиккан эдим,

Чирийдими бўғчада, болам-ей, во болам.

Боланг эмас, нолам энди.

Изғийдими кўчада, болам-ей, во болам².

Шеърдаги халқона оҳангни йиғига хос «болам-ей, во болам» - анъанавий радифи таъминлаган. Шунингдек, адабий алла ва адабий ёр-ёрларда ҳам оҳанг стилизациясини юзага келтирувчи етакчи омил анъанавий радиф саналади.

Бугун фольклор образлари, мотивлари, жанрлари, оҳанглари ижодкорлар ижодида ўзига хос тарзда «тирилаётгани» рост. Қадимий

¹ Шукур Эшқобил. Ҳамал айвони.- Т.: Шарқ, 2003.

² Воҳидов Самандар. Кўнглимда олам суврати, Бухоро, 2003.

оҳангларнинг ёзма шеърият бағрида қайта таралаётгани Чўлпон, Ҳамза, Ғ.Ғулом, Миртемирлар ижоди мисолида аён бўлганди. Жумладан, Ҳамза XX аср бошларидаёқ ўз шеърларида халқ қўшиқлари оҳангини сақлаб, матнини ўзгартиради. Шеърлар қайси қўшиқлар оҳангида ёзилганини шоир ёзиб қолдирган. Айтайлик, «Жонларни жонони Ватан» шеъри «Хўқондда марсия эдарак айтилмиш ашуланинг оҳангида» ёзилган. Ҳамза «марсия» дегани асли йўқлов бўлиб, халқ оғзаки ижодига мансубдир:

Қамчинбегим ув дедиё, бир пиёла сув дедиё,
Дор тагига олиб борганда ичмай туриб «хув» дедиё³.

Ҳамза шу йўқлов оҳангини вазни сақлаш йўли билан ўзлаштириб, Ватан ҳақида чиройли шеър яратди. Шеърни театрларда хор тарзида айтиш мумкинлигини таъкидлади. Шу боис қуйидаги мисраларни ҳар байтдан сўнг нақарот каби келтирди:

Бир жон эмас, эй суйгули, томирларинг қони, Ватан,
Сенсан, бале, билганлара жонларни жонони, Ватан.

Ҳамза тазмин боғламайди. Аммо яратаётган шеърлари қайси халқ куйига мос келишини ёзиб қолдирган. Бу халқ қўшиқлари оҳангини ўзлаштирганини исботловчи рад этиб бўлмас далилдир. Фольклоризм халқ йўқлови бармоқ вазнининг 16 ҳижоли қўшма вазнида ёзилган бўлиб, 8:8 туроқдан ташкил топган «Жонларни жонони, Ватан» шеъри ҳам шундай вазн ва туроқда битилган. Шеърдаги оҳангни юзага келтирувчи асосий воситалар вазн ва туроқдир. Агар халқ шеъри ва Ҳамза шеърининг вазни бир хил бўлса-ю, туроғи икки хил бўлганида бир хил оҳанг юзага келмасди.

Ҳамза халқ қўшиқлари матнини алмаштирди. Қўшиқларнинг куйлари асрлар синовидан ўтган, боқий куйлар эди. Аммо матнлар халқ маънавиятини юксалтирадиган, руҳини тарбиялайдиган шеърлардан ташкил топмаганди. Ҳамза ана шу кемтикликни тўлдирди. Халқ қўшиқларини

³ Ниёзий Ҳамза Ҳакимзода. Асарлар – том. -Т.,1989.

ғоявий-бадий жихатдан юксалтириш билан бир қаторда бой ва ранг-баранг фольклор оҳанглари эзма адабиётда муҳрлади.

XX асрнинг 20-30-йиллари адабиёт эрк учун курашни акс эттирган эди ва бу кураш жараёнида халқона оҳанг муҳим роль ўйнаганди. Вақтинча куч билан тўхтатилган эрк учун кураш жараёни 70-80-йилларда бошқача шаклда яна такрорланди ва халқона оҳанг яна ёрдамга келди. Бу даврга келиб «Халқ йўлида», «Қадимий оҳангларда», «Халқ оҳангларида» тарзида кўплаб шеърлар яратилди. Усмон Қўчқорнинг «Узатилган қиз қўшиғи», Муҳаммад Раҳмоннинг «Халқ оҳангларида», Йўлдош Эшбекнинг «Қадим оҳангларда», Яхё Тоғанинг «Халқ оҳангларида», Шукур Қурбоннинг «Балиқчининг йўллари»да (Қадимги оҳангларда), Эшқобил Шукурнинг «Халқ оҳангларида» каби ўнлаб шеърлари фикримизнинг ёрқин далилидир.

Бевосита юзага келадиган фольклорий оҳанг стилизацияси ҳақида фикр юритиш бир мунча мушкул. Негаки, фольклорий оҳанг манбаи аниқ бўлмаса, уни ҳис қилиш мумкину, аммо изоҳлаш осон эмас. Ўйноқи ёки мунгли оҳангни халқ шеърлятида вазн, сўз такрори, товуш такрори, турли шева унсурлари, эпик образлар, фольклорий рух каби бир қатор воситалар юзага келтирар экан, эзма шеърлят улардан фойдаланса, фольклорий оҳанг бевосита, тўғридан-тўғри стилизация қилинади:

Гула кел, гул, гула кел,
Сир айтиб булбула кел.
Арзанг тинчимди бузди,
Конгулга гулгула, кел.

Жўналиш ва тушум келишиги қўшимчаларини шеванинг ўғуз лаҳжасидаги каби қўллаш, «аризанг» сўзида “и” товушини тушириб талаффуз қилиш орқали фольклорий оҳанг юзага келтирилган.

Халқ оғзаки ижодида қўшиқ мисралари охирида маълум товушни такрорлаш орқали ўзига хос оҳанг пайдо қилиш усули бор:

Дарёдан оқиб келган оқ дастам-о,

Ҳеч воқеани билмаган хумдастам-о.
Ҳеч воқеа билмайди деб армон қилиб,
Кўча-куй кезиб келган саргаштам-о.¹

Беихтиёр Яссавий шеъриятидаги оҳанг стилизацияси қулоғингиз остида жаранглаб қолади:

Во дариғо, нечук қилғум ғариблиғда,
Ғариблиқ ғурбат ичра қолдим мано.²

О.Ҳожиёвнинг «Ёр енгина гул кашта» сатри билан бошланувчи шеърда халқона мотив билан фольклорий оҳанг ўзаро уйғунлашган. Бунда оҳанг стилизацияси учун «о» товуши такрори муҳим ўрин тутган:

Ёр енгина гул кашта
Бўлсаммикан-о!
Билар узукларин рашки
Келсамикан-о!³

Агар шеърдаги «енгина» сўзида жўналиш келишиги қўшимчаси – «га» тарзида, «билар узукларин» сўзидаги «р» товуши ўрнига «г» ёки «к» қўлланганда, эҳтимол, фольклорий оҳанг кемтик бўларди.

Қирқ кеча-ю қирқ кундуз
Ишон, бошимда юлдуз.

Юрагимда йиғлар сўз,⁴ мисраларида «қ», «к», «ю», «з» товушлари такрори фольклорий оҳанг стилизациясини юзага келтирган. Замонавий шеърятимизда оҳанг стилизацияси учун сўз ёки товуш такрори, айни чоқда унли товушларни чўзиш ёки ундош товушларни иккидан ортиқ такрорлаш орқали фольклор оҳангига монанд оҳангни ҳосил қилган. Рустам

¹ Оқ олма, Қизил олма. ЎХИ. –Т.: ҒАҲН., 1972, 147-бет.

² Яссавий Аҳмад. Ҳикматлар.-Т.,

³ Ҳожиёва О. Тамал тоши. –Т.: ҒАҲН, 1988, 68-бет.

⁴ Аҳмедова Ҳ. Тунги марварид гуллар. –Т.: ҒАҲН, 1988, 43-бет.

Мусурмон, Эшқобил Шукурлар ўз ижодида фольклорий оҳанг стилизациясининг янгича кўринишини намоён этди.

Куй барҳаёт, мусиқа мангу,

Мен – най нафас олаётган ҳаво:

И-фу-у-ув, жа-қа-ла-аа..

И-фу-у-ув, жа-қа-ла-аа..

И-фу-у-ув, жа-қа-ла-аа! ⁵

Халқ кўшиқларида луғавий маъно ифодаламайдиган шундай сўз такрорлари тез-тез учраб туради. Улар кўпинча қарсак жўрлигида ижро қилинадиган халқ кўшиқлари таркибида учраб, қарсак миқдори ва рақс ҳаракатини белгилаш учун омил вазифасини ўтайди ҳамда кўшиққа бетакрор мусиқий оҳанг бағишлайди. 70-80-йиллар шеърлятида айрим кўшиқнавис шоирлар ана шу фольклорий оҳанг стилизациясидан кенг фойдаланганликлари кузатилади:

Аҳай-аҳа-ҳай, Аҳай-аҳа-ҳай,

Мен кўзларнинг сўзларида кўринай,

Мен сўзларнинг кўзларида кўринай.

Шоир бирданига сўз такрори, тарсеъ, мувозана, тарду акс санъатларини қўллаб, фольклорий оҳанг стилизациясининг ўзига хос намунасини яратган. Шунингдек, Эшқобил Шукурнинг «Шоли кўриқчиси», «Руҳим», «Менгим Момонинг йўқлови», «Зўраки қаҳқаҳа», «Сотқинлик», «Соғин», «Бефарзанд аёл», Рустам Мусурмоннинг «Тўлғоқ», «Гул экурман жаҳоона», «Овутиш», «Кўриқчи», «Руҳимнинг довуши» каби шеърларида ҳам шу ҳолат кузатилади. Хусусан, Рустам Мусурмон фольклорий оҳанг стилизациясининг такрорланмас кўринишларини юзага келтира олган. У баъзан товуш иккилантиришлари орқали сўз ўйини қилади. Шоир «Тўлғоқ» шеърида ичидан тошиб келаётган ҳаволарга мурожаат қилиб, ўз кайфиятини ифодалайди. Бунда у Момо Ҳавонинг эркак чап қобирғасидан яралгани,

⁵ Рустам Мусурмон. Руҳимнинг довуши. –Т.: Камалак, 1995, 19-бет.

Одамни шайтон тузоғига илинтириб бергани мотивидан фойдаланиб, шеърдаги поэтик фикр оҳангдорлигини таъминлайди. Агар Ҳаво сўзида товушлар иккилантирилмаса, бу мотив англашилмай қолармиди?

О, ҳаволар,

Ҳав-воо-ларр!

Чап қобирғам остида қизииб кетган ҳавоолар.

Ичимдан бир нимани узиб кетган ҳавоолар¹.

Шуниси борки, «Халқ оҳангида» деб сарлавҳа остида таъкидлаш ҳар доим ҳам ўзини оқлайвермаган. Инчунин, Омон Мухторнинг «Ҳаёт (Халқ оҳангида)» шеърда халқ орасидаги «Эчки подани жарга элтади» қабилидаги фикр ифодаланган фольклор мотиви, яъни мотив стилизацияси бору, аммо унда фольклор оҳанги етишмайди:

Ҳаётни ўрганай деб кўз тикиб ерга,

Баъзан дуч келасан қизиқ гапларга.

Гоҳида подани бошқарган серка

Бошлаб кетар экан

Подани жарга.²

Бундай нуқсонлар баъзан учраб туради, лекин 70-80-йилларда кенг тарқалган фольклорий оҳанг стилизацияси ҳозирга қадар давом этиб келмоқда. У 70-80-йиллар ўзбек шеърлятини безар экан, аввало, фольклор ва ёзма шеърлят оҳанглари ўзаро қоришиб, такрорланмас, дилтортар оҳанглар туғилди. Ёзма ижод халқ оғзаки ижодидаги оҳангларни бағрида сақлаб қолиш билан ўз халқчиллигини ва умри боқийлигини таъминлайди. Фольклорий оҳанг стилизацияси ёзма шеърлятнинг халқ юрагига тезроқ етиб боришини таъминловчи омиллардан бири бўлиб қолаверади. Эл дарди халқона оҳанглар ёрдамида айтилса, қалбга тез етиб боради, таъсирчанлиги,

¹ Мусурмон Р. Ўша манба, 15-бет.

² Омон Мухтор. Шиддат.- Т.: FACH, 1990, 46-бет.

жозибаси ортади. Фольклорни билган, миллийликни, халқчилликни севган ҳар бир шоир фольклорий оҳанг стилизациясига, албатта, мурожаат қилади.

Ишнинг учинчи бобида кўриб чиқилган масалалар асосида қуйидаги хулосани илгари суриш мумкин:

1. Фольклор асари услубида янгидан яратилган асар стилизацион фольклоризм намунаси ҳисобланади. Улар мураккаб фольклоризмларнинг кенг тарқалган кўринишларидан биридир. Стилизацион фольклоризмлар асар воқелиги баёнида етакчи ўрин тутadi. Унда муаллиф ҳикоячи сифатида кўзга ташланади. Стилизацион фольклоризмларнинг а) прогрессив стилизация ва б) регрессив стилизация каби икки хил кўриниши мавжуд бўлиб, улар ўзига хос хусусиятлари билан бир-биридан фарқ қилади. Фольклор мотивларига ижодкор эркин ёндашиб, уни тўлиқ қайта ишласа, прогрессив стилизация юзага келади. Фольклор материалининг шакли кенгайтирилиб, унинг ғояси айнан берилса, ижодкор унга ўз ғояларини сингдирмаса, регрессив стилизация келиб чиқади.

2. Стилизацион фольклоризмлар фольклор жанрлари (достон, эртақ, афсона, ривоят, қўшиқ, йиғи-йўқлов, алла кабилар)нинг асосий мотивлари ва бадиий шаклини, ифода услубини ҳамда уларга алоқадор юксак ғоявий мотивларни, анъанавий эпик образларни, кўтаринки оҳангни ижодий ўзлаштириш натижасида юзага келиши боис жанр стилизацияси, мотив стилизацияси, образ стилизацияси, оҳанг стилизацияси каби турларга бўлинади.

3. 70-80-йиллар шеъриятида мақол, бахшиёна-достон, марсия, адабий ёр-ёр, адабий алла, адабий терма, адабий ўлан каби оралик жанрлар учрайди. Давр шеъриятида у ёки бу фольклор жанрининг табиатидан эмас, фақат номидан фойдаланиш ҳолати ҳам кузатилади. Жанр стилизацияси жараёнида ижодкор фольклор материалига ишлов бериш жараёнида фольклорга хос жанрнинг композицион хусусиятлари билан бирга унга хос анъанавий мотивлар силсиласи ва баён услубини сақлаб қолишга интилиши сезилади.

4. Давр шеърлятида мотив стилизацияси шўро мафкуриси тазйиқи остида турган адабиётимизга исёнкор фикрларни ифодалаш имконини берди. Ижодкор ифодаламоқчи бўлган фикрнинг яширин рамзий усулда қизиқарли ва жозибали чиқишини таъминлади. Халқ орасида мавжуд мотивларнинг йўқолиб кетиш хавфини камайтирди. Ўқувчида мотив олинган асл манба билан танишиш иштиёқини туғдирди.

5. 70-80-йиллар шеърлятида эпик образлар, рамзий образлар, мифологик образлар, драматик тур жанрлари образлари стилизацияси кўпроқ учрайди. Фольклор образларининг ёзма адабиёт томонидан ўзлаштирилиши ижодкор фикрнинг чуқурроқ англашилиши, асарнинг жозибали бўлиши учун хизмат қилди. Давр шеърлятида кўпинча фольклордаги эпик қаҳрамонларнинг номини талмеҳ сифатида келтириш орқали етакчи ғояни очиб беришга уриниш кучлилиги сезилади.

6. 70-80-йиллар ўзбек шеърлятида, асосан, фольклор ва ёзма шеърлят оҳанглари ўзаро қоришиб кетганлиги кузатилади. Чунки фольклорий оҳанг стилизацияси ёзма шеърлятнинг мазмунини, ундаги халқ дардини, ўй-кечинмалари ва орзу-истакларини халқ юрагига тезроқ етиб боришини осонлаштиради. Бунинг учун аллитерация, анафора, тарсеъ, тақрир, нақарот каби оҳангдошлик яратувчи қулай халқона бадий ифода воситаларидан унумли фойдаланилди.

ХУЛОСА

Фольклор асарларига хос сюжет мотивлари ва образларнинг, бадий шакл типлари ва оҳангнинг ёзма адабиётда қўлланилиши фольклоризм ходисаси сифатида эътироф этилади. Фольклоризмлар ҳам бадий, ҳам публицистик асарлар таркибида учрайди.

Фольклоризмлар фольклоршуносликнинг эмас, адабиётшуносликнинг объекти ҳисобланади. Чунки фольклоризмлар якка ижодкорнинг ижод маҳсули сифатида намоён бўлиб, унинг бадий маҳоратини ва услубини ўзида ифода этади.

Ҳамма замонларда бўлгани каби XX асрнинг 70-80-йилларидаги ўзбек шеърятининг ривожланишига ҳам фольклор ўзига хос туртки берган. Бу давр шоирлари ўзларигача орттирилган бадий ижод тажрибаларига таяниб, фольклорни ижодий ўзлаштириш негизида ҳар томонлама бадий баркамол асарлар яратишга эришганлар ва шу тариқа ўз асарларининг халқчиллигини ва ҳаққонийлигини таъминлашга уринганлар. Бу давр шеърятида фольклор ва ёзма адабиётга хос бадий шакл типларининг хусусиятлари ўзаро синтезлашиши орқали янги пайдо бўлган оралиқ шакллар (эртақ-драма, эртақ-қисса, эртақ-роман, эртақ-опера)ларнинг жуда кўп бетакрор намуналари яратилди.

Халқ асарларининг содда қурилиши, равон тили, юксак инсоний ғоялар билан суғорилган бўлиши, замон талабларига ҳозиржавоблиги улардан нусха кўчиришга, фольклоризмлар яратишга асос бўлган омиллардир.

70-80-йиллар ўзбек шеърияти ривожда фольклоризмларнинг ўрни ва аҳамияти алоҳида сезилиб туради. Бу давр шоирлари ўз эстетик идеалини бойитишда фольклор анъаналаридан муҳим манба сифатида ижодий фойдаланишган. Бу давр шеъриятида қўлланган фольклоризмлар мантиқан шоирларнинг замона ва кишилар табиатида юз берган кескин ўзгаришлар ҳақидаги поэтик хулосаларини ифодалашига хизмат қилдирилган.

Миллат уйғониб ўзлигини англай бошлаган чоғида туғилган шеърият тарих қатларида яширин саҳифаларни очиб беришга, фольклор ва мумтоз адабиёт илдизлари билан туташишга интилади. XX асрнинг 20-30 –йилларида бошланган бу жараён 70-йилларгача куч билан тўхтатилди. Ниҳоят, 70-80-йиллар ижодкорлари 20-30-йиллардаги миллий уйғонишни фольклорга хос анъаналарга таяниб, рамзий кўринишда бадий ифодалашга журъат топди. Оқибатда бу давр шеърияти ҳар жиҳатдан юксалишга, тозаришга юз тутди. Бу йўлда халқ оғзаки ижоди унга муҳим таянч бўлди.

70-80-йиллар ўзбек шеъриятида ижодкорлар фольклоризмлардан фойдаланар экан, бадий ниятини миллий муносабатларнинг юзакилиги, халқнинг миллий қадриятлари топталиб, эрк ва ҳуқуқлари поймол этилаётганлиги туфайли кишилар қалбида норозилик, исён кучайиб бораётганлигини кўрсатишга қаратди. Аммо тоталитар тузум таъқибидан чўчиган, қатағонлик даврининг оғир қисматларидан воқиф бўлган ижодкорлар бу йўлда ўз ижодий салоҳияти ва иқтидоридан келиб чиқиб, фикрини фольклорга хос усулда, яширин рамзийлик асосида талқин қилиш учун фольклор жанрлари ва мотивлари, образлари ва оҳангларини ижодий қайта ишлаб, ўз фикрини бадий талқин қилишга уриндилар. Бунда шоирларнинг индивидуал маҳорати намоён бўлиши билан бир қаторда давр муаммоларини ифодалашда уларнинг ғоявий яқинлиги ҳамда давр шеъриятининг эстетик қонуниятларига бўйсунishiдаги бирдамлиги натижасида муайян бадий мезонлар шаклланди. Бу мезонлар бевосита давр

шеърятининг ғоявий-бадий тадрижини, тараққиёт йўналишини белгилаб берди.

70-80-йиллар шеърятидаги фольклоризмлар шу давр кишисининг тақдири билан боғлиқ муаммоларни, унинг реал ҳаётини, турмуш тарзини, кайфияти ва орзу-интилишларини тараннум этишга ёрдам берди. Шу орқали давр шеърятининг ижтимоий мазмуни кучайди. Унда чуқур мазмунли фикрлар содда ва сиқик шаклларда ифодалана бошланди. Шундай қилиб, давр кишисининг характерини яратишда, персонажлар тилини индивидуаллаштиришда, миллий колоритни очиб беришда, ўлка пейзажини тасвирлашда, асар халқчиллигини оширишда фольклоризмлар жуда кўл кела бошлади.

Давр шоирларининг ижодий изланишларида Ҳамза, Чўлпон, Миртемир, Ҳамид Олимжон каби маҳоратли ижодкорларнинг фольклорга муносабат борасида эришган бой ижодий тажрибаси катта мактаб бўлди. Бундай изланишлар туфайли 70-80-йиллар шеърятида рамзийлик, мажозийлик янада кучайди. Фольклоризмлар ёрдамида давр шеърятида халқчил реалистик йўналиш камол топтирилди. Бу борада устоз шоирларнинг ижодий анъаналари сидқидилдан давом эттирилди. Фақат давр шоирларининг баъзилари ижодида лирик тасвир билан публицистик баённинг ўзаро омукталашгани кузатила бошланди.

Фольклоризм ёзма адабиёт пайдо бўлиши билан юзага келган қадимий ҳодисадир. Ҳар бир давр ижодкори фольклор материалидан ўз даврининг долзарб муаммоларини очиб беришда, замонавий руҳни ёритишда, таъсирчанликни ва халқчилликни оширишда кенг фойдаланади.

Ўзбек адабиёти намуналарида фольклоризмнинг мумтоз ва замонавий фольклоризм, бадий фольклоризм, публицистик фольклоризм, оддий фольклоризм ва мураккаб фольклоризм, услубий – нутқий фольклоризм, композицион фольклоризм, ижтимоий – этнографик фольклоризм каби турлари кенг учрайди ва уларнинг ҳар бири ўзига хос эстетик-бадий вазифаларга эга

бўлиб, ўзида фольклор ва адабиёт муносабатларининг бадиий тадрижини ҳамда ҳар бир давр шеърияти учун хос хоссаларни акс эттиради. Хусусан, 70-80-йиллар ўзбек шеъриятида оддий ва мураккаб фольклоризмлар алоҳида ўрин тутади ва мазмунан ҳамда шаклан ранг-баранглиги билан ажралиб туради. Шунингдек, давр шеъриятида мураккаб фольклоризмнинг аналитик, синтезлашган, стилизация характеридаги кўринишлари кенг тарқалган.

70-80-йиллар ўзбек шеъриятида олқиш ва қарғиш аналитик фольклоризм сифатида жуда кўп учрайди. Давр шеъриятида олқишлар фольклордагидан фарқли ўлароқ рамзий йўналишда, нафақат инсонга, балки эгасига қадрдон бўлиб қолган жонсиз нарсаларга, табиат ҳодисаларига ҳам қаратиб айтилган. 70-80-йиллар ўзбек шеъриятида а) мустабидларга қаратилган қарғиш; б) Ватан хоинларига қаратилган қарғиш; в) хиёнаткор ёрга ёмонлик тилловчи қарғишлар; г) рамзий қарғишлар алоҳида ўрин тутади.

Синтезлашган фольклоризм фольклор материалининг адабий асар сюжетида сингиб кетиб, ажратиб бўлмас даражага келишидан ҳосил бўлади ва ижодкорлардан фольклор жанрларининг етакчи хусусиятларини, уларнинг поэтик имкониятларини эътиборга олишни, фольклор асарларидаги етакчи ғояларни давр руҳи билан боғлашни тақозо этади.

Стилизацион фольклоризмлар фольклор жанрлари (достон, эртак, афсона, ривоят, кўшиқ, йиғи-йўқлов, алла кабилар)нинг асосий мотивлари ва бадиий шаклини, ифода услубини ҳамда уларга алоқадор юксак ғоявий мотивларни, анъанавий эпик образларни, кўтаринки оҳангни ижодий ўзлаштириш натижасида юзага келади.

Давр шеъриятида мотив стилизацияси шўро мафкураси тазйиқи остида турган адабиётимизга исёнкор фикрларни ифодалаш имконини берди. Ижодкор ифодаламакчи бўлган фикрнинг яширин рамзий усулда қизиқарли ва жозибали чиқишини таъминлади. Унда эпик образлар, рамзий образлар, мифологик образлар стилизацияси кўпроқ учраши, фольклор ва ёзма шеърият оҳанглари ўзаро қоришиб кетганлиги кузатилади.

Хуллас, 70-80-йиллар шеърийтининг ривожда фольклоризмлар ката таъсир кўрсатди. Улар орқали давр шоирларининг санъаткорлигига хос муҳим қирраларни, услуб хилма-хиллигини аниқлаш мумкин.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Каримов И.А. Ўзбекистон ХХІ аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари // Ўзбекистон буюк келажак сари. – Т.: “Ўзбекистон”, 1998.
2. Каримов И.А. Ватан равнақи учун ҳар биримиз масъулмиз. Т.9. – Т.: “Ўзбекистон”, 2001.
3. Абдикулов Т. Болалар поэмачилиги ва халқ оғзаки ижоди. - ЎТА, 1975, 5-сон, 29-34-бетлар.
4. Абдуллаева Ш. Халқ ижодиётининг ёзма адабиётга таъсири масаласига доир.- Низомий номидаги ТДПИ. Илмий асарлар. 36-т. IV китоб. –Т., 1962.
5. Абдуқодиров А. Жанговар шеърият ва фольклор анъаналари // ЎТА, 1979, 5-сон, 46-49-бетлар.
6. Агрба В.Б. Абхазская поэзия и устное народное творчество. – Тбилиси, 1970.
7. Адабий турлар ва жанрлар. Уч жилдлик. 2-жилд. – Т.: “Фан”, 1992. Б.154.
8. Азадовский М.К. Статьи о литературе и фольклоре. М.-Л.: Гослитиздат, 1960.- С.547.
9. Азадовский М.К. История русской фольклористики. Том II.- М.: Учпедгиз, 1963. - 363 с.
10. Азбелов С.Н. О специфике творческого процесса в фольклоре литературе // Русский фольклор. Том XIX. -Л., 1979, с.157-167.
11. Азим Суюн. Олис тонглар. - Т.: «Ёш гвардия», 1989.- Б. 96.
12. Азимов Сарвар. Ҳамид Олимжон абадияти. –Т.: FACH, 1967, 135-147-бетлар.
13. Алавия М. Ўзбек халқ кўшиқлари. –Т.: Ўз ФА нашриёти, 1959. –Б. 316.
14. Алла-ё алла. Тўплаб, нашрга тайёрловчи О.Сафаров. Т.: «Ўқитувчи», 1999.- Б. 145-147.
15. Алишер Навоий. Ҳайратул-аброр. Мукамал асарлар тўплами. 7-жилд. – Т.: Фан, 1991.
16. Алпомиш. Халқ достони. – Т.: «Ўқитувчи», 1987.
17. Амилова М. Ўзбек совет адабиётида фольклор анъаналари. - Т.: “Фан”, 1990.- Б. 124.

18. Асқаров С. Йигирманчи йиллар ўзбек совет поэзиясида фольклор аъёналари. ҚДА. –Т., 1966.
19. Асқаров С. “Майсаранинг иши” комедиясида фольклор мотивлари // Ўзбек халқ ижоди. Тўплам.- Т., 1967, 144-150-бетлар.
20. Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар. Ўзбек адабиёти бўстони. –Т.: ҒАШН, 1994.- 256 б.
21. Аҳмедова Ҳ. Тунги марваридгуллар. – Т.: ҒАШН, 1988.
22. Бобораҳим Машраб. Меҳрибоним қайдасан? – Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1990, 213-бет.
23. Бобур. Девон. –Т.: «Фан», 1994, 17-бет.
24. Бойчечак. Ўзбек халқ ижоди. Кўп томлик. Болалар фольклори ва меҳнат кўшиқлари. Тўплаб, нашрга тайёрловчилар О.Сафаров ва К.Имомов. Т.: ҒАШН, 1984.-Б. 336.
25. Болтабоев Ҳ. Шартлилик табиати ҳақида. - ЎТА, 1981, 5-сон, -бет.
26. Благой Д. Мастерство Пушкина. - М., «Советский писатель», 1955.
27. Бўзлардан учган ғазал-ай. Ўзбек халқ йиғилари ва йўқловлари. Тўпловчи ва нашрга тайёрловчилар О.Сафаров, Д.Ўраева. Бухоро: «Бухоро», 2004. – Б. 125.
28. Введенский А.А. Пословицы и поговорки в публицистике советских писателей. Изд-во Ростовского университета, 1960.
29. Виноградов В.В. Сюжет и стиль. - М.: Изд-во АН СССР, 1963.
30. Вопросы узбекской литературы. – Т.: Госиздат, 1959, с. 371-414.
31. Воҳидов Самандар. Кўнглимда олам суврати. - Бухоро, 2003.
32. Воҳидов Эркин. Садоқатнома. - Т.: ҒАШН, 1986., 2003.
33. Выходцев П.С. Русская советская поэзия и народное творчество. - Л., 1963.
34. Выходцев П.С. Новаторство. Традиции. Мастерство. – Л.: «Наука», 1973.
35. Выходцев П.С. На стихе двух художественных культур (Проблема фольклоризма в литературе) // Русский фольклор. Том XIX. -Л., 1979, с.3-31.
36. Горелов А.А. К истолкованию понятия “фольклоризм литературы” // Русский фольклор. Том XIX.- Л., 1979, с.31-49.
37. Горелов А.А. Введение в книгу: Русская литература и фольклор. - Л.: «Наука», 1982.
38. Гудок В.С. Афоризм и пословица // Вопросы русской литературы. - Львов, 1967, с. 96.
39. Гулёр. Фарғона халқ кўшиқлари. ЎХИ. –Т.: ҒАШН, 1967.- 250 б.
40. Гусев В.С. Эстетика фольклора. –Л., 1967.
41. Гусев В.С. О фольклоризме русской литературы XVIII века. ТОДРП. 24 том. –Л., 1969.
42. Далгат У.Б. Фольклор в творчестве Янки Купалы. –М., 1968.
43. Далгат У.Б. Литература и фольклор – М.: “Наука”, 1981. -303 с.

44. Дониёров Х., Мирзаев С. Сўз санъати. Маҳорат ват ил ҳақида мулоҳазалар. – Т.: Ўздавнашр, 1962. –Б. 316.
45. Емельянов Л.И. К вопросу о фольклоризме древней русской литературы // Русской фольклор. Том УП. –Л., 1962.
46. Емельянов Л.И. Методологические вопросы фольклористики. – Л.: «Наука», 1978, с.171-197.
47. Ефимов А.И. Язык сатиры Сальтиков Шедрина. - М.: Изд-во МГУ, 1953.
48. Ёрматов И. Фольклоризмларнинг типологик хусусиятлари. – ЎТА, 1982, 2-сон, 55-58-бетлар.
49. Ёрматов И. Ҳозирги ўзбек лирикасидаги синтезлашган фольклоризмлар хусусида // ЎТА, 1985, 2-сон, 35-39-бетлар.
50. Жалолов Ғ. Ҳамза поэзияси ва халқ оғзаки ижоди. – Т., 1975.
51. Жалолов Ғ. Ўзбек эртаклари поэтикаси. – Т.: “Фан”, 1976, 72-бет.
52. Жалолов Ғ. Ҳамза драматургияси ва фольклор. – Т., 1988.
53. Землянова Л.М. О роли фольклора в литературной деятельности П.И.Якушкина // Русский фольклор. 19 том. –М.Л.,1958,с.184-202.
54. Имомов К., Мирзаев Т., Саримсоқов Б., Сафаров О. Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди.-Т.: “Ўқитувчи”, 1990.
55. Ирисхўжаева С. Роқим марсиялари. - ЎТА, 1972, 4-сон, 61-64-бетлар.
56. Йўлдош Эшбек. Бўшалса, ўзади ўзбекнинг оти. - «Ёшлик», 1990, 9-сон, 3-бет.
57. Йўлдош Эшбек. Маълум масофа. – Т.: ҒАҲН, 1991, 84-бет.
58. Каримбоева Р. Ш.Саъдулла ижодида фольклор традициялари // ЎТА, 1976, 1-сон, 74-75-бетлар.
59. Кенжабоев Мирза. Муножот. Шеърлар. – Т.: ҒАҲН, 1986, 21-бет.
60. Кубилуос В. Формирование национальной литературы-подражательность или художественная трансформация // Вопросы литературы, 1976, № 8, с. 21.
61. Левинтон Г.А. Заметки о фольклоризме Блока // Миф-Фольклор-Литература. - Л., «Наука», 1978, с.171-186.
62. Маъдаев О. «Алпомиш» билан суҳбат. –Т.: “Маънавият”, 1999, -76 б.
63. Маллаев Н. Алишер Навоий ва халқ ижодиёти. – Т.: ҒАҲН, 1974.
64. Мамажонов С. Ғ.Ғулом прозаси. – Т.: “Фан”, 1966, 210-225-бетлар.
65. Мамажанов С. Фольклор заминида // Шоир дунёси. –Т., 1974.
66. Мамажонов С. Адабиёт ва фольклор // Сайланма. –Т., 1981.
67. Маҳмудов Талъат. Ҳамид Олимжоннинг «Ойгул билан Бахтиёр» эртак достони ва унинг фольклор асослари // Адабиёт ва ҳаёт. СамДУ илмий тўплами. –Самарқанд, 1969, 84-100-бетлар.
68. Миразиз Аъзам. Ҳақиқатнинг кўзлари. - Т.: ҒАҲН, 1988.
69. Мирзаев М. Сюжетно-композиционные особенности узбекских поэм 70-80-х годов. КД. – Т.,1989.
70. Мирзаев С., Файзиев А. Абдулла Қахҳор прозасида халқ оғзаки ижоди // ЎТА, 1967, 3-сон.

71. Мирзаев Т. Ўзбек халқ дostonчилик ижодига ёзма адабиётнинг таъсири // ЎТА, 1970, 5-сон, 51-55-бетлар.
72. Мирзаев Т. Халқ бахшилари эпик репертуарларининг асосий хусусиятлари. –Т.: “Фан”, 1979.
73. Мирзаева Зебо. Тун маликаси. – Т.: ҒАШН, 1990.
74. Мирзаева С. Ўзбек реалистик адабиётида фольклор анъаналари. Фольклоршуносликдан ўқув-услубий қўлланма. –Т.: “Истиқлол”, 2005. – Б.83.
75. Мирзо Кенжа. Рухим еллари. – Т.: ҒАШН., 1990, 176-бет.
76. Миф – фольклор – литература. Л.: Наука, 1978. – 252 с.
77. Межелайтис Э. Тунги капалаклар // Камалак. Адабий-танқидий йиллик тўплам. – Т.: “Ёш гвардия”, 1989, 286-315-бетлар.
78. Мусақулов А. Ўзбек халқ лирикаси тарихий асослари, бадиияти. – “Фан”, 1995, 29-бет.
79. Мусақулов А. Халқ қўшиқларида от ишончининг бадиий ифодаси. – ЎТА, 2004, 4-5-6-сонлар, 68-бет.
80. Муҳаммад Юсуф. Уйқудаги қиз. –Т.: ҒАШН, 1989.
81. Муҳаммад Юсуф. Ҳалима энам аллалари. Тошкент: «Чўлпон», 1991, 16-бет.
82. Муҳаммад Юсуф. Сайланма. – Т.: “Шарқ” нашриёт-матбаа акциадорлик компанияси бош таҳририяти, 2004. – 287 б.
83. Мўминова Зулфия. Ёнаётган аёл. – Т.: ҒАШН, 1992.
84. Мўминов Ғ. Ҳамза ва халқ оғзаки ижоди // Ҳамза ҳақида мақолалар. Т., 1960.
85. Мўминов Ғ. Ўзбек совет адабиёти тараққиётида фольклорнинг роли. – Т.: «Фан», 1985.- 128 б.
86. Мўминов Ғ. Ҳозирги ўзбек адабиётида фольклоризм. ДДА. – Т., 1994. – Б.54.
87. Нарзиқулова М. Сабъаи Сайёр дostonида фольклоризмлар ва ўзбек фольклоризмидаги Баҳром сюжетининг талқини. НД. – Т., 2006.
88. Носиров О., Собиров О. Халқ ижоди хазинаси. - Т.: ҒАШН, 1986, 138-б.
89. Омон Матжон. Дилимнинг рангини гул билса бўлди // Мувозанат. - Т.: «Ўзбекистон», 1990, 260-бет.
90. Омон Мухтор. Шиддат. –Т.: ҒАШН, 1990.
91. Орипов Абдулла. Йиллар армони. –Т.: ҒАШН. 1989, 165-бет.
92. Очилов Б. Ҳамид Олимжоннинг шеърларига Халқ оғзаки ижодининг таъсири // ЎТА, 1989, 4-сон, 54-58-бетлар.
93. Оқ олма, қизил олма. Ўзбек халқ қўшиқлари. ЎХИ. –Т.: ҒАШН, 1972.
94. Прозоров В.В. М.Е.Салтыков-Щедрин // Русская литература и фольклор. - Л.: “Наука”, 1982, с. 91.
95. Пропп В.Я. Принципы определения жанров русского фольклора (Специфика жанров русского фольклора). – Горький, 1961, с.3-7.

96. Рахимжонов Н. Тенденция развития современной узбекской поэзии (70-80-годи). АКД, Т., 19....
97. Русская литература и фольклор (XI-XVIII). –Л.: “Наука”, 1970. –С. 430.
98. Русская литература и фольклор (Первая половина XIX в). – Л.:”Наука”, 1976. –С. 455.
99. Русская литература и фольклор (Вторая половина XIX века). – Л.: «Наука», 1982. –С.444.
100. Русская советская поэзия и народная творчества. - М.-Л., 1963. Т. 7., М.-Л., 1962;
101. Рустам Мусурмон. Руҳимнинг товуши. – Т.: «Камалак», 1995, 19-бет.
102. Салимов С. Оққушим. – Т.: ҒАҶН, 1979. - 44 б.
103. Саримсоқов Б. Фольклор ва ёзма адабиёт муносабатларига доир изланишлар. - ЎТА, 1976, 5-сон, 85-бет.
104. Саримсоқов Б. Фольклоризмлар типологиясига доир. - ЎТА, 1980, 4-сон, 37-45-бетлар.
105. Саримсоқов Б. Халқ достонлари таснифи ва оралиқ шакллар масаласи // ЎТА, 1981, 3-сон, 37-47-бетлар.
106. Саримсоқов Б. Фольклор ва адабиёт муносабатларидаги акс жараённинг ҳозирги аҳволи // ЎТА, 1988, 6-сон, 21-27-бетлар.
107. Сафаров О. Фольклордан илҳомланиб // Болалик куйчиси. –Т.: “Фан”, 1978, 100-158-бетлар.
108. Сафаров О. Қуддус Муҳаммадийнинг фольклордан фойдаланишига доир // Ўзбек совет фольклори масалалари. 1-китоб. – Т., 1979, 207-212-бетлар.
109. Сафаров О. Фольклор ва болалар адабиёти // ЎТА, 2003, 6-сон, 20-26-бетлар.
110. Сафаров О. Келажак тонгининг чироқларисиз. Рисола. – Бухоро: “Бухоро” нашриёти, 2003.
111. Сафаров О. Ҳамид Олимжон шеърӣ адабий эртаклари // “Педагогик маҳорат” журнали, 2003, 4-сон, 62-63-бетлар.
112. Сафаров О. Турғунбой Ғойибов – эртақнавис адиб // “Педагогик маҳорат” журнали, 2005, 1-сон, 71-75-бетлар.
113. Safarov O. O`zbek bolalar adabiyoti va folklori. –Buxoro, 2007, 137-163-betlar.
114. Safarov O., O`rayeva D. O`zbek xalq og`zaki badiiy ijodi. 2-jildlik. 1-jild. - Buxoro: BuxDU nashriyoti, 2006.
115. Собиров О. Фольклор анъаналари ҳақида мулоҳазалар // ЎТА, 1968, 6-сон, 24-27-бетлар.
116. Собиров О. Ўзбек совет адабиётида фольклор ва фольклор анъаналари // Ўзбек совет фольклори масалалари. Тадқиқотлар. 1-китоб. – Т., 1970, 125-143-бетлар.
117. Собиров О. Яшин ва халқ ижоди. –Т., 1972.
118. Собиров О. Ойбек ижодида фольклор. – Т.: ҒАҶН., 1975, 33-59-бетлар.
119. Собиров О. Сарчашма адиб ижодида. – Т.: “Фан”, 1975.

120. Собиров О. Фольклор анъаналари ва ўзбек совет адабиётида халқчиллик // ЎТА, 1978, 2-сон, 22-25-бетлар.
121. Собиров О. Реалистик проза ва фольклор. –Т., 1979.
122. Собиров О. Халқ ижоди хазинаси. –Т.: ҒАШН, 1980, 79-88 бетлар.
123. Тошпўлатов З. Афоризм адабий жанр сифатида. – ЎТА, 2004, 2-сон, 54-57-бетлар.
124. Тошпўлатов З. Афоризмлар таснифига доир. – ЎТА, 2005, 2-сон, 77-81-бетлар.
125. Тулаков И. Поэтические традиции и характер героя в узбекской советской поэме (60-70-е годы) КД. - Т., 1981.
126. Тўлаков И. Ҳозирги ўзбек лирикасида давр ва қаҳрамон талқини. АКД. - Т., 1994.
127. Тўра Сулаймон. Гулшан. Шеърлар, достон. - Т.: ҒАШН, 1988, 97-бет.
128. Тўхлиев Б. “Қутадғу билиг” ва халқ оғзаки ижоди // ЎТА, 1988, 4-сон, 51-54-бетлар.
129. Шавкат Раҳмон. Сайланма. – Т.: “Шарқ”, 1997, 289-бет.
130. Шарипов Р. Стилевые особенности современной узбекской поэзии (80-е годы). АКД.- Т., 19....
131. Шаропова Н. Оғзаки лирика жанрларига мурожаат этиш тамойили. - ЎТА, 1998, 2-сон, 28-32-бетлар.
132. Шомақсудов Ш., Шораҳмедов Ш. Ҳикматнома. Ўзбек совет энциклопедияси бош редакцияси. - Т., 1990, 46-б.
133. Шотт И.М. Фольклор в творчестве Янки Купалы. - М. “Наука”, 1968. -192 с.
134. Умунов Ҳ. Адабиёт қоидалари. – Т.: “Ўқитувчи”, 2002, 79-бет.
135. Усмон Азим. Сайланма.-Т.: «Шарқ», 1995, 244-б.
136. Усмон Қўчқор. Аксиз садолар. – Т.: ҒАШН, 1986, 45-бет.
137. Усмон Қўчқор. Оғир қарвон. Шеърлар. - Т.: ҒАШН, 1991. – 128 б.
138. Федоренко Н.Т., Сокольская Л.И. Афористика. - М.: «Наука», 1990, с.30-37.
139. Фольклор. Поэтика и традиция. –М.: “Наука”, 1982.-344 с.
140. Фольклор, литература и история востока // Материалы всесоюзной тюркологической конференции. – Т.:Фан», 1984. –С. 422.
141. Худойбердиева Ҳ. Бу кунларга етганлар бор. –Т.: ҒАШН, 1993. -496 б.
142. Худойбердиева Ҳ. Тўмариснинг айтгани.- Т.: «Чўлпон», 1996, 40-б.
143. Худойбердиева Ҳ. Сайланма. Шеърлар, туркумлардан. – Т.: “Шарқ” нашриёт - матбаа концерни, 2000. - 448 б.
144. Эшонқул Ж. Фольклор: образ ва талқин. – Қарши: “Насаф”, 1999, 23-бет.
145. Эшқобил Шукур. Яшил қушлар. –Т.: «Ёзувчи», 1995, 42-бет.
146. Эшқобил Шукур. Ҳамал айвони. «Шарқ». 2002, 196-б.
147. Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. – Т.: «Фан», 1971, 86-87-б.
148. Ярматов И. Типология фольклоризмов в современной узбекской литературе (60-е и начало 80-х годов). АКД. – Т.,1985.

149. Яҳё Тоға. Халқ оҳангида // Ёшлик, 1991, 2-сон, 7-бет.
150. Ўзбек фольклори очерклари. Уч томлик, 1-том. –Т., 1988, 131-бет.
151. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – М.: «Русский язык», 1981.
152. Ўраева Д. Ўзбек мотам маросими фольклори. – Т.: “Фан”, 2004. –Б. 120.
153. Қаҳҳор А. Асарлар. 5 жилдлик. 4-жилд. Пьесалар. Портретлар. Фельетонлар. – Т.: ҒАҶН, 1988. Б. 334.
154. Қурбонов Ш. Бир қалб манзараси. –Т.: ҒАҶН, 1990.
155. Ғафур Ғулом. Фольклордан ўрганайлик. Адабий-танқидий мақолалар. 1-том. –Т., 1973.
156. Ҳақимов М. Ёзувчи ва халқ тили. - Т.: «Фан», 1971, 16-19-б.
157. Ҳақимов М. Алишер Навоий лирикаси ва халқ оғзаки ижоди. – Т., 1979.
158. Ҳамза Ҳақимзода Ниёзий. ТАТ. 2-жилд. – Т.: “Фан”, 1988, 221-бет.
159. Ҳожирахмедов А. Шеърӣ санъатлар ва мумтоз қофия.-Т.: «Шарқ» нашриёт-матбаа канцерни, 1998.
160. Ҳожиева Ойдин. Тамал тоши. - Т.: ҒАҶН, 1988.
161. Ҳожиева О. Ишонч юлдузлари. – Т.: “Ёш гвардия”, 1989.
162. Ҳожиева О. Паноҳим. Шеърлар ва ҳикоялар. -Т.: «Шарқ» нашриёт-матбаа канцерни, 1998.- 240 б.
163. Ҳотамов Н., Саримсоқов Б. Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луғати. - Т.:«Ўқитувчи», 1979, 37-б.